University of Mumbai

संभाषण

Sambhāṣaṇ

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal of the University of Mumbai

English • मराठी

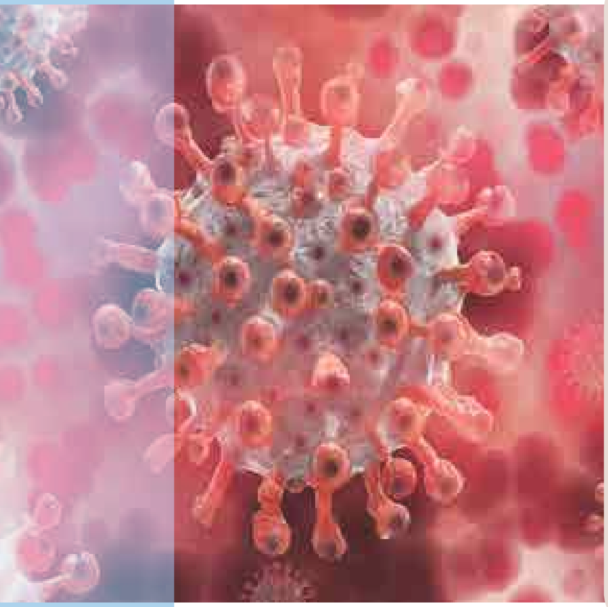

Special Theme:

COVID-19 and RESPONSES

Volume 01 | Issue 02

June 2020

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

On the occasion of Dr. Babasaheb Ambedkar's 129th birth anniversary on 14th April 2020, the Office of the Dean, Faculty of Humanities, University of Mumbai has launched a free open access online journal, Sambhāṣaṇ / संभाषण. This interdisciplinary and bilingual journal hopes to bring diverse disciplines in dialogue with each other through critical reflections on contemporary themes.

संभाषण

मुंबई विद्यापीठाचे मुक्त-प्रवेश नियतकालिक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीचे औचित्य साधून १४ एप्रिल २०२० रोजी अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांनी 'संभाषण' हे मुक्त-प्रवेश नियतकालिक प्रस्तुत केले आहे.

या आंतरविद्याशाखीय व द्विभाषिक (इंग्रजी व मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमधील सद्य:कालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित करण्याचा एक प्रयत्न आहे.

Note on image used on the cover:

Image source: https://pixabay.com/illustrations/corona-coronavirus-virus-blood-5174671/
Image attribution: CC0 1.0 Universal (CC0 1.0) Public Domain Dedication

Sambhāṣaṇ / संभाषण or conversation as an art of dialogue has been crucial to the development of both Indian and Western thought. Dialogos in Greek literally means "through word", where one establishes relationships on the basis of conversations to initiate processes of thinking, listening and speaking with others. Thinkers such as Mohandas Karamchand Gandhi, Rabindranath Tagore, Sarojini Naidu, David Bohm, Hans Georg Gadamer, Anthony Appiah and Martha Nussbaum have projected shared dialogue as a way of understanding the relationship between the individual and society. While Jyotiba Phule, Savitribai Phule, Bhimrao Ramji Ambedkar, Pandita Ramabai, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler, to name a few, have started out anew through ruptures in conversations. The inevitability of conversation in academic life emerges from its centrality to human development and ecology. Conversations are not restricted to any single territory, but are enacted between global and the local topographies. This online bi-lingual journal aims at continuing and renewing plural conversations across cultures that have sustained and invigorated academic activities.

In this spirit, Sambhāṣaṇ (संभाषण) a bilingual (English and Marathi) interdisciplinary monthly online journal endeavours to:

- be an open platform, where scholars can freely enter into a discussion to speak, be heard and listen. In this spirit, this journal aims at generating open conversations between diverse disciplines in social sciences, humanities and law.
- preserve and cultivate pluralism as a normative ideal. Hence, it attempts to articulate a plurality of points of view for any theme, wherein there is both a need to listen and to speak, while engaging with another's perspective.
- act as a springboard for briefly expressing points of view on a relevant subject with originality, evidence, argument, experience, imagination and the power of texts. It hopes that these points of view can be shaped towards full-fledged research papers and projects in the future.

संभाषण

संभाषण : मुंबई विद्यापीठाचे महाजालावरील पहिले नियतकालिक.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १२९व्या जयंतीचे (१४ एप्रिल २०२०) औचित्य साधून अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा, मुंबई विद्यापीठ यांच्या कल्पनेतून 'संभाषण' हे सर्वांना महाजालावर मुक्तपणे उपलब्ध होऊ शकणारे नियतकालिक प्रकाशित होत आहे.

या आंतरविद्याशाखीय द्विभाषिक (इंग्रजी आणि मराठी) नियतकालिकाच्या माध्यमातून विभिन्न विद्याशाखांमध्ये समकालीन प्रश्नांबाबत टीकात्मक चर्चा सुरू व्हावी व सखोल विचारमंथनाद्वारे संवाद प्रस्थापित व्हावा, असा हेतू आहे.

प्राचीन काळापासून भारतात आणि पाश्चिमात्य विचारविश्वात वैचारिक आदानप्रदानासाठी 'संभाषण किंवा संवाद' ही महत्त्वाची पद्धती म्हणून उपयोजिली गेली आहे. 'Dialogos' या ग्रीक भाषेतील शब्दांचा अर्थही 'शब्दाद्वारे' (through words) असा होतो. शब्दांच्या माध्यमातील संभाषणाला येथे 'डायलॉग' म्हटले आहे. अनेक महनीय व्यक्तींनी उदाहरणार्थ, मोहनदास करमचंद गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, सरोजिनी नायडू, डेव्हिड बोहम, Hans-Georg Gadamar, अँथनी अपिहा, मार्था नुस्सबॉम आदींनी व्यक्ती आणि समाज यांच्यातील नातेसंबंध समजून घेण्यासाठी सामायिक संभाषण आणि संवादाच्या पद्धतीचा वापर केलेला आहे. जोतीराव फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पंडिता रमाबाई, Jürgen Habermas, Paul Ricoeur, Patricia Hill Collins and Judith Butler अशा अनेक विचारवंतांनीही आपल्या वैचारिक मांडणीद्वारे संभाषणाची नवी स्फुरणे जन्माला घातली.

संभाषणाच्या माध्यमातून एखादी व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीसोबत विचारांची देवाणघेवाण करते. तसेच ऐकण्याची आणि बोलण्याची प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी संवादाचे नाते निर्माण करत असते. शैक्षणिक क्षेत्रातील संवादाची अपरिहार्यताही त्याच्या मानवी विकासातील केंद्रवर्ती स्थानामुळे निर्माण झाली आहे. कोणतीही संभाषणे ही केवळ विशिष्ट भूप्रदेशाशी मर्यादित किंवा संबंधित नसतात. तर ती एकाच वेळी स्थानिक व जागतिक स्वभावरचनांनी घडलेली असतात. अशा विभिन्न संस्कृतीतील संवादाच्या आधारे जग समजून घेणे, शैक्षणिक क्षेत्रातील सर्जनशीलतेला जपणे याच भूमिकेतून 'संभाषण' या द्विभाषिक आंतरविद्याशाखीय 'ऑनलाईन' नियतकालिकाचा प्रवास सुरू झाला आहे.

Framework

- This journal is open to contributions from established academics, young teachers, research students and writers from diverse institutional and geographical locations.
- Papers can be empirical, analytical or hermeneutic following the scholarly culture of critique and creativity, while adhering to academic norms.
- Commentaries and reviews can also be submitted.
- Submissions will be peer-reviewed anonymously.
- Some of the issues will publish invited papers and reviews, though there will be a call for papers for most issues.
- There would be an occasional thematic focus.

Guidelines for Submission

- Original, scholarly, creative and critical papers with adequate references.
- All references to the author should be removed from the submission to enable the anonymous review process.
- There can be a limit of approximately 3500-4000 words (for papers) and 1500-2000 words (for commentaries) and 1000-1200 words (for reviews).
- Essays should follow the Times New Roman font in size 12 with double space.
- Marathi contributions should be typed in Devnagari with any Unicode font in size 12 .
- All contributions should follow the author-date referencing system detailed in chapter 15 of The Chicago Manual of Style (17th Edition). The style guidelines in this journal can be consulted for quick reference.
- Authors should submit a statement that their contribution is original without any plagiarism. They can also, in addition, submit a plagiarism check certificate.
- The publication of research papers, commentaries and book reviews is subject to timely positive feedback from anonymous referees.

Publisher

Office of the Dean of Humanities, University of Mumbai, Ambedkar Bhavan, Kalina Campus, Vidyanagari, Mumbai-400098

This journal accepts original essays that critically address contemporary issues related to social sciences, humanities and law from an interdisciplinary perspective.

अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा यांचे कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर भवन, कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी, मुंबई – ४०००९८.

हे नियतकालिक समाजविज्ञान, मानव्यविद्याशाखा आणि विधी या विद्याशाखांमधील सद्य:कालीन प्रश्नांना आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोणातून भिडणाऱ्या अभिनव आणि टीकात्मक निबंधांचा स्वीकार करते.

"In an ideal society there should be many interests consciously communicated and shared... In other words there must be social endosmosis."

Dr. B.R. Ambedkar

Foreword from Dr. Snehlata Deshmukh

Former Vice Chancellor

University of Mumbai.

Covid-19: Creator of Paradigm Shift

At the outset, let me appreciate the efforts of the teachers, professors, eminent personalities in the field of education and media, the Pro-vice Chancellor Dr. Ravindra Kulkarni, the Vice Chancellor Dr. Suhas Pednekar and all the staff of University of Mumbai who have taken the lead to start a new venture of establishing a dialogue in the form of a bilingual inter disciplinary journal. This is an innovative idea, which will be very helpful to not only educationists and students but also to the public at large to disseminate proper information. The current issue is on the subject Covid-19 and responses, which focuses on the problems of dealing with pandemic.

A novel corona virus (nCov) spill over event with its epicenter in Wuhan, Peoples Republic of China has emerged as a public health emergency of international concern. Corona viruses (COVs) represent a major group of viruses mostly affecting human beings through zoonotic transmission. In the past two decades this is the third instance of emergence of a novel corona virus after Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) in 2003 and Middle East Respiratory Syndrome (MERSCov) in 2012. The repeated emergence and this time on a global scale

of transmission resulting into a significant number of deaths, infection of care providers is rather alarming.

The mean incubation period is 5.2 days but as the analysis goes it varies from 3 days to 24 days that is why the current recommendation of WHO (World Health Organization) regarding isolation and quarantine is 14 days. The most common symptoms at illness onset are fever (99% cases), fatigue in (75% cases), dry cough in (60% cases), myalgia in (44% cases) and dyspnea i.e. difficulty in breathing in severe cases. Less common symptoms are headache, dizziness, diarrhea, nausea and vomiting. Pharyngeal pain is more likely to be present in patients with severe disease. Elderly patients with underlying co-morbidities including hypertension, diabetes, cardiovascular and cerebrovascular disease are more likely to have serious outcomes, so they need to be more careful.

The most common laboratory investigations abnormalities found was lymphopenia, prolonged prothrombin time, elevated d-dimer, ground glass appearance, bilateral patchy shadows are seen on chest X-ray. The disease spreads via respiratory droplets and physical contact hence it is essential to practice preventive measures. Hand hygiene should be maintained with sanitizer containing 70% alcohol and soap. For hand drying, cloth towels must be avoided disposable tissue papers should be used instead.

For droplet and contact based transmission, medical masks or face shields, goggles, gowns, gloves and shoe covers should be used. Persons in the community settings who are symptomatic, persons who are in home care setups and suspected cases of Covid19 with mild symptoms need to wear surgical masks. As far as treatment is concerned, preventive measures of are to be maintained such as, social distancing, wearing a mask, regular breathing exercise, nutritious food, vitamins like B- Complex, Vit. D & A, adequate calcium replacement, enough water intake. Oxygen saturation level should be maintained between 96-98.

There are drugs like hydroxychloroquine (antimalarial drug) that have been advised. There are antiviral drugs on trial but there is no specific antiviral as yet which has been found useful. The recent treatment consists of antibiotics, oxygen therapy, and in case of small thrombi an anticoagulant in small doses

(heparin) has proved to be useful. The drug trials are on and the search for vaccine is in progress. Asymptomatic transmission is more dangerous. Sneezing spreads one million droplets, so it is advisable to wear a protective mask. As there are asymptomatic carriers who can transmit the virus universal masking is advised. Till the time we get a definite cure early diagnosis and available appropriate management has led to 80% improvement in patient care. For students, the risk factor is lack of sleep, mental stress, long hours of starvation and less water intake. These factors can be avoided if one attempts to lead a non-stressful life, with the help of seeking counsel of the wise and the knowledgeable.

Though international emergencies have occurred earlier as mentioned above, Covid-19 has created a history by involving almost the entire world for a duration long enough that has drastically affected our life as we knew it. It has severely impacted us on socio economic as well as psychological realms. This pandemic has forced us to re-examine everything we know about ourselves and our world. Though these are testing and difficult times, we don't want this pandemic to become just the darkest era in the world history. We would want to create a silver line in the dark cloud for our future generations who would study this pandemic as an international emergency; and how we faced it like warriors and came out as winners. We have to win this war, protect ourselves, our dear ones, our country and our world.

For that, we need to understand different issues that have emerged and find sustainable ways to sort out those issues. We must also take into consideration immediate and long-term future ramifications and arm ourselves against those as much as possible. This journal has become an important platform through which experts from various fields will be enlightening you, discussing issues through their articles and will be suggesting solutions. I am sure that this journal will be an enriching experience for every reader and eventually help in suggesting ways to come out of this problem relatively unscathed.

So have faith in yourself and the Covid warriors, fight the battle and finish the war. Wishing you all the very best.

Editorial Note

Mary Shelley's dystopian work The Last Man published in 1826 narrates the thinning of a populated earth to just one person, through sweeping pandemic waves of plague. The novel sums up the impossibility of escape routes through Lionel Verney, its protagonist narrator. He anguishes before the earth that "On no one spot on its surface could I put my finger and say, here is safety" (Shelley 1998, 204). In the course of the novel, Verney manages to extricate himself from labyrinthine containments of disease and its strife, anxieties, miseries and ghost-towns. But all is not well, as he is the last man alive on earth at the end of the 21st century narrating his "catalogue of losses" (369).

Yet rather than induce hopelessness, Verney's recording of sorrows becomes an act of hope, a desire to change and an aspiration for community. Acknowledging with Verney that "Death is a vast portal, an high road to life" (369), it becomes, along with disease, an occasion to reflect on the potential of what the philosopher Jaspers terms as "boundary situations" or "Grenzsituationen"

(Jaspers 1970, 177-183). Since such situations push human beings to the peripheries of their existence, planning, strategizing or capitalizing remain inadequate responses. Indeed, as expressions of instrumental rationality, they only exacerbate the woes of the pandemic through acts of surveillance following Foucault (1979, 138). The ambiguity and seamlessness of "boundary situations" of death and disease are never abstract objective facts. As Jaspers observes, they are rather concrete and historic (194-195). Death and disease could open up unpredictable responses that convert loss into creative explorations within the horizons of the finite. As Jaspers aptly discerns, such creativity is also communicative (195-196). Thus, for Shelley's Verney, narrating, recording, writing are also activities that resist fatalism and utilitarianism by constructing and reconstructing meanings, however tenuous. Verney does not let himself become condemned to the instrumentalism of quarantine. He professes to "have chosen my boat" (Shelley, 413) to journey on with his selected books, as "the libraries of the world" (Shelley, 413), in which the dead come alive and await him. His writings and thoughts explode from his being alone and frail to his continuing endless search for public meaning through his capacity to listen and interpret, in his urge to transform and desire to communicate.

As we experience Verney's isolationism uncannily in the 21st century, Shelley's critique of quarantine becomes profoundly relevant. Reading Shelley in contemporary India also raises an uncomfortable question: does she construe the plague as a disease originating in the East and transmitting to the West? In her novel, the plague begins in Constantinople before it starts spreading globally. Verney survives both a visit to Constantinople and chance contact with an African, who suffers from plague. Such a reading has parallels with contemporary racist and communal responses to COVID-19. However, one could also read Shelley with Anne McWhir (1998, 2002), on a more egalitarian tone, of critiquing the contagion view of disease as transmitting through bodily contact and the consequent xenophobia. For Shelley, the plague is in the air, a mysterious force without origins beyond human control that can randomly affect anyone. The inevitability of the plague's spread forecloses all border-closing. The disease afflicts everyone regardless of continents and race, so that cosmopolitanism alone constitutes an adequate response.[1] Verney's meeting with the unnamed African under the grip of plague can also be a sign of

the impossibility of contagion. It can be reinterpreted as a gesture, perhaps involuntary, towards camaraderie across the races in the midst of coping with the plague.[2] Hence, Shelley's "last man" is a critique of controlling quarantine measures premised upon contagiousness of disease (McWhir 2002, 28-29). One might add to McWhir that it enables a postcolonial reading of Shelley, of the impossibility of naming the East, or any other part of the world, as the starting point of disease.

Waves of the ongoing pandemic continue to rage on, highlighting the inevitability and anguish of being alone and away from family, friends and communities. Isolation introduces order within the disorder of an ever-expanding disease. The latter demands the act of sequestering oneself as a commitment to being a responsible individual who values human life. Since every single human being can potentially spread the disease, being alone appears to be the only way of containing it. Coping strategies abound with Foucauldian self-disciplinary practices of self-isolation. Additionally, institutional measures are also introduced to effectively circumscribe the ongoing disease by separating human beings from each other. Camus in The Plague narrates the predicament of locking the gates to the town, when unprepared parents, children and spouses are "without the least warning, hopelessly cut off, prevented from seeing one another again…" (1948, 133). Thus, lock-downs, quarantines and contactless ration supplies become normalizing techniques of seclusion (Foucault 1979, 195-200). Such maneuvers of blurring the divide between voluntariness and coerciveness are open to those who have the potential to become ill. The sick are coerced into seclusion in congested quarantine centers and isolation wards of hospitals, as well as, their homes. They are kept on watch during their period of forced isolation, so as to record and contain the disease. As is well known, Foucault defines surveillance as a crucial aspect of epidemic management, premised upon segregating the sick (195-200). Yet, going beyond Foucault, disease outbreaks do not necessarily isolate only through orderly physical seclusion. The Indian context reveals that disorder also performs a disciplining role, as the qualitatively different modes of being alone, despite their "strict spatial partitioning" (Foucault, 195), disclose. Thus, overcrowded hospitals segregate masses of people who are in physical contact with each other, reinforcing their vulnerability to disease, but isolate them psychologically. Pandita Ramabai's 1897

observations on the squalid and exploitative consequences of epidemics, especially for women, in the detentions of overflowing plague hospitals (Kosambi 2016, 231-233) have renewed significance in the context of hospitals treating COVID-19 patients. The long walks home by migrants testify being alone, but in a disorderly crowd, exposed to disease and hunger. Reports on the current pandemic reveal that the terrain of "spatial portioning" is not static as Foucault implied (Foucault, 195). Rather there are diverse mobilities and privileges within them. Being alone is a protective shield only for those with privileges of voluntary self-isolation; they are signs of social capital and advantages from the class, caste and gender perspectives. For those without any access to such capital, being alone reinforces the vulnerability of disease. Pandemics have shown that modes of being alone are mediated by the social. The research papers, commentaries, reviews and obituaries in the present issue of the journal attest as much. As attempts to write and engage with suffering in the "boundary situations" of disease and death, they are not acts of extraordinary heroism of being on the frontlines. Yet, by illuminating the extent to which ordinary life is permeated with struggles akin to Verney's, they are expressions of hope and communication. They endeavor to usher in another kind of capital, perhaps the psychological.[3]

This second issue of Sambhāṣaṇ has a wide array of discussions on the ongoing pandemic in the Indian context. There are deliberations ranging from the social, psychological, political and journalistic aspects of living with COVID-19 to possibilities of slowly recuperating with creative writing and collective activity. We have received an overwhelming number of submissions to our May 2020 call for papers, some of which are published in this issue. We will be continuing with the theme of the pandemic in the Indian context in our July 2020 issue.

This issue would not have been possible without the grace of enormous help and support we have received, despite all the difficulties of the lockdown. We, the team of Honorary Editor, Editor and Co-editors thank the university authorities, Prof. Suhas Pednekar, Vice Chancellor, and Prof. Ravindra Kulkarni, Pro-Vice-Chancellor, for their guidance. We thank the former Vice-Chancellor of our university, Dr. Snehlata Deshmukh, for her valuable time in writing a foreword to this issue. We are grateful to the authors for their rich contributions. We remain obliged to several members of our Advisory Committee and Board of

Consulting Editors for timely advice. We thank our Review Editors for their perceptive inputs. Our reviewers have gone out of their way to help us out with their irreplaceable expert feedback and detailed comments, often balancing their own prior commitments with our time-bound requests. We put on record our gratitude to them. As always, our team of Assistant Editors assiduously strived to make sure that this journal sees the light of digital print. Ms. Prajakti Pai, our Designer and Artist, went beyond the call of duty to share her imaginative inputs with us so that the layout becomes accessible. Shukriyaan to Ms. Andrea A. Pinto and Ms. Chhaya G. Sayam from the Knowledge Resource Center, Jawaharlal Nehru Library, University of Mumbai Kalina Campus for their daily help. Last but not the least, danke schön to Dr. Srivaramangai, Mr. Sanket Sawant and Mr. Rohit Choubey for their ready help with all the information needs that enabled the journal to go online.

NOTES

1. McWhir notes how despite the novel endorsing English culture, the latter's inadequacy in responding to the air borne plague is also subtly laid bare (1998, xxviii).

2. Although this reading has to contend with Verney's racially laden description of his encounter, "I lowered my lamp, and saw a negro half clad, writing under the agony of disease, while he held me with a convulsive grasp" (Shelley, 311). Thus, the novel does not lend itself to singular exclusive readings, either Eurocentric or postcolonial.

3. This is possible through hope. See Luthans & Youssef, 2004 for a discussion on this notion of psychological survival.

References

Camus, Albert. 1948. The Plague translated by Stuart Gilbert. New York: The Modern Library

Foucault, Michel. 1979. Discipline and Punish. The Birth of the Prison translated by Alan Sheridan. New York: Vintage Books

Luthans Fred & Carolyn M Youssef 2004 "Human, Social, and Now Postive Psychological Capital Management: Investing in People for Competitive Advantage" Organizational Dynamics 33, no 2: 143–160

Accessed on May 30, 2020
https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1163&context=managementfacpub

Kosambi, Meera (ed) 2016. Pandita Ramabai: Life and Landmark Writings. Oxon and New York: Routledge

Jaspers, Karl.1970. Philosophy (vol 2). Translated by E. B. Ashton. Chicago and London: University of Chicago Press

McWhir, Anne.1998. "Introduction." In The Last Man by Mary Wollstonecraft Shelley, xiii-xxxvi. Broadview Literary Texts

___ 2002. 'Mary Shelley's Anti-Contagionism: "The Last Man as" "Fatal Narrative."' Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal 35, no. 2 (June): 23-38

Shelley, Mary Wollstonecraft. 1998. The Last Man, edited by Anne McWhir. Ontario: Broadview Literary Texts

S a m b h ā ṣ a ṇ

A Free Open Access Peer-Reviewed Bilingual Interdisciplinary Journal

Editorial Team

We gratefully acknowledge the constant support from Prof. Suhas Pednekar, the Vice Chancellor and Prof. Ravindra Kulkarni, the Pro-Vice-Chancellor, University of Mumbai in publishing this journal.

Honorary Editor:

Rajesh Kharat, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Editor :

Kanchana Mahadevan, Department of Philosophy

Co-editors [English]:

Meher Bhoot, Department of German

Satishchandra Kumar, Department of Applied Psychology and Counselling Centre

Co-editors [Marathi]:

Nitin Arekar, Department of Marathi, Smt. Chandibai Himmathmal Mansukhani College, Ulhasnagar.

Sheetal Pawaskar-Bhosale, Department of Marathi, Seva Sadan's R. K. Talreja College, Ulhasnagar.

Review Editor [English]:

Gita Chadha, Department of Sociology, University of Mumbai

Review Editor [Marathi]:

Ashwini Torane, Department of Marathi, Dr. T. K. Tope College, Parel, Mumbai.

Assistant Editors [English]:

Viplov Dhone, Department of Philosophy, Birla College

Bharatwaj Iyer, Department of Humanities and Social Sciences, IIT Mumbai

Arunima Kaushik, Independent Researcher, Mumbai

Rucha Pawar, Department of Philosophy, University of Mumbai

Assistant Editors [Marathi]:

Asha Humbe-Padalkar, Department of Marathi, Bhavans College, Andheri, Mumbai.

Lata Prashant Panchal, Visiting Faculty & Independent Researcher, Kalyan.

Madhuri Manoj Patharkar, Department of Marathi, Satish Pradhan Dnyanasadhana College, Thane.

Pratibha Shankar Tembe, Department of Marathi, Adarsh College of Arts & Commerce, Kulgaon- Badlapur.

Designer and Artist :

Prajakti Pai, Independent Designer and Visiting Faculty, Rachana Sansad Mumbai

Advisory Committee :

Aravind Ganachari (Formerly), Department of History

Ashok Modak (Formerly), Centre for Soviet Studies

Indra Munshi (Formerly), Department of Sociology

Dilip Nachane (Formerly), Department of Economics

Biswamohan Pradhan (Formerly), Department of Linguistics

Board of Consulting Editors :

Anil Bankar, Institute of Distance and Open Learning

Yojana Bhagat, Department of Pali

Bharat Bhushan, Office of Academic Development YASHADA, Pune

Pankaj Deshmukh Training Ship Rahaman College, Nhava

Sanjay Deshpande, Centre for Central Eurasian Studies

Narayan Gadade, Department of Philosophy

Wilbur Gonsalves, Department of Applied Psychology and Counselling Centre

Kunal Jadhav, Department of Lifelong Learning and Extension

Sampada Jadhav, Department of Library and Information Science

Sanhita Joshi, Department of Civics and Politics

P. M. Kadukar, Maharashtra Institute of Labour Studies

Manjiri Kamat, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Anagha Kamble, Department of History

Manisha Karne, Mumbai School of Economics and Public Policy (Autonomous)

Meenal Katarnikar, Centre for Extra Mural Studies, Archaeology and Ancient Indian Culture

Muizza M.E. Kazi, Department of Urdu

Balaji Kendre, Rajiv Gandhi Centre for Contemporary Studies

Sakina Khan, Department of Persian

Dhanraj Kohachade, Graduate Constituency, Senate

Vinod Kumare, Department of Marathi

Sachin Labade, Department of English

Sunita Magare, Department of Education

Renu Modi, Centre for African Studies

Suchitra Naik, Office of the Dean, Faculty of Humanities

Madhavi Narsalay, Department of Sanskrit

Mrudul Nile, Dr Ambedkar International Research Centre for Social Justice

Renuka Ozarkar, Department of Linguistics

Hubnath Pandey, Department of Hindi

Daivata Patil, Department of Communication and Journalism

Aparna Phadke, Department of Geography

Sudhir Puranik, National Service Scheme

Ratilal Rohit, Department of Gujarati

Sheetal Setia, Department of Law

Mohamed Shahid, Department of Arabic

Rikeesh Sharma, Naval War College, Goa

Smita Shukla, Indian Council of Social Science Research, (WRC)

G.N. Upadhya, Department of Kannada

Vidya Vencatesan, Department of French

DISCLAIMER: The editorial team does not necessarily share the views of the authors who are solely responsible for their papers, commentaries and reviews.

"Everyday sanitary knowledge, or the knowledge of nursing, in other words, of how to put the constitution in such a state that it will have no disease, or that it will recover from disease, takes a higher place. It is recognized as the knowledge which every one ought to have –distinct from medical knowledge, which only a profession can have."

Florence Nightingale

(1860)

This issue is dedicated to the transnational work and memory of Florence Nightingale on the occasion of her 200th birth anniversary on May 12, 2020.

Note on original image used on this page:

Image source:https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Florence_Nightingale_(H_Hering_NPG_x82368).jpg
Image attribution: Public Domain

Section 1

Research Papers, Commentaries & Reviews in ENGLISH

RESEARCH PAPERS

26 **Covid-19 Pandemic and Internal Migrants in Maharashtra: Implications and Responses**

Divya Balan

33 **Covid-19 and Social Safety Net: An Analysis of the Migrant Workers of Maharashtra**

Avkash Jadhav

46 **Centre-State Relations in India amid Corona Pandemic: An Analysis**

Sanhita Joshi

54 **Economic and Social Impact of Covid-19**

Sharad Kumar & R. Kannan

69 **A Virus Without Border, Covid-19: A Case Study of Delhi**

Bharti Mahlyan

78 **Workers at Time of Covid-19: Walking Towards an Uncertain Future**

Amit Ranjan

87 **Pandemic Impact on Education Sector**

Madhuri V. Tikam

100 **A Legal Analysis of India's Legislative Response to Covid-19 Pandemic**

Rajeshri Varhadi & Anju Singh

110 **Perceptions & Awareness in the times of Coronavirus Crisis: An Analysis of Media Reports**

Cchavi Vasisht

COMMENTARIES

129 **Mind, Matter and Intention**

Rajni Bakshi

137 **Can Writing Heal?**

Jerry Pinto

REVIEW

148 **Slavoj Žižek's Pandemic! COVID-19 Shakes the World**

Joseph M. T.

152 OBITUARIES

284 CONTRIBUTORS' BIONOTES

Research Papers

ENGLISH

Covid-19 Pandemic and Internal Migrants in Maharashtra: Implications and Responses

Divya Balan

International Studies, FLAME University, Pune

divya.balan@flame.edu.in

As on June 1st, the Covid-19 has infected more than 1.9 lakh and killed 5598 people in India since it was first reported in China in December 2019. According to the Ministry of Health and Family Welfare, the highest numbers of confirmed cases are in the State of Maharashtra, followed by Tamil Nadu, Delhi and Gujarat (MoHFW website). The first cases in Maharashtra were reported on March 9th in Pune when a couple who returned from Dubai were tested positive for the novel coronavirus (Shelar 2020). Currently, the total confirmed cases in the State are 70013, and the death toll stands at 2362 (as on June 1st). The State's mortality rate is higher than the national rate. Cities like Mumbai and Pune are hotspots.

The disease has affected all sections of society. However, amidst the nationwide lockdown, the semi/unskilled migrant labourers employed in the formal and informal sectors of the urban and rural economic centres of Maharashtra are the most affected. Many are still stranded due to the lockdown; they face an uncertain future and an inherent fear about the disease. The Maharashtra government has taken several proactive relief measures for the benefit of migrants who have been rendered jobless and homeless owing to the ongoing crisis. Nevertheless, interim measures are not adequate to address the hardships faced by the migrants in complex emergencies like the current one or in times of normalcy.

Internal Migrant Labourers in Maharashtra

Maharashtra has a long history of internal migration. Since the post-independent era, the State has attracted skilled and unskilled labourers from the districts within the State as well as from the rest of the country to the cotton textile industries in Mumbai and its allied sectors. In-migration has contributed to the economic growth, demographic transition, governance, social fabric as well as the politics of the State, over time. Over a quarter of the total internal migrants in the State are from within (both inter-district and intra-district) and the rest are from outside the State (GoM 2010). They are dispersed throughout the State, with the largest concentration in Mumbai. Major streams of inter-state migration are from Uttar Pradesh, Karnataka, Gujarat, Madhya Pradesh, Bihar, Rajasthan, Andhra Pradesh, and West Bengal.

Interstate Migrants and their Problems

Other than the peculiar hardships interstate migrants face during emergencies, they have to deal with several challenges and barriers that negatively affect their integration and wellbeing. They do not easily get employment opportunities in the government sector due to the support for the 'sons of the soil' policy. However, they do get a livelihood in urban centres; in the construction, domestic help, textile and brick-kilns, transportation and security services sector. Labour laws guaranteeing the protection and rights of migrant workers, including the Inter-State Migrant Workmen (Regulation of Employment and Conditions of Service) Act (1979), are ineffective due to their inherent gaps such as entrusting the responsibility of migrant labour registration solely on the contractor as well as implementation lapses at the state level. When the lockdown was imposed, migrant labourers with no work and savings were forced to depend on the goodwill of their contractors for sustenance. Besides, the limited accessibility to the social entitlements, the prolonged physical separation and the constant worry about the wellbeing of the left-behind family in their home contexts have impacted their mental and physical health, which continue to be unaddressed in policy discourses (Balan 2020).

Government Responses to the Covid-19 Crisis

As the migrating population is a highly vulnerable segment in terms of precarious economic and health conditions, the Covid-19 pandemic has brought renewed public attention to the internal migrants in the country.

As an immediate response to the crisis,

- The Maharashtra COVID-19 Regulations, 2020 was passed on March 14th, under Section 2 of the Epidemic Act, 1897 for the prevention and containment of Covid-19 (GoM 2020).

- The State imposed a partial lockdown on March 20th, four days before the nationwide lockdown.

This allowed several interstate and intrastate migrants to leave the State before the national lockdown, in anticipation of its adverse effects. As Maharashtra is a traditionally migrant-receiving society, the existing social and entrepreneurship networks among the prominent migrant communities provided some support and security at this critical time. Some of the CSR foundations as well as the civil society organisations too pitched in to provide relief material - food and stay, to the migrant workers (Upadhyay, Panday and Laskar 2020).

Several measures have been taken at the Government level. These are;

- About 944 camps for over six lakh migrant labourers were set up.

- Through the District Mental Health Programme, counselling was provided to the distressed workers in camps (Pathak 2020).

- Shiv Bhojan, the subsidised meal scheme of the Maharashtra Government, is extended to offer migrants a thali at mere five rupees.

- Provisions for the distribution of food and dry ration, masks, soaps and sanitisers as well as medical care in the camps were initiated.

- Treatment of infected migrants under the Mahatma Phule Public Health Scheme was announced.

- The Labour Department has set up control rooms and helpline numbers to assist the stranded workers. It has taken steps to allocate about Rs 250 crore from the Labour Welfare Fund to provide financial aid of Rs 2000 each to 12 lakh plus registered construction workers (Jog 2020).

- Maharashtra has received 483 Shramik Special trains on request and also runs free bus services to the state borders for migrant workers.

Yet, these daily wage labourers are finding it difficult to sustain themselves without work and income and as these relief measures are barely adequate and unsettling. Many of them are finding it difficult even to secure a seat in the Shramik Special. The likelihood of a lockdown extension in parts of Maharashtra, closure of establishments, social distancing and deplorable living conditions in overcrowded worksites and temporary shelters with inadequate infrastructural support, have amplified their sufferings.

Post-Pandemic Migration Management: A Way Forward

The challenges surrounding migration governance were daunting pre-Covid-19 and have become critical post-pandemic. The challenge for the Maha Vikas Aghadi, the three-party coalition government of Maharashtra, is the facilitation of fast-track coordination for relief measures for the migrants, especially in the absence of a database on the internal migrants in the State. Migrants are scattered across the State, and locating them has been a tough task. Not all contractors register their workers with the labour department. Similarly, there is a huge data gap on migrant workers employed in the unorganised sectors, including agriculture and domestic work. The situation gets further complicated as the government mechanisms have to function based on speculative numbers and unspecific details. Several scholars argue that the Census of India and the

National Sample Surveys do not really capture the magnitude and trends in internal migration as the actual numbers are underestimated, and the surveys are about a decade old. Accurate official data is crucial for formulating and implementing evidence-based long-term migration policies, in case of future emergencies. The way forward for the state government could be to conduct comprehensive surveys and update the database on internal migration, with the support of the local bodies and public and/or private academic institutions.

Accurate data is quintessential for the allocation of proactive measures that provide access to; habitable low-cost housing, sanitation, food and clean water, portability of social welfare schemes like Public Distribution System, affordable and quality health and safety facilities, education of their children and socio-political participation in their destination. Further, improved coordination of all the relevant state ministries, including the labour and health departments, panchayat raj institutions as well as trade unions and civil society organisations has to be ensured for governing internal migration into the State. Covid-19 is a complex crisis; however, it opens up opportunities for the Government and policymakers to see the gaps in the institutional structures and policy formulation of a critical but invisible segment of the population constituency. It is an opportunity to factor into policymaking this very helpful stratum of society, that is the backbone of several essential services in the state- the lack of which was highly evident during the Covid- 19 crisis, and streamline migration management in the State.

References

Balan, Divya. 2020. "In search of home." Telangana Today, March 31, 2020. Accessed May 23, 2020. https://telanganatoday.com/in-search-of-home.

GoM. 2010. "A report on 'Migration Particulars' based on data collected in state sample of 64th round of National Sample Survey." Government of Maharashtra (July 2007 – June 2008), Vol. 1. Accessed May 20, 2020. https://mahades.maharashtra.gov.in/files/report/nss_64_10.2_m.pdf.

GoM. 2020. "Public Health Department Notification No.Corona-2020/CR-58/Arogya-5." Government of Maharashtra. Accessed May 20, 2020. https://www.maharashtra.gov.in/Site/Upload/Acts%20Rules/Marathi/Korona%20Notification%2014%20March %202020....pdf.

Jog, Sanjay. 2020. "Lockdown 2.0: Maharashtra govt to provide financial aid of Rs 2000 to construction workers." The Free Press Journal, April 19, 2020. Accessed May 23, 2020. https://www.freepressjournal.

in/mumbai/lockdown-20-maharashtra-govt-to-provide-financial-aid-of-rs-2000-to-construction-workers-2.

MoHFW website. Accessed June 1, 2020. https://www.mohfw.gov.in/.

Pathak, Kalpana. 2020. "With record 778 new Covid-19 cases in 24 hours, Maharashtra tally reaches 6,427." Livemint, April 23, 2020. Accessed May 23, 2020. https://www.livemint.com/news/india/with-record-778-new-covid-19-cases-in-24-hours-maharashtra-tally-reaches-6-427-11587656574512.html.

Shelar, Jyoti. 2020. "Pune couple tests positive for COVID-19." The Hindu, March 10, 2020. Accessed May 22, 2020. https://www.thehindu.com/news/national/pune-couple-tests-positive-for-covid-19/article31026954.ece?homepage=true.

Upadhyay, J. P., A. Panday and A. Laskar. 2020. "Why isn't Mumbai seeing an exodus of migrant workers?" Livemint, April 3, 2020. Accessed May 22, 2020. https://www.livemint.com/news/india/why-isn-t-mumbai-seeing-an-exodus-of-migrant-workers-11585851183791.html.

COVID 19 and Social Safety Net: An analysis of the Migrant Workers of Maharashtra

Avkash Jadhav

Dept. of History, St. Xavier's College, Mumbai

avkashj@rediffmail.com

Introduction

The sudden upsurge of the 3,000 migrant workers at Bandra station in Mumbai on the 14th of April 2020 was not so much a shocking episode as it was a reactionary outburst to the lockdown. Prime Minister Narendra Modi appealed for a lockdown till 3rd May, 2020 of some 1.3 billion people. The appeal is more of hope that this viral pandemic would cease to exist, with the only cure being self-isolation. The fact is that COVID 19 (henceforth C 19) has exposed us to the gravest humanitarian crisis which the world has ever faced, which is truly a war of the world against the virus. Mainly the financial centers of the world have been at the receiving end due to the existence of huge migrant populations.

The Universal Declaration of Human Rights 1948 has given special assurance in Article 22 that every member of society has a right to social security. Similarly, the International Labour Organization advocates in its fundamental principles for safe working conditions, employment protection, provision of social security, protection of migrant workers etc. As per the guidelines under Migrant Workers (Supplementary Provisions) Convention 1975 (No. 143), it provides for measures to combat clandestine and illegal migration while at the same time sets forth the general obligation to respect the basic human rights of all migrant workers. It also extended the scope of equality between legally residential migrant workers and national workers beyond the provisions of the 1949 Convention to ensure equality

of opportunity and treatment in respect of employment and occupation, social security, etc. Even the latest Report IV, International Labour Conference in the 106th Geneva 2017 Session had special discussions on addressing governance challenges in a changing labour migration landscape.

As per the definition given in the Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) glossary the informal sector is broadly characterized as consisting of units engaged in the productions of goods or services with the primary objective of generating employment and incomes with formal guarantees. These units typically operate at a low level of organization, with little or no division between labour and capital as factors of production, and on a small scale. Labour relations where they exist are based mostly on casual employment, kinship or personal and social relations rather than contractual arrangements with formal guarantees.

The area of study of this paper is to identify the challenges and concerns of the informal sector in India. The informal sector or the unorganized labour in India has always been outside the radar for multiple reasons, the primary one being its non-organized nature. The low skilled labourers have somehow withstood the adversity of time so far without getting any due social security measures, but C 19 has nailed them immobile completely.

The most pertinent question this paper tries to raise is why Social Safety Net should be created for the migrant workers. This largely neglected and massively unorganized body is the vital clog in running the machinery of our economy. The social security just provides provisions, but the Security Net will hold on to them when they are at work and offer them required assurance that they are covered in such policy. This policy is practical and viable for two reasons. Firstly, it will bring stability for these migrant workers regarding mobility and secondly in the sectors where they are employed their employers can be made responsible for contributing some amount for their insurance, medical benefits and for any uncertain situations. This will in return fetch them loyalty from the workforce and the government will be able to generate accurate data on their scale of participation in the economy.

Waves of Migration

As per NITI Aayog, India's informal sector has 85% of India's total workforce. As per the reports of the Aayog they contribute 50% of the country's national income. Unfortunately, they are not entitled to the "safety net" which includes healthcare, medical facilities, and pension schemes. In short, we lack a comprehensive policy of Assurance and Security for them. According to the data released by the Ministry of Railways and the mechanism of Cohort Based National Migration Metric along with the Census of 2011 and according to 2007-2008 National Sample Survey, the share of migrant force is 17% to 18% in the category of interstate mobility. It almost comes to the tune of 5-6 million and hence the interstate cross sections for all these years could be approximately 60 million and within the district it could range to around 80 million (Average calculation based on the data of Cohort Based National Sample Survey and National Sample Survey 2007-2008)

The entire estimate for the years 2011-2016 shows that around 9 million people moved between states and primarily the states which provide for substantial employment. The migrant labour force operates more like waves, a phenomenon which is perennial and does not recede soon. It compounds faster and soon a sub-regional center emerges where the migrants move in for temporary settlement. So, in that sense, each phase of migration or influx can be considered as a wave. In continuation to that, when we have some kind of shift they all emerge as one bigger wave to be reconciled with. There are multiple factors that can be witnessed and studied in terms of Push and Pull factors. The phenomenon perplexes us but what needs to be determined is that the trigger point is always uncertain and it leaves the migrant workers at the mercy of the crisis management system. The lack of control over the situation could also be due to the absence of organizational skills and appropriate unionism amongst them.

The state of Maharashtra, and especially Mumbai, leads in being the epicenter of migrant labour for two reasons: one, its easy accessibility and effective transport networking and two, the constant and growing demands of satellite services due to its metropolitan culture.

We also need to understand that Mumbai witnesses the migration from the arid

regions, low fertile and monsoon dependent districts of Maharashtra and as the statistics suggests migration of this kind contributes to 65% growth in Mumbai. The sectors where prominent migration is witnessed is primarily the daily wage earners in the categories of landless farm workers, the construction sites, the local or civic sites, the industrial sectors and miscellaneous. The other wave of migration which is interstate are seen to be engaged in small time businesses or local hawking or providing supplementary provisions or engaged as daily wage workers both skilled and unskilled

Response to C19

The Government of India immediately announced some aid in kind and cash after the outbreak of C 19, like the Ujjawala Yojana to deliver benefits in kind and Jan Dhan in the form of transferring cash to the account holders who are Below Poverty Line (BPL). Similarly, the monthly transfer of Rs. 500 for three months was also sanctioned for women under BPL across the country. Some states like Kerala operate almost 65% of the active shelter and relief camps of the migrant workers as per the affidavit submitted by the Ministry of Home Affairs.

Response of the Government of Maharashtra

The Maharashtra state government was the first state to initiate complete lockdown which included the lifeline of Mumbai - its local trains. We need to understand that the state's economy is based on the international trade, petroleum, fashion, manufacturing units, Bollywood industry, tourism and various other allied sectors which accelerate its status in the financial ranking. The inherent workforce is limited in the state so there is an acute dependency on the migrant labour force. This labour force also responds to these demands due to the lack of opportunities in their respective regions. So, the industrial and agricultural sectors along with subsidiary sectors are correlated to the migrant's existence.

The C19 fear has injected a sense of insecurity amongst them and out of sheer panic, they started appearing on the streets with the demand to return back to their regions of origin. The region of Pimpri, Chinchwad has majority of workforce from the states of Uttar Pradesh, Odisha, Jharkhand etc., and a good number of them are stranded, but an equal number somehow moved away before the complete shutdown. This has led to double jeopardy for the industrial sector and the government. The first one being the provision of relief measures to the existing migrant workforce and the prevalence of an uncertainty regarding the resumption of work immediately after the lockdown.

The Chief Minister of Maharashtra constantly engaged and appealed to the people to minimize their social movements. The government also came up with the Five Point Plan and announced it in the press conference by the Chief Minister, Shri Uddhav Thackeray, which covered health, migrant labour, economic, agricultural and administrative matters under the Government Resolution (Maharashtra Government 2020). It announced that it will give Rs. 2,000 each to the workers registered with the Maharashtra Building and Other Construction Workers Welfare Board. The scheme apparently covers some 12 lakh construction workers who constitute the main segment of the migrant workers. The other sectors, since they could not be identified, remain to be covered and it was assured that they would get covered in the due course of time.

The state government regularly collects cess from the developers for permitting them to employ workers on construction sites, and this fund gets deposited in the Board and it is from this pool that an allocation of Rs. 250 crores is made to offer relief.

Apart from this, the State Government of Maharashtra has also set up 4,653 relief camps, sheltering almost 7 lakh migrant workers across the state. Most of these shelter camps are regulated through various Municipal bodies and through parallel government agencies like Maharashtra Housing and Area Development Authority (MHADA), while in the Metropolitan city of Mumbai the task is under the Brihan Mumbai Municipal Corporation (BMC).

The participation of the Corporate sector

A general perception is that the corporate sector would neglect their workforce during such time of crisis. The view of the capitalist class generally is that it squeezes as much as it can from its workforce. But in the situation of C 19, we have some examples to balance out this commonly held view. The deliberate neglect of facts also amounts to the distortion of history and takes it away from objectivity.

The Corporate world responded generously to offer relief measures. Larsen and Toubro Ltd. proffered to take care of almost 1.6 lakh migrant workers by providing them with basic means along with an assurance of wages. The company has managed to generate a corpus of Rs.500 crore per month for this venture. Another construction giant, Shapoorji Pallonji group, is providing relief to its workforce of 1.1 lakh workers as the loyalty bonus for their contribution to the company. It also saves them from reverse migration. Similarly, the SP Group is offering relief measures to almost 1lakh workers pan India while taking care of workers in over 130 sites abroad. Godrej is ensuring regular medical checkups for their workforce in eight cities including Mumbai. The relief includes supply of food and medical assistance.

Many automobile companies like Tata, Bajaj, Mahindra and Mahindra have given the salaries to their workers for the month of March and have assured them of employment security. The local association in Pune, Shramik Ekta Mahasangh, which is a body of 110 small labour unions, has testified that all the automobile companies in Pune and around the region that constitute almost 3-4 lakh temporary or contractual workers and most of the other companies will be offering the workforce a helping hand. Similarly, Mumbai Metropolitan Regional Development Authority (MMRDA) is providing relief to its 11,000-work force in this shutdown.

The Maharashtra Government allowed over 1 lakh sugarcane migrant workers to return back to their villages after adequate medical testing. In almost 38 sugarcane factories, more than 1.30 lakh migrant workers are stranded and eagerly waiting to return back to their hometowns. These workers primarily come from the Beed and Ahmednagar districts.

C 19 and the Judicial Intervention

The Aurangabad High Court, responding to a petition, ordered the state government to build a mechanism of coordination with the District collectors and prepare a data for the provisions of shelter homes. The court also sought for information for provisions made for providing psychological counselling to migrant workers as they are away from home and also under such acute stress. Similarly, the Bombay High Court has also instructed the state government to prepare a practically viable option of sending the migrant workers to their hometowns.

Insecurities of C 19

The C 19 has exposed our vulnerabilities towards combating such a pandemic. The undocumented workers are grappling with the idea of getting layoffs after this lockdown. Many fear for loss of their jobs. The temporary workers have not even received their pending dues from their small-time employers or from the local supervisors of the construction sites. The author of the paper was witness to one such case at Ganesh Nagar, Kandivali West, where 55 construction workers were stranded, and they were not paid dues for almost two months. Most of them do not even have health insurance or the provision of sick leave. They all are still set aside from the social safety net.

Challenges of C 19

The complete shutdown came out more as a reactive measure in the absence of a proactive solution. The absence of scientific data and initial failure in understanding the gravity of the situation has also put the entire government machinery under tremendous pressure. In the initial phase of C 19 most of the states in India were directionless and were taking calls on their own with regards to combating the C19 in their respective regions. The initial announcements from the central government lacked any concrete plans and lockdown appeared as the only major relief against this virus. The panic over sudden non-availability of essential items led to people overlooking the practice of social distancing and stocking up essential provisions.

Moreover, the migrant workers were left to apply their own wisdom and perseverance on this measure. The non-cognizance of their being so far from their hometowns was regarded as an utter failure of responsible action of lockdown. The fair number of migrants who have moved back to their villages and others who are desperately waiting for the curfew to relax will create an acute void in the supply of workforce and the working sites and industries might witness a slowdown. This is a crucial economic impact of the pandemic. This undocumented workforce which is unaccountable to the employers and has no fringe benefits might not come out of its shell soon.

Recommendations

The C 19 should be regarded as an alarming call for us to realize that the security measures of the country may not necessarily lie in procuring weapons of mass destruction, but in developing a strong infrastructure for the medical health care system. The fragmented coordination between various stakeholders needs to be fixed and a centralized system should be developed as a Response Cell for such national crises. A special task force should be prepared to centralize the efforts of the federal governance. The integration of various community leaders, non-governmental units, representatives, local institutions and district level coordinators should constitute a decentralized connecting operational agency.

The various planning agencies should put all the data in public domain, ward-wise and tehsil-wise, so that it would become easy to tab the implication of the relief measures and respond to it. As the Confederation of Indian Industry (CII) rightly proposed, there should be a tripartite dialogue between government, workers unions and industries to coordinate health and safety related concerns of the workers. The CII also suggested that the migrant workers could be issued E-passes from the local authorities such as Block Development Officer or the Tehsildar. The data can be recorded in the QR codes. This will facilitate in tracking the details of their actual movements and would also help in communication in such emergencies.

The states must come with a roadmap for cooperation and sharing of details during such situations which would mitigate the stress. The states must also create some kind of social security data for such informal sectors so they get valid identity and any relief under their name could reach the genuine beneficiaries. The pandemic has brought into open the fractures of our national policy towards the unorganized sector. There is lack of granular data and so its magnitude will be difficult to gauge. The impact of C 19 on them will be one long-lasting phenomenon with below the surface damage, which again would be overlooked once we attempt to restore normal life after the pandemic.

Conclusion

While studying the medical and biological significance of the pandemic we need to also elaborate on the spatial dynamics. The highly ignored aspect is the density of population in some clusters which makes us soft targets. It can be regarded as the Curse of the Resources i.e. the Zone of Opportunities can easily be converted into Red Zones during such pandemics. If we see the global phenomenon of the virus, it multiplies very rapidly in close proximity. It appears well adapted to propagate in urban areas, hitting the economically established cites easily, in comparison to the countryside. The repercussion of providing opportunities is in the form of vulnerabilities and collateral damages.

The pandemic has altered the global mobility and exposed to us how ill equipped and under prepared we are in terms of our health care system. The medical emergency response cadre is indeed trying its best under limited resources, but at times it appears as merely patchwork.

We can only do our best and hope that there is light at the end of the tunnel, sooner rather than later.

References

Bhattacharya, Debaditya. 2020. "A Viral Education? Into the Future of Our Locked Classrooms and Shut Campuses." The Wire, March 31, 2020. Accessed on April 28, 2020, 9.02 pm. https://thewire.in/education/covid-19-online-teaching-future-classrooms

Florida, Richard. 2020. "The Geography of Coronavirus." Citylab, April 03, 2020 Accessed on April 28, 2020, 8.02 am. https://www.citylab.com/equity/2020/04/coronavirus-spread-map-city-urban-density-suburbs-rural-data/609394/?utm_source=fbb%3Futm_source%3Dfbb

International Labour Organisation. "Addressing governance challenges in a changing labour migration landscape (Website)". Accessed on May 31, 2020, 7.15 am. https://www.ilo.org/ilc/ILCSessions/previous-sessions/106/reports/reports-to-the-conference/WCMS_550269/lang--en/index.htm

International Labour Organisation. "International Labour Standards on Migrant Workers (Website)" Accessed on May 31, 2020, 7.55 am. https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/migrant-workers/lang--en/index.htm

Jadhav, Radhesyam. 2020. "Maharashtra industry, agriculture sector awaits the return of migrant labourers." The Hindu, April 14, 2020 Accessed on April 27, 2020, 1.35 pm. https://www.thehindubusinessline.com/news/maharashtra-industry-agriculture-sectors-awaits-the-return-of-migrant-labourers/article31338798.ece

Jan, Tracy. 2020. "Undocumented workers among those hit first — and worst — by the coronavirus shutdown." The Washington Post, April 05, 2020. Accessed on April 28, 2020, 12.40 pm. https://www.washingtonpost.com/business/2020/04/05/undocumented-immigrants-coronavirus/

Karachi Urban Lab. 2020. "Why the COVID-19 crisis is an urban crisis?". Dawn, April 14, 2020 Accessed on April 28, 2020, 9.37 pm. https://www.dawn.com/news/1544933/why-the-covid-19-crisis-is-an-urban-crisis

Klaus, Ian. 2020. "Pandemics are also an Urban Planning Problem." CityLab, March 06, 2020 Accessed on April 28, 2020, 1.05 pm. https://www.citylab.com/design/2020/03/coronavirus-urban-planning-global-cities-infectious-disease/607603/?utm_source=fbb

Lee, Alicia. 2020. "Las Vegas homeless people are sleeping in a parking lot – six feet apart." CNN, March 30, 2020 Accessed on April 28, 2020, 8.00 pm. https://amp.cnn.com/cnn/2020/03/30/us/coronavirus-las-vegas-homeless-cashman-center-trnd/index.html?__twitter_impression=true

Maharashtra Government. 2020. "Extension to Lockdown and Revised Guidelines on the measures to be taken for containment of COVID-19 in the State." Dated 2 March, 2020 Accessed on May 31, 2020, 8.35 am. https://www.maharashtra.gov.in/Site/Upload/Government%20Resolutions/Marathi/202005051315302819.pdf

Maharashtra Police. 2020. "Covid-19 – The Epidemic Diseases Act, 1897- Lockdown – Orders." Dated 23 March, 2020. Accessed on May 31, 2020, 6.20 am. http://www.mahapolice.gov.in/files/Flash/491.pdf

Malone, Clare. 2020. "New York's inequalities are fueling COVID-19." FiveThirtyEight, April 10, 2020 Accessed on April 28, 2020, 8.40 am. https://fivethirtyeight.com/features/wealth-and-race-have-always-divided-new-york-covid-19-has-only-made-things-worse/?ex_cid=story-facebook

Miglani, Sanjeev and Sumit Khanna. 2020. "Police fire tear gas at jobless workers defying coronavirus lockdown". The Wire, March 31, 2020 Accessed on April 28, 2020, 7.00 am. https://thewire.in/law/police-fire-tear-gas-at-jobless-workers-defying-coronavirus-lockdown

Mohan, Deepanshu. 2020. "As India's lockdown enters second week, three big questions still remain."

The Wire, March 31, 2020 Accessed on April 28, 2020, 11.15 am. https://thewire.in/government/india-national-lockdown-questions

Organisation for Economic Co-operation and Development. 2003. "Glossary of Statistical Terms" (Website). Last Updated on March 6, 2003. Accessed on May 31, 2020, 6.40 am. https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=1350

PTI. 2020. "Covid-19 Lockdown: Migrant Sugarcane Workers in Maharashtra Allowed Conditional Travel." News18 Express, April 17, 2020. Accessed on April 28, 2020, 3.30 pm. https://www.news18.com/news/india/covid-19-lockdown-over-a-lakh-migrant-sugarcane-workers-in-maharashtra-allowed-conditional-travel-2582035.html

PTI. 2020. "Covid-19 Lockdown: Over 12 Lakh Construction Workers in Maharashtra to Get Rs 2,000 Each." News18 Express, April 17, 2020. Accessed on April 28, 2020, 9.50 am. https://www.news18.com/news/india/covid-19-lockdown-over-12-lakh-construction-workers-in-maharashtra-to-get-rs-2000-each-2583285.html

PTI. 2020. "COVID-19 situation especially serious in Ahmedabad, Surat, Hyderabad, Chennai: Home Ministry." The Hindu, April 24, 2020. Accessed on April 27, 2020, 10.10 am.

https://www.thehindu.com/news/national/covid-19-situation-especially-serious-in-ahmedabad-surat-hyderabad-chennai-home-ministry/article31425753.ece?utm_source=udmprecommendation_other-states&utm_medium=sticky_footer&transactionId=69538f1fb0894b9fbabfb7f85ad991eb

Rathod, Aditi, and Soumya Bhowmick. 2020. "East to West: India's migrant crisis looms large during COVID-19." Observer Research Foundation, April 20, 2020. Accessed on April 27, 2020, 11.23 am. https://www.orfonline.org/expert-speak/east-west-india-migrant-crisis-looms-large-during-covid19-64880/

Salmon, Scott. 2020. "Brazil's massive Corona-Chasm." The Rio Times, March 20, 2020 Accessed on April 28, 2020, 6.58 pm. https://riotimesonline.com/brazil-news/brazil/column-brazils-massive-corona-chasm/

Sarkar, Soumashree. 2020. "Rainwear, Cloth Masks: Across India, Doctors, Nurses Grow Restive in Absence of Basic Protective Gear." The Wire, March 31, 2020. Accessed on April 28, 2020, 7.00 am. https://thewire.in/rights/coronavirus-india-ppe-protective-gear-doctors

The New Indian Express. 2020. "COVID-19 lockdown: Nitin Gadkari disapproves Maharashtra demand to run trains for migrants." April 22, 2020. Accessed on April 27, 2020, 12.07 pm. https://www.newindianexpress.com/nation/2020/apr/22/covid-19-lockdown-nitin-gadkari-disapproves-maharashtra-demand-to-run-trains-for-migrants-2133865.html

Thomson-DeVeaux, Amelia and Ryan Best. 2020. "Which workers are most vulnerable to the economic costs of the coronavirus?" FiveThirtyEight, March 18, 2020. Accessed on April 28, 2020, 2.00 pm. https://fivethirtyeight.com/features/which-workers-are-most-vulnerable-to-the-economic-costs-of-the-coronavirus/

Tufekci, Zeynep. 2020. "Keep the parks open." The Atlantic, April 7, 2020. Accessed on April 28, 2020, 7.40 pm. https://www.theatlantic.com/health/archive/2020/04/closing-parks-ineffective-pandemic-theater/609580/

Unknown. 2020. "Lockdown Impact: Thousands Of Migrant Workers Gather At Mumbai's Bandra Station Hoping To Get Back Home." ABP News Bureau, April 14, 2020. Accessed on April 28, 2020, 8.15 am. https://news.abplive.com/news/india/covid-19-lockdown-impact-migrant-workers-at-mumbais-bandra-station-hoping-to-get-back-home-1197668

Upadhyay, Jayshree P., Amit Panday, and Anirudh Laskar. 2020. “Why is Mumbai seeing less exodus of its migrant workforce?” Livemint, April 01, 2020. Accessed on April 27, 2020, 2.07 pm. https://www.livemint.com/news/india/why-is-mumbai-seeing-less-exodus-of-its-migrant-workforce-11585740073833.html

Yadavar, Swagata. 2020. “Why Maharashtra has India’s highest Covid-19 mortality numbers.” The Print, April 9, 2020. Accessed on April 28, 2020, 5.40 pm. https://theprint.in/health/why-maharashtra-has-indias-highest-covid-19-mortality-numbers/398409/

Yayboke, Erol. 2020. “Five Ways COVID-19 Is Changing Global Migration.” Center For Strategic & International Studies, March 25, 2020. Accessed on April 28, 2020, 9.00 am. https://www.csis.org/analysis/five-ways-covid-19-changing-globalmigration?utm_source=CSIS+All&utm_campaign=ce9c769d54-

Centre-State Relations in India amid Corona Pandemic: An Analysis

Sanhita Joshi

Dept. of Civics and Politics, University of Mumbai

sanhita.joshi@civics.mu.ac.in

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 02, June 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०२, जून २०२०

The Corona pandemic is the biggest humanitarian challenge we have faced in recent times. Yuval Noah Harari makes a compelling point in his recent article that in this time of crisis, we have two particularly important choices. The first is between totalitarian surveillance and citizen empowerment. The second is between national isolation and global solidarity (Harari 2020). His argument harks back as the democratic recession, the trend of plummeting of freedom, pushback of democracy has been observed in the last decade globally. (Diamond 2015, 141-155) (Karlanzick, 2011) This crisis may potentially empower the nation states that might lead to consequent shrinking of the freedoms and rights of individuals. For instance, one of the mitigation strategies to combat the spread of the virus is aggressive tracing and testing. It has been done in Germany, South Korea, USA and Russia which has enabled these countries to become surveillance states (Aiyar, 2020). Such expansion of powers of the state is a concern not only for individual freedom but also for the freedom of sub-national units within a nation-state. This paper aims to examine and analyse the centre-state relations in India amidst the pandemic and its possible impact on the state's federal structure. Taking a cue from the arguments mentioned above, it is proposed that the democratic recession may also lead to some kind of a federal recession. It may make the sub-national units weaker as well as encroach upon their powers.[1] Hence, it is vital to examine the discussion around the possibilities of concentration of powers in the centre and its impact on the powers of the federal units.

Centre takes the centre stage

As on 24th April 2020, number of corona cases have already crossed 24000 cases and have taken toll of more than 700 people. On the brighter side, more than 4000 people were also declared recovered or cured. India announced a complete and severely implemented lockdown since March 25, 2020 which has been extended thrice since and currently up to May 31, 2020. This early implemented lockdown was probably required for a resource deprived country like India to buy time for preparing its dwindling public health care system. Some of the primary challenges that lay before our public health planning and infrastructure are identifying infected zones, aggressive tracing and testing, training the medical personnel, providing them safety measures and creating sufficient quarantine centres. At the same time, it is vital to remember that public health and law and order are state subjects in the constitutional schema that defines our federal structure. So, who should actually play a central role to deal with this pandemic? The Constitution of India implements a federal structure with a clear demarcation of functions and responsibilities related to health.[2] This federal structure has been under some pressure in recent times because of the growing rift between the centre and state over issues such as CAA, NRC, NPR, Ayushman Bharat and GST. Some states have passed anti-CAA resolutions and also approached the Supreme Court against the decision of the government (The Print, 2020). When the smooth two-way exchanges break between the centre and state, it raises concerns especially in the wake of an epidemic which refuse to recognise the territorial or federal boundaries.

Federal Units fear lack of powers and resources

This crisis ideally demands greater centre-state dialogue, joint efforts, mutual trust, absolving of the political differences. The federal relations must resist giving a political colour to any decisions taken either by the centre or state governments. While this idealism is far from the reality, what we have seen is lack of an open dialogue between centre and the state on one hand, and ruling party and the opposition party on the other. Recently, the leader of the most important

opposition party in India had criticised the government for having overlooked the timely warnings given by them when the outbreak was creating havoc in China and other countries. There was also another opposition leader from West Bengal, who said that the hue and cry around Corona virus is nothing but the government's ploy to deflect people's attention from the Delhi riots (Roy, 2020). These examples point to the void that exists in the public sphere which is the most important space for deliberative and constructive politics. The central government seems to have neglected the significance of this space in current times. Events like this pandemic must push us to invoke this deliberative space more actively between the three tiers of the polity so as to avoid dangers of concentration of powers in any one of them. What we have observed is that an exceptional decision of national lockdown beginning from March 25th was taken unilaterally by the centre without taking the states into confidence and involving them in its execution. Nonetheless, it received unequivocal co-operation from all the states in India as states have to abide by the government's decisions and guidelines. It is also impending to mention that this unparalleled decision also witnessed unmatched consequences This decision exposed the unpreparedness of state governments and the lack of foresight and centre-state co-ordination. Large scale migration of daily wage earners in different parts of the country, walking towards their homes for several days exposed the fault lines of the so-called dialogue between centre and states. In such a situation, it is more than obligatory that the centre and state work closely to ensure food security for the poor, guarantee financial security amidst uncertainty of employment, provide medical assistance along with many other essentials. India is practically fighting two wars, one against Corona and the other against the damage caused to vulnerable people due to the ongoing lockdown. This kind of a situation requires two-way deliberations, meticulous planning, execution, monitoring, inter-exchange between centre and state. At the same time, it requires us to be in sync with the global developments. The Union government has set up a group of ministers (GoM) to monitor the situation since the first few cases were reported in some parts of the country. It also consists of the external affairs and civil aviation ministers, and junior ministers of health, home and shipping. The National Centre for Disease Control and the National Pharmaceutical Pricing Authority are also part of these mitigation strategies. (Seetharaman G and Katiyar, 2020). The prime minister and his ministers have regularly maintained contacts with state Chief Ministers and state level officials to

take stock of the situation. Despite these efforts on the part of union government, this extra ordinary situation has exposed the fault lines of the federal relations. The asymmetrical distribution of power between the centre and state has enabled the centre to play partisan or vindictive politics on multiple occasions, especially when the political party that rules a particular state is different from the party in rule at the centre (EPW Editor, 2020). Several states have consistently complained and demanded their due share of the GST revenues and asked for generous financial packages to deal with the most pressing issues at the ground level. A close examination of the financial devolution (as per the recommendation of 15th finance commission) and disbursement of April instalment of states' share in central taxes and duties amounting to Rs. 46,038 Cr. is a telling evidence of the partisan nature of this disbursement (see Figure 1). This is a grave concern as states like Maharashtra, Rajasthan which are ruled by a different political party are facing the brunt of lack of financial support and aid from the centre. This kind of financial or any other kind of dependence on the centre must concern those who care for our federal structure and spirit. The distribution of powers and functions between the centre and state must be respected.

The centre is expected to renounce a unilateralist approach and refrain from micro-management strategies. When the centre issues micro directives on how the lockdown needs to be executed in states or inhibits the states from procuring PPE kits, rapid testing kits, ventilators and mandates its distribution to states through the centre, it shows lack of trust in the states' capacity and breach of states' power. When the centre recently started sending inter ministerial teams to monitor and review situation in certain states (ideally those which have hotspots), it was critiqued by the Chief Minister of West Bengal as adventure tourism. Centre is acting more like a vigilante which it should not in a federal set-up. On the other hand, many states including Maharashtra also have requested to consider donations to CM funds as corporate social responsibility expenditure. The centre, however, argues that since the contributions to the state's disaster management authorities already qualify for Corporate Social Responsibility (CSR hereafter) expenditure state should not find it difficult to mobilise funds under CSR. However, it is interesting to note that the newly created PM CARES fund qualifies for CSR expenditure and the CM Fund does not. This signals a discriminatory treatment and totalising tendencies of the union government. On the other hand, the

suspension of Member of Parliament Area Development Funds and its diversion to consolidated fund also point out to the same centralising tendencies. It may be argued that these steps of the centre either merely reflect its response in an exceptional, unprecedented situation or are general democratic skirmishes. However, if such unprecedented times are bound to be our new normal, we must come forward to question the validity of these centralising responses by the centre to take on the challenges of this new normal.

Conclusion

What we are observing is that Austin's co-operative federalism appears to be vanishing and is moving towards the bargaining federalism of Moris Jones (Tillin, 2017). Ideally, a federal structure as it is designed under the Indian constitution, the centre must engage and encourage states to handle sub-national and local situations with minimum interference and maximum support. This becomes all the more crucial when we already have transformed our two-tire federal polity into a three tire-federal polity since the passage of 73rd and 74th constitutional amendments in 1993. If the centre tries to make the states weaker it will have a diabolical impact on our local governing bodies as well which have only recently found their democratic share of functions, functionaries and finances (which as should be pointed out is insufficient). We must be attentive to the fact that democratic recession does not allow the federal recession to take place under the guise of coping with an unprecedented global pandemic.

State wise Break up of Devolution

Sl. No.	State	Amount (₹ Crore)
1	Andhra Pradesh	1892.64
2	Arunachal Pradesh	810.28
3	Assam	1441.48
4	Bihar	4631.96
5	Chhattisgarh	1573.60
6	Goa	177.72
7	Gujarat	1564.40
8	Haryana	498.15
9	Himachal Pradesh	367.84
10	Jharkhand	1525.27
11	Karnataka	1678.57
12	Kerala	894.53
13	Madhya Pradesh	3630.60
14	Maharashtra	2824.47
15	Manipur	330.56
16	Meghalaya	352.20
17	Mizoram	232.96
18	Nagaland	263.80
19	Odisha	2131.13
20	Punjab	823.16
21	Rajasthan	2752.65
22	Sikkim	178.64
23	Tamil Nadu	1928.56
24	Telangana	982.00
25	Tripura	326.42
26	Uttar Pradesh	8255.19
27	Uttarakhand	508.27
28	West Bengal	3461.65
	Total	46038.70

Figure 1: State wise break-up of financial devolution

Source: Twitter handle of Ministry of Finance, Government of India

NOTES

1. It may be argued that this is an exceptional situation hence expansion of the powers of the centre is impending. However, this exceptional predicament may last for a couple of years. It is already said that we may have to learn to live with this virus for long. It is a sign therefore to keep a check on expansion of powers of the centre particularly in a federal set-up.

2. A review of the National Health Programmes and Policies of India (Family Planning Programmes, National Immunisation Programme, NHP 1983, NHP 2002, Draft NHP 2015) reveals that states have little say in deciding the design and components of these programs. Vertical and centrally funded schemes are the hallmarks of our health programmes. This has always made states dependent on the centre particularly for funds, despite the constitution of India clearly demarcating public health and sanitation as a state subject.

References

Aiyar, Yamini. 2020. “Coronavirus has given India two choices: Increase state power or state capacity.” The Print, March 23, 2020. https://theprint.in/opinion/coronavirus-has-given-india-two-choices-increase-state-power-or-state-capacity/385921/

Diamond, Larry. 2015. “Facing up to the democratic recession.” Journal of Democracy 26, no. 1 (January): 141-155. https://www.journalofdemocracy.org/articles/facing-up-to-the-democratic-recession/

Economic and Political Weekly, Editorial. 2020. “Indian Federalism and COVID-19.” Economic and Political Weekly, April 18, 2020. https://www.epw.in/journal/2020/16/editorials/indian-federalism-and-covid-19.html

Harari, Yuval. 2020. “The world after coronavirus.” Financial Times, March 20, 2020. https://www.ft.com/content/19d90308-6858-11ea-a3c9-1fe6fedcca75

Kurlanzick, Joshua. 2011. “The Great Democracy Meltdown.” The New Republic, May 19, 2011. https://newrepublic.com/article/88632/failing-democracy-venezuela-arab-spring

Roy, Rajat. 2020. “Centre-state standoff in West Bengal will impact fight against corona virus.” The Print, March 4, 2020. https://theprint.in/talk-point/with-centre-state-political-standoff-can-coronavirus-outbreak-be-effectively-fought/375631/

Seetharaman G., Prerna Katiyar. 2020. “Countering Covid-19: Centre and states marshal their resources for a quick and effective response.” The Economic Times, March 8, 2020. https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/countering-covid-19-how-the-centre-and-states-are-marshalling-their-resources-for-a-quick-and-effective-response/articleshow/74531368.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaig

The Print Team. 2020. “With centre-state political standoff, can corona virus outbreak be effectively fought?” The Print, March 4, 2020. https://theprint.in/talk-point/with-centre-state-political-standoff-can-coronavirus-outbreak-be-effectively-fought/375631/

Tillin, Louise. 2017. “Federal fault lines.” India Today, January 4, 2017. https://www.indiatoday.in/magazine/opinion/story/20170116-narendra-modi-centre-state-relations-reformations-985512-2017-01-04

Economic and Social Impact of Covid-19

Sharad Kumar [1]

R. Kannan [2]

1 Durgadevi Saraf Institute of Management Studies (DSIMS) Mumbai
sharad.kumar@dsims.org.in

2 Monitoring and Research, Hinduja Group, Mumbai
kannan.hgl@hindujagroup.com

Introduction

Covid-19 is an unprecedented pandemic not witnessed in the recent past. For the first time in our lives, the pandemic has affected almost every country in the world and impacted the economic activities of every sector in the world. It came as a big shock as the Black Swan event which could be called as unknown unknown. No one in the world could have anticipated or predicted the onset of the pandemic of this magnitude and severity and the global impact it would have on everyone's lives. It has not only impacted the economic activities of different nations but also has shaken the medical, social, geo-political balance and the entire human psyche. It has created so much uncertainty that no viable solutions to deal with this unprecedented event is in sight. The countries with the best of their medical and disaster management systems could not cope with the enormity of this calamity.

Governments across the world are finding it difficult to manage this crisis. Since there is no proven solution available to manage this crisis, it has created lot of uncertainty in all spheres of life. More than the crisis, the uncertainty on how to solve this crisis and the prediction of when it would subside makes life difficult and creates fear, pessimism, anxiety and distress all around. Short-term and temporary solutions like national and state level lockdowns have brought the economic activity to bare minimum levels and have kept most of the population

indoors except the essential services. Those who are in essential services are extensively exposed to a high risk of getting infected. The most vulnerable Covid-19 warriors are medical and paramedical workers, police personnel, Safai Karamcharis, bankers, providers of essential commodities, delivery personnel etc., who are putting their best efforts to fight the pandemic, and in the process a significant number of them have been infected and have lost their lives. More than 1000 police personnel have been infected and many of them have lost their lives. A large number of paramedics have also been infected and some of them have lost their lives.

Dimension of The Pandemic

The pandemic had its origin sometime in November/December 2019 from Wuhan city of China but in a period of 3-4 months it has spread to 210 countries of the world hardly leaving out any known country. China itself has been able to manage and control its spread but countries like United States, Spain, France, Italy, UK, Russia and other parts of Western Europe now have the highest cases in the world. As of 11th June 2020, there have been over 73.6 lakh cases of Covid-19 with 4.16 lakh deaths worldwide, and over 20 lakh cases found in the USA alone. The number of deaths worldwide have been reported to be 4.16 lakhs out of which over 1.15 lakhs have been reported from USA alone, New York being the epicentre. New York State now has more Covid-19 cases than any single country worldwide.

As many as 45 countries around the world have enforced the country wide lockdowns to try to slow the spread of the disease. Such measures and restrictions have varied from country to country and usually involve closing schools, cancelling public events, closing borders, and encouraging people to work from home.

The death rate as a percentage of identified cases in various countries as on 14th May 2020 is shown in the following graph:

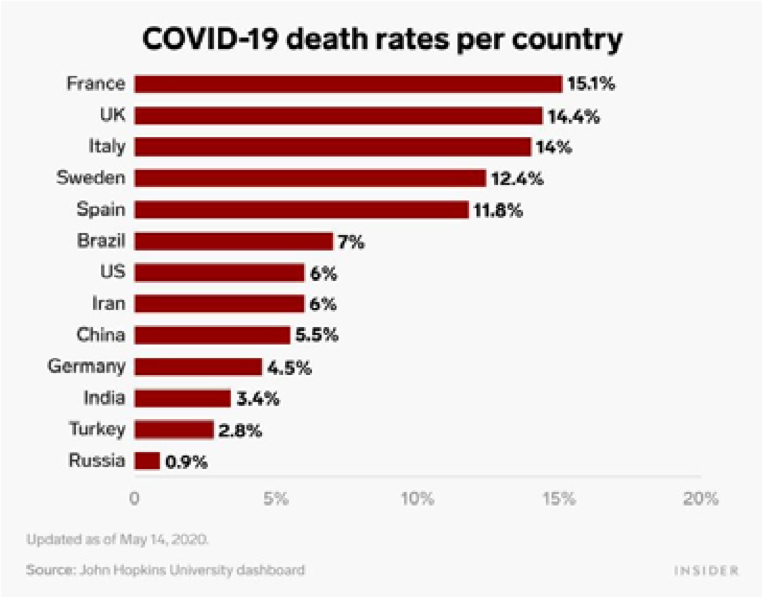

Fig. 1. "Covid-19 death rates per country", graph, Business Insider, February 26, 2020

It may be observed that the death rate in some of the advanced European countries like France, UK, Italy, Sweden and Spain are very high in spite of their advanced medical systems and infrastructure. Many of them ran out of medical equipment and staff to handle the problem of such a large dimension. On the other hand, a country like Russia handled the situation quite well and its death rate has been less than 1% in spite of very large number of cases. The death rate in India has also been lower compared to most of the countries though it varies from state to state.

The graph below depicts another important data related to death per lakh population. It may be observed that most of the countries like France, UK, Italy, Sweden and Spain which had higher percentage of death of detected cases are also having higher proportion of deaths per lakh of population. The number of deaths per lakh of population has been almost negligible for China and India having very large populations. China is the country where the pandemic started and it managed to controlled quite early whereas the cases in India started quite late and in small numbers giving sufficient time for preparation and potential for learning from the experiences of other countries. India could resort to complete lockdown in 3 phases with gradual opening of businesses activities, which are

readying to open up further in the 4th phase from 18th May 2020. It is believed that the lifestyles and the immunity systems of people in the different countries are the important factors impacting the death rates.

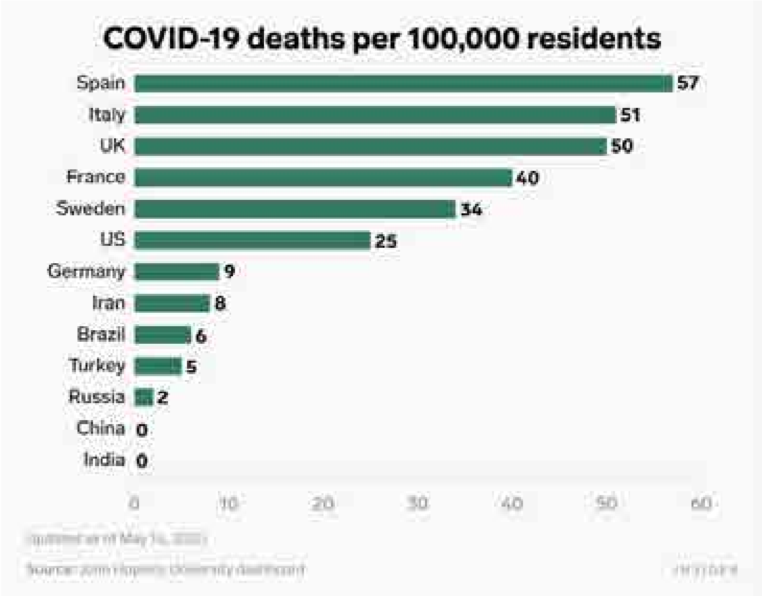

Fig. 2. "Covid-19 death rates per 100,000 residents", graph, Business Insider, February 26, 2020

As on 11th June 2020 the number of detected corona cases in India are 2,97,535 with total deaths of 8,498 (2.86%) and 1,47,195 (49.47%) recovered cases. The death rate in India is significantly lower than the world average, and the recovery rate is higher.

Impact on World Economy

After the onset of the pandemic and what followed in its wake, the IMF revised its forecast for the global economy to negative 3 per cent, a reduction of more than 6 per cent within a few months. This will be the most optimistic scenario. Realising the likely impact on the economies, governments across the world were fast in their response, and they announced big rescue/revival measures and they created large budgets for managing this crisis. There is a large economic stimulus through fiscal and monetary policies, measures, and prescriptions.

The crisis has affected the daily wage workers, those who are working in SMEs and this has affected the lower strata of the society in a big way all over the

world. Many of the daily workers and those who are working in SMEs have lost their jobs and they do not have savings or any alternate income. Those who are in the middle-income and high-income group were not affected like those from the weaker sections. Some of the countries have social security schemes and guarantee some minimum income on account of unemployment but these social security measures are not available in a large number of countries.

In many industries, activities have come to a halt across the world, with a high rate of job loss. The job losses in US have been estimated to the tune of 20 million (2 crore). The Indians working abroad have also suffered heavily and lost their jobs due to low economic activity, particularly the productions in factories. Many of the Indians working in Middle East want to come back to India. The government of India has arranged a few flights to bring them back home.

The crisis has brought down the income of the governments, and of the rich, middle class and the poor everywhere. In this scenario, none of the segments of society have the strength and confidence to keep the economic activity at desirable levels. Considering the poor finances of the government, the alternatives to manage this crisis are limited. Realising this fact, many governments have adopted the concept of Modern Monetary theory, that is printing money in large numbers to stimulate the Economic Growth.

Impact on Domestic Economy

What started as a health crisis has transformed into an economic crisis. At this juncture, the economic development of India was at the lowest in last 10 years and businesses were struggling to survive, the job creations were far lower than expected resulting in an unprecedented unemployment situation in the country. The growth outlook as projected by official agencies as well as the international organisations was quite grim and GDP growth for 2020-21 was predicted between 1.8 to 0 percent by IMF and credit agencies like MOODY. The fear of the onset of recession has put lot of pressure on the government. IMF has subsequently brought down the growth outlook further after their initial projections. As the

number of days of lock down increase, the experts are further downgrading the growth forecasts.

This has given a big shock to the government and the businesses, and they are clueless to handle the economic crises of this magnitude with already depleted financial resources caused by lower revenue collections, lack of demand, and lower industrial output as reflected through official data. The supply side stimuli by way of significantly lowering the corporate tax in 2019-20 and rationalizing the personal income tax to have more liquidity in the hands of consumers and the tax in the 2020-21 budget could not stimulate the consumer demand.

The economic impact of this crisis has adversely affected most of the workers in unorganized sector including the daily wage earners. The number count of working force employed in the unorganized sector is not known to the central as well as the state government agencies. There is no such authentic data available with any of the agencies. The data available with the labour ministry is scanty, outdated and unreliable and faces lot of criticism for its quality and coverage. As per the data, based on surveys conducted, it is estimated that around 85% of workforce is engaged in unorganized sector for their livelihood. Apart from informal sector in India, SME sector also has a large requirement of skilled, semi-skilled and unskilled manpower.

The government finances due to the crisis have been impacted badly because of poor tax collections, both direct and indirect. Measures like impounding the incremental dearness allowance to government employees and the pensioners for 2 years could meet the requirements very marginally on expenditure side. Most of the state governments are facing financial distress and are struggling to pay the salary of their employees and looking towards central government for extra funds due to additional expenditures on account of pandemic and related expenses. They also urge to release their GST portion which is yet to be received. With generation of additional money in the form of loans from the central bank in order to help the people and businesses and to meet their huge expenditure requirements including the tremendous expenses on health care for dealing with Covid-19 patients including the cost of creating infrastructure of huge volume, purchase of medical equipment and testing cost, etc. the requirements of

additional money by the governments will be unimaginable. With some estimate provided by the health ministry, the average cost of handling a hospitalised, infected corona patient works out to Rs.1.24 lakhs including expenditure during the period of quarantine. These circumstances will compel both central as well as the state governments to open up the economic activities gradually by following protocols and precautions under the lockdown 4.0, to reduce the revenue loss to some extent. It is believed that this pandemic is likely to continue for a few more months and so the people and the businesses should learn to survive and coexist with the pandemic.

The latest data on tax collection released by the Central Board of Direct Taxes shows that Maharashtra, Delhi and Karnataka alone contribute 61% to India's total revenue from direct taxes. If we include Tamil Nadu and Gujarat to the list, the share of the top five states rises to 72 percent of total revenue collections of direct taxes. Maharashtra is the leading state in India, contributing the maximum to GDP, taxes, manufacturing and financial services. Most of the leading companies and business groups have their corporate head offices in Maharashtra. The Regulators RBI and SEBI are based in Maharashtra and also major banking and insurance activities are carried out from Mumbai. There are a lot of migrant labour involved in handling essential services and activities like supply of milk, vegetables, transporting goods, etc in Maharashtra. Their migration out of the state due to the has affected Maharashtra's economy in a big way. The state revenue collection is coming down significantly. Similarly, due to lockdown in Delhi and Karnataka, the government finances at national level have been badly impacted, the economic activities of these 3 states contributing a lion's share to the government's exchequer. These three states were compelled to open liquor shops and increase the price of liquor, petrol and diesel to recoup some of the tax revenues. In Maharashtra due to the difficulty in enforcing social distancing the decision to open the liquor shops was withdrawn in a day.

The central as well as state governments have to revise the budget for the financial year 2020-2021 and increase the budget for health management. It has to identify new and innovative ways to mobilise financial resources to manage the economy as well as bring back the economic growth rate. The central governments as well as the state governments are working very closely to manage this crisis. The

working groups from the centre are coordinating with the working groups in the states to work at strategic level to manage the crisis. The focus is on ensuring the protection of the people hand in hand with the revival of business activities in a phased manner under the present conditions of uncertainties. Governments are also working very closely with the private sector and NGOs to ensure the production and supply of the required medical equipment and medicines. The government is planning to buy more than 2.2 crores of personal protective equipment (PPEs) and already more than 110 companies in India have started manufacturing these equipment. India also exported the required drugs to other countries in the world and the pharma companies have scaled up their productions of required medicines. The pharma companies are also in the process of inventing medicines and have increased their R&D budget to expedite the process. They have also initiated activities to find the vaccine for preventing the virus. It will require lot of efforts, high budget and series of clinical trials.

Recent Initiatives by the Central Government and Reserve Bank of India

On 12th May 2020, the Prime Minister announced an economic package of Rs. 20 lakh crores for different depressed sectors and different groups of weaker sections who have suffered a lot due to their job and financial losses. The PM also emphasised to go for local productions and products. The sentiments against China should provide India with a big opportunity. Many of the countries will look at India as an alternate destination for business relations and product needs. The Finance Minister announced financial measures in this regard in her series of announcements. The Finance Minister announced Rs 3 lakh crore Emergency Working Capital Facility for businesses including MSMEs, Rs 20,000 crore Subordinate Debt for Stressed MSMEs, Rs 50,000 crore equity infusion through MSME Funds, New Definition of MSME and other Measures for MSME; she announced also that no global tenders for government tenders of up to Rs 200 crore is now required. She spoke of extending the Employees Provident Fund Support for business and organised workers for another 3 months with salaries for the months of June, July and August 2020, of reducing EPF Contribution for Employers and Employees

for 3 months from 12% to 10% for all establishments covered by EPFO, raising Rs. 30,000 crore Special Liquidity Scheme for NBFC/HFC/MFIs, Rs. 45,000 crore Partial credit guarantee Scheme 2.0 for Liabilities of NBFCs/MFIs, Rs 90,000 crore Liquidity Injection for DISCOMs, providing Relief to contractors by extension of up to six months for completion of contractual obligations, including EPC and concession agreements. Relief has also been extended to Real Estate Projects the registration and completion date for all registered projects having been extended up to six months. Tax relief has been given to businesses as pending income tax refunds to charitable trusts and non-corporate businesses and professions to be issued immediately. Rates of 'Tax Deduction at Source' and 'Tax Collected at Source' have been reduced by 25% for the remaining period of FY 20-21 and due dates for various tax related compliances have been extended.

A number of economic packages and loan schemes have been announced for farmers and small businesses for their welfare and revival. Besides, economic packages have largely been devoted to policy and structural reforms in key sectors including power, coal, defence and aircraft with the aim of enhancing domestic production capacities aiming at self-reliance.

With the intent of mitigating the negative effect of Covid-19, revive growth, and above all preserve financial stability, the Reserve Bank of India announced a slew of measures to ease flow of credit into the economy. In the process, the RBI relaxed the asset classification norms, and allowed more funds for states – the limits of which has been increased under Ways and Means Advances for states to avail short term funds up to 60 per cent of the existing limit.

As the businesses have been hit hard by the pandemic and the lockdown, RBI also announced a moratorium on loan payments for three months. This applies to home loans, car loans, personal loans, and credit card dues. It also applies to all term loans and working capital loans across all types of lenders, banks, microfinance institutions, and non-banking finance companies.

Social Impact and Changes in Lifestyles

The country wide lockdown resulted in factories not operating for more than 2 months across the country, rendering the employees in the informal and SME Sectors unemployed, thus creating social problems. There are instances of employees, including managerial personnel, losing their jobs in corporates because of halting of economic activities and the present economic situation. Though the respective governments appealed to the employers to pay wages to temporarily laid off workers and not to fire them, the appeal was mostly ignored based on their inability to make payments as a result of the overall financial condition and the lack of cash flows. As a result, the lower strata of workers mostly from unorganized sectors and daily wagers have lost their hopes and have started moving to their native places under very inhuman and difficult conditions, ignoring the appeals and warnings of the government agencies. The state governments were not in a position to handle a situation of such magnitude. To ensure their survival, governments have announced monthly free rations, cash transfers etc., but the measures are found insufficient compared to the problems faced. There have been some bureaucratic hustles and procedural issues which could not prevent the migrant workers from moving to their hometowns. If this economic crisis continues, this will lead to societal crisis. Already those who are at home and working from home are finding it difficult to adjust to this new working style and many have undergone mental distress and are trying to overcome it.

One of the challenges posed by this crisis is that of deciding between protecting the Lives and the Livelihoods of people. The lockdown has led to loss of jobs on a grand scale and the ILO has predicted that all over the world more than 1.5 billion working in the informal sector are likely to lose their jobs. Governments are finding it difficult to strike a balance between saving lives and livelihoods. With the pandemic not receding, the governments were forced to partially open the economy to production and manufacturing and the sale of high taxed items like liquor. Loss of production and Substantial reduction in Economic Activity is affecting everyone in the society. The governments will witness a sharp fall in tax revenues and the expenditure shooting past their budgets by a wide margin, totally upsetting and widely exceeding the Fiscal Deficit targets laid for the budget 2020-21. The government has no other option but to resort to large scale

borrowings particularly from the Reserve Bank of India to meet the crises and save the distressed people as well as the businesses, particularly the sectors which were already bleeding before the crisis and have now been impacted further like hospitality, hotels and restaurants, airlines, tourism, etc.

The pandemic has rendered a significant proportion of workforce unemployed due to the lowering of economic activities. In India, due to the complete lockdown for more than 2 months in 4 phases the unemployment scenario which was already bad has been very adversely impacted. As per the CMIE data on unemployment, India's unemployment rate sharply increased from 8.75 in March 2020 to 23.52 in April 2020 which has further increased to 24.6% by 24th May 2020 as estimated by CMIE using 30-day moving average method. As regards the urban unemployment, it has reached to an alarming proportion of 26.1% as on 24th May 2020 which was 9.41% at the end of March 2020 and spiked to 24.92% at the end of April 2020, solely due to the stoppage of most of the economic activities. Similarly, the rural unemployment has sharply increased from 8.44% from March end to 22.89% at the end of April 2020 which has further increased to 23.9% as on 24th May 2020, though the economic activities were not as much impacted in rural areas as in the urban areas. With the sharp increase in the outlay for MGNRERA from the budgeted Rs 60,000 crore to Rs 1,00,000 crore in the recent announcement of economic package to deal with Covid-19, the rural unemployment situation should ease out to some extent. It should also be able to provide some employment avenues to returning migrant workers.

One of the global concerns in the recent past was pollution. After the onset of the crisis and the big fall in demand for energy consumption in many parts of the world, pollution levels were down and, in many places, within the prescribed levels. Transportation and manufacturing are the biggest polluters in the industry. The crisis has taught that it would be possible to live in a pollution-free world. But this may not be sustainable in future.

Once the crisis gets over, the world is likely to witness a new normal in all parts of life. People in general will become health conscious and will have a budget for health. Social distancing may become the norm. The use of digital technologies for business and work will increase. The travel for work will come down. Many of

the industries will be forced to change their business models. Airlines will not be allowed to fill all the seats to maintain social distancing norms. People will avoid tourism. The large congregations for festivals and social celebrations will be the things of the past. The lifestyles will change drastically. Immediately after the crisis, the consumption of discretionary products will witness a fall in demand.

Developing Psychological Immunity to Fight Covid-19

A strong immune system always helps a person in fighting any dreaded disease. It has been clearly established that the people who have good immune system are able to fight the coronavirus more successfully than the people who have weak immune system. Therefore, the death rates widely vary from country to country mainly due to varying lifestyle impacting the immune systems. In some of the countries like Italy, France and some of the other European countries, the death rate is as high as 12 to 14% of the infected cases whereas some of the country's it is just 2 to 3%. In India, it is around 3% which is considered quite low compared to the world average and it is believed that the immunity of people contributed significantly in keeping low mortality rate in India.

The immunity can be broadly divided into two categories: physical and psychological. The physical immunity can also be classified into two: genetic (heredity) and acquired. The genetic immunity is innate in nature and cannot be altered whereas the acquired immunity can be enhanced through physical exercise, meditation, yoga, diet, herbal and other medicines.

The Psychological Immune System (PIS), which is influenced by the positive mental and emotional states and outlook like positive thinking, optimism, resilience, self-confidence and self-belief, help people to fight a disease and come out from a dreaded situation. The subject area of positive psychology is gaining the popularity because it focuses on the well-being of the people rather than focussing on the negative behavioural aspects displayed by the people mostly covered in the traditional psychology. The psychological immune system is widely used in sports psychology to develop and enhance psychological immunity and

making the sportsmen mentally and emotionally tough to deal with failures and helps to bounce back.

Attila Olah (2005) first developed a tool to measure psychological immunity called Psychological Immune System Inventory (PISI). Through its sub-scales, Olah conceptualised and covered the attributes for measurement viz. Positive Thinking, Sense of Control, Sense of Coherence, Sense of Self-growth, Change and Challenge Orientation, Social Monitoring Capacity and Goal Orientation; Creative Self-concept, Problem Solving Capacity, Self-Efficacy, Social Mobilising Capacity, and Social Creating Capacity, Synchronicity, Impulse Control, Emotional Control, and Irritability Control. Thus, Psychological Immune System appears to be based on the assumption that persons with flourishing mindset have a better capability to fight the diseases than those who have languishing mindset. Besides, the above 16 parameters conceptualised by Olah, some parameters like resilience, courage and ego-strength may be added to develop psychological immune system further.

Parents and schools can play a vital role in developing this immune system from childhood. Positive parenting and positive schooling may prove to be very effective in this direction. Teachers and school administrators also need to be skilled in positive schooling. Most of the schools have some sessions on physical training to develop physical immunity. Developing the psychological immunity should also be the part of school curriculum. The attributes which have been discussed above are very much necessary for enhancing psychological immune system to fight the ailments.

Conclusion

To sum up, the dimension of the problem due to the pandemic is very large, difficult to manage and unprecedented. The biggest challenge before the government and planners is to save both lives and livelihood. The future of Covid-19 is totally uncertain and we may be required to live with this pandemic and cannot afford to keep economic activities shut for long. The biggest priority of the government,

businesses and industries is to recreate the lost jobs and to put economic activities on track. It may however be difficult to convince the migrant labours to come back to support the productive activities unless the things become normal. They cannot easily forget the hardship and trauma they faced due to loss of their livelihood.

It will change human life drastically the world over and will witness a new normal in all parts of life. People in general will become health conscious and will follow more discipline to avoid any risks. People have to develop physical as well as psychological immunity to fight with such pandemics.

Each country is facing similar economic and social problems due to the unprecedented impact of this deadly pandemic. Every country needs to cooperate with each other to fight the problem collectively. The immediate need is to invent the vaccine at the earliest and share the productive capabilities to produce the vaccine in a large scale to eradicate this deadly virus.

References

Oláh, Attila. 2005. Anxiety, Coping, and Flow: Empirical Studies in Interactional Perspective. Budapest: TrefortKiadó.

Oláh, Atilla. 2009. "Psychological immunity: A new concept of coping and resilience." Proceedings from Coping & Resilience International Conference. October 2009.

CMIE. May 2020. "Unemployment Rate in India, Data Presented in the Statistical Profiles" Accessed on 24 May, 2020 https://unemploymentinindia.cmie.com/

Rawat, Mahesh. 2019. "As India aims for $5 trillion economy, direct tax data show wealth concentrated in 3 states." Indian Today, 23 October, 2019 https://www.indiatoday.in/news-analysis/story/as-india-aims-for-5trillion-economy-direct-tax-data-show-wealth-concentrated-in-3-states-1610818-2019-10-23

Business Insider. 2020. "What to know about the coronavirus outbreak in 8 charts." 26 February, 2020. https://www.businessinsider.in/science/news/what-to-know-about-the-coronavirus-outbreak-in-8-charts/articleshow/74309996.cms

The webinar conducted by Dr N.K. Saksena, an eminent Psychologist on Psychological Immunity on 10th May 2020 has inspired the authors to include it as a measure to fight the pandemic.

A Virus without Border, COVID-19: A Case Study of Delhi

Bharti Mahlyan

Centre for South Asian Studies, School of International Studies,
Jawaharlal Nehru University
bharti.mahlyan@gmail.com

Introduction

In the cold war era, the national security debate was dominated by the ideas of classical realist thinkers like Han Morgenthau and Stephen Waltz. Classical realism is based on three pillars - to ensure the survival, security, and self-interest of the state. The realist (classical) school of thought has maintained its commitment towards state-centric ideas and always accorded great importance to the survival of the state above everything else (Lee and Chan 2007). But in the post-Cold War era, the security debate has changed to a considerable extent, shifting its security dimension in favor of non-traditional security challenges like the environment, terrorism, infectious diseases, illegal migration, trans-national crimes, and information security to name a few. No state can overcome these challenges alone (Jones 2013). This framework reflects the importance of an interdependent world regulated by the forces of globalization. The idea of interdependence may have reduced the chances of full-scale armed war but has increased the chances of the spread of contagions like wildfire throughout the world. In recent times, the whole world is facing one such non-traditional security challenge posed by a virus named SARS-CoV, which we commonly refer to as the coronavirus.

The virus has brought the whole world to its knees and the spread of the contagion has presented a case against global interdependence. Major challenges have

been faced by governments and people across the world. Governments must ensure the safety of their citizens which can be ensured by limiting the mobility of people. It would have been relatively easier for a government to order its people to follow home quarantine rules but the real problem is to manage the expatriate population and the tourists who may end up becoming illegal citizens if their visa expires before the aviation industry resumes its flights. Countries adopted two ways to deal with the problem: many asked their citizens to return home and kept their borders open while others like the United Kingdom decided to extend visas for foreign nationals to facilitate the process of their legal stay inside their borders (Relph 2020). On 11th March 2020, the Government of India suspended all foreign visas except for diplomatic, official, United Nations/international organizations, employment, and project visas (Relph 2020). On 18th March 2020, the government of India closed its borders for its citizens leaving thousands stranded abroad including students and tourists. The Indian government had suspended all its domestic and international flights along with rail and road public transportation services leaving not just the expatriate population but also millions of interstate migrants stranded in its own country.

It can be observed that governments are using every possible means to stop this contagion but are failing to provide protection, both physical and mental, to its citizens against this invisible enemy. Countries like China are coming back to normalcy and are also easing their guidelines on social distancing. India on the other hand is still grappling with its spread in states like Maharashtra and its capital city New Delhi. The national capital New Delhi has become one of the major hotspots of the outbreak of the contagion which is impacting the lives of not just the local people but also of the migrant population that resides in its territory. On the night of 23rd March 2020, Prime Minister Narendra Modi addressed the nation and declared a nationwide lockdown beginning the following morning. This decision spread a wave of panic throughout the migrant community, especially daily wage workers. They had nothing to hold on to - neither food nor shelter. They were left unattended and amidst this psychological panic, many of them took the difficult decision to cover the long journeys to their homes as pedestrians. Schools, colleges, and cinema halls were shut much before the center's guidelines and by 24th April, markets were also shut down resulting in economic distress for the business community.

At the national level, the pandemic has exposed the Delhi government to challenges of various kinds. The government has to look at all the people under its jurisdiction, even non-residents because they can still act as carriers of the virus. From children to the elderly, the government is responsible for keeping everyone safe and sound. In this context, the paper will explore the present condition of New Delhi and the policies undertaken by the Delhi state government headed by Chief Minister Arvind Kejriwal. The Kejriwal government came to power in early 2020 and has done acclaimed work in the education and healthcare sectors. They have presented a novel case of developmental politics that is devoid of the typical caste, class, and religious dimensions. The spread of the outbreak presented some unique challenges for the government and it is high time to look at whether they are going in the right direction on this issue or not.

Delhi

By 10th May 2020, Delhi had recorded 6923 confirmed cases out of a total of 41,877 in the country (The Hindu 2020). This means that Delhi alone constituted more than 16% of positive COVID-19 cases in the country. The recovery rate in Delhi is around 10% as compared to the national recovery rate which is 29.97%. Looking at death figures, Delhi recorded 73 deaths out of 2114 in the country, which is 3.45% of the overall death numbers in India (The Hindu, 2020). The death rate of Delhi is somewhat similar to the national death rate. Given this data, it would be safe to say that Delhi may have seen a surge of cases in the past but is doing fairly well at present. However, one of the reputed national dailies, The Hindu, reported that the Delhi government is underreporting deaths related to the coronavirus. The numbers are so low that their total death record is lower than deaths reported by just two hospitals combined (Babu 2020). It's a recent controversy and nothing conclusive can be said in this matter as the spokesperson of the ruling Aam Aadmi Party has "strongly denied" these allegations (Babu 2020). It would not be the first time that numbers would have been meddled with to save the party image, but it is also true that such reports are a product of political contention between the state and the central governments. Amidst these crises, political and public health-related, let us quickly look at the policies formulated by the

Kejriwal government to deal with this unwelcome guest.

The Chief Minister of Delhi, Arvind Kejriwal, in a recent press conference, discussed his plan of action to deal with the outbreak. The government has chalked out a 'Five T Plan' which involves testing, tracing, treatment, teamwork, and tackling and monitoring to deal with the crisis (Live Mint 2020). Taking inspiration from South Korea, the Delhi government is also planning to launch a random mass testing phase to segregate the infected population from the non-infected population (Khanna 2020). On 23rd April 2020, the number of coronavirus containment zones was increased from 89 to 92 within 24 hours (Kumar 2020). To prevent community spread, it was planned to trace the movement of confirmed patients. For infected patients, beds are reserved and they are kept in special isolated wards. The private sector has also been invited to contribute as hotels and banquet halls have been used to serve as isolation centers for infected patients (Live Mint 2020). The government has assured that they are prepared to deal with up to 30,000 cases in one go. The government has reiterated the importance of teamwork in this time of crisis where everyone has a role to play. Kejriwal has said that he will personally monitor the situation to ensure that everything falls in line (Live Mint 2020). This is the broad strategy of the government to ensure the safety of its people and also to keep in check the spread of the virus.

On 12th March 2020, the Government of India used its power conferred by the Epidemic Diseases Act, 1897 to issue guidelines for schools, colleges, cinema halls, and swimming pools and call for the suspension of services till 31st March 2020. The central government put the entire nation under lockdown from 24th March 2020 without paying much attention to the situation of the migrant population of the country. 40% of Delhi's population comprises migrant population, out of which 48% and 18% belong to UP and Bihar respectively and a majority of them are daily wage workers (Jeelani, Anand, and Kumar 2020). The Delhi government sensed this fear among people and decided to transfer Rs. 5000 to the accounts of construction workers (India Today 2020). The Delhi government's transport department launched a 'One Time Relief Scheme' of Rs 5000 for PSV badge holders of paratransit vehicles under which the department received 34,000 applications from school cab, taxi, and e-rickshaw drivers till 13th April 2020 (Outlook 2020). Along with this, the government has made arrangements for food and shelter

for the needy and set up hunger relief and temporary shelter relief centers at the ward level. The Delhi Urban Shelter Improvement Board has prepared a database of permanent and temporary shelter homes in Delhi and maintains a record of their occupancy which it updates every day (DUSIB 2020).

To eradicate the problem of ration hoarding by people, the Delhi government introduced an e-ration coupon for the masses, the procedure to obtain which is detailed both in Hindi and English. The government has also made arrangements to get an e-pass for emergency purposes. The pass is issued for obtaining ration, pension, food, and emergency travel during the curfew. The procedure is simple and detailed in both Hindi and English. The government is also regularly updating Delhi's public on the spread of the pandemic. It can be observed that the government has made arrangements for dealing with the crisis wherein sector-wise needs have also been catered to. The government has adopted the online mode to deliver the benefits of the schemes it has launched. However, as mentioned earlier, 40% of Delhi's population comprises migrants, a large chunk of which are daily wage workers. These are the people who most need the benefits of these schemes, but the question is whether they have enough awareness regarding these schemes and the know-how to avail them online, or indeed have access to technology at all. These are some critical issues that need to be addressed by the Delhi government.

The Kejriwal government has given due attention to the problems of the expatriate population who are stuck in foreign lands away from their families (Delhi Government 2020). The Delhi Disaster Management Authority has launched a portal to prepare a dataset of people who are stuck abroad amidst the crisis to initiate the due process for their return, starting with informing the central government. The government also needs to make arrangements for quarantining the people coming from abroad into Delhi. If the government fails to handle the expatriate population, that can lead to a community spread in the national capital. The government is also compiling the data of students stranded abroad for their safe evacuation.

Conclusion

The Delhi Government has tried to cater to the needs of its people, but it seems that its policies are catering more to the needs of a select class of techno-savvy literates. The question that remains is how the government can ensure an alternative manual or analog plan amidst the crisis. The government could have used the help of ward members to ensure an adequate supply of ration and other essential commodities. Interestingly, the large exodus of the migrant population to their native villages has added fuel to the fire. Now the Food and Civil Supplies Department is finding it difficult to deliver rations to distribution centers due to the non-availability of workers or laborers (Sultan 2020). The government did not properly handle the migrant crisis which broke out in Delhi for the first time. The government failed not only in keeping the migrants inside its territory but also failed badly in providing transportation to them. Poor migrants were forced to walk thousands of miles to reach their home and in the process, many died. Who will take responsibility for their deaths? Should we blame the system or the politicians for not charting out a proper plan to keep people safe and sound? There is no denying that the Delhi government could have handled the situation in a better way by taking the central government into confidence. But the Kejriwal government, like most, could not coordinate with the center and vice versa, leading to severe inabilities to cope and loss of lives. The Delhi government also tried to save its face by paying train fare for migrants traveling to Bihar. The Bihar government accused him of using "cheap populist politics" (Tewary 2020). It wouldn't be entirely wrong to say that the Kejriwal government did not make adequate arrangements of food supply and shelter either for the local people or for the migrants, as people are complaining about lack of availability of food in the distribution centers. The amount of food given out to one person is often not enough to satiate hunger, leaving millions of poor people hungry (Yadav 2020).

References

Babu, Nikhil N. 2020. “Coronavirus | Delhi government reports less COVID-19 deaths than hospitals.” The Hindu. Accessed May 12, 2020. https://www.thehindu.com/news/cities/Delhi/coronavirus-delhi-government-reports-less-covid-19-deaths-than-hospitals/article31541773.ece

Chatterjee, Pranab, Manish Kakkar and Sanjay Chaturvedi. 2016. "Integrating one health in national health policies of developing countries: India’s lost opportunities." Infectious Diseases of Poverty 5, no. 1 (December)

Collins, Mike. 2015. “The Pros and Cons of Globalization.” Forbes, May 6, 2015. Accessed May 12, 2020. https://www.forbes.com/sites/mikecollins/2015/05/06/the-pros-and-cons-of-globalization/#1107c5b9ccce

Delhi Government. 2020. Delhi Government Single Window. April 24. Accessed May 12, 2020. https://delhi.gov.in/.

DUSIB (Delhi Urban Shelter Improvement Board). 2020. Shelter Home Occupancy Report. March 24. Accessed May 12, 2020. http://www.delhishelterboard.in/occupancy-report/

Economic Times. 2020. “ET Explains: Everything you need to know about coronavirus.” Accessed May 12, 2020. https://economictimes.indiatimes.com/news/et-explains/all-you-need-to-know-about-the-deadly-novel-coronavirus/articleshow/73542980.cms?from=mdr

Hameiri, Shahar and Jones Lee. 2013. "The Politics and Governance of Non‐Traditional Security." International Studies Quarterly 57, no. 3 (September): 462-473.

India Today. 2020. “Coronavirus: Delhi govt to give Rs 5,000 to construction workers, says Kejriwal.” Accessed May 12, 2020. https://www.indiatoday.in/india/story/coronavirus-delhi-govt-give-rs-5-000-construction-workers-arvind-kejriwal-1659244-2020-03-24

Jeelani, Gulam, Abhishek Anand, and Ajay Kumar. 2020. “Coronavirus in India: How reverse migration is breaching the lockdown.” Accessed May 12, 2020. https://www.indiatoday.in/mail-today/story/coronavirus-in-india-how-reverse-migration-is-breaching-the-lockdown-1660835-2020-03-29

Khanna, Pretika. 2020. “Delhi begins random tests as part of plan to contain covid’s spread.” April 8, 2020. Accessed May 12, 2020. https://www.livemint.com/news/india/covid-19-delhi-to-begin-random-tests-at-hotspots-as-part-of-its-5-point-plan-11586249637845.html

Kunal, Kumar. 2020. “Coronavirus: Delhi adds 3 more areas to list of Covid-19 containment zones | Check full list of 92 hotspots.” Accessed May 12, 2020. https://www.indiatoday.in/india/story/coronavirus-delhi-govt-includes-3-more-areas-to-its-list-of-containment-zones-1670302-2020-04-23

Lee, Pak and Chan Lai-Ha. 2007. “Non-Traditional Security Threat in China: Challenges of Energy Shortage and Infectious Diseases.” In Challenges and Policy Programmes of China’s New Leadership, edited by Joseph Cheng, 297-336. Hong Kong: City University of Hong Kong Press.

Live Mint. 2020. “Arvind Kejriwal's '5 T plan' to fight coronavirus crisis in Delhi.” Accessed May 12, 2020. https://www.livemint.com/news/india/delhi-cm-arvind-kejriwal-s-5-t-plan-to-fight-coronavirus-crisis-11586250706928.html

Outlook. 2020. “34,000 applications received from para-transit drivers for one-time relief scheme: Delhi govt.” April 14. Accessed May 12, 2020. https://www.outlookindia.com/newsscroll/34000-applications-received-from-paratransit-drivers-for-onetime-relief-scheme-delhi-govt/1802567

Relph, Natasha Khullar. 2020. “How India’s coronavirus border closures and lockdown affected Indians

travelling overseas." South China Morning Post, April 14, 2020. Accessed May 12, 2020. https://www.scmp.com/week-asia/health-environment/article/3079883/how-indias-coronavirus-border-closures-and-lockdown.

Sultan, Parvez. 2020. "Distribution of ration in Delhi hit by migrant labour shortage due to COVID-19 crisis." Accessed May 22, 2020. https://www.newindianexpress.com/cities/delhi/2020/may/16/distribution-of-ration-in-delhi-hit-by-migrant-labour-shortage-due-to-covid-19-crisis-2144033.html

The Hindu. 2020. "Coronavirus: India Tracker." Accessed May 12, 2020. https://www.thehindu.com/coronavirus/?utm_source=thehindu&utm_medium=cube&utm_campaign=corona

Tewary, Amarnath. 2020. "Bihar, Delhi govts. spar over migrants' train fare." May 10. Accessed May 22, 2020. https://www.thehindu.com/news/national/other-states/bihar-delhi-govts-spar-over-migrants-train-fare/article31547517.ece

Yadav, Anumeha. 2020. "India: Hunger and uncertainty under Delhi's coronavirus lockdown." Accessed May 22, 2020. https://www.aljazeera.com/news/2020/04/india-hunger-uncertainty-delhi-coronavirus-lockdown-200418095253032.html

Workers at time of COVID-19: Walking Towards an Uncertain Future

Amit Ranjan

Institute of South Asian Studies, National University of Singapore

amitranjan.jnu@gmail.com

Maharashtra is the worst affected state in India from the COVID-19 pandemic. At the time of writing this paper (1 June 2020), Maharashtra has 70,013, confirmed coronavirus positive cases with 2,361 (Firstpost 2020) recorded deaths. Mumbai alone has more than 40,000 plus COVID-19 positive cases. Besides creating public health emergency situation, COVID-19 has halted all economic activities and brought misery into the lives of workers, particularly, the migrant workers. Written in form of an essay, this paper examines condition of the migrant workers in India and Maharashtra during the COVID-19 crisis.

Once coronavirus began to spread in the end of February 2020, in order to control it, on 13 March, Maharashtra government invoked the Epidemic Diseases Act of 1897 in five of its metropolitan cities-Mumbai, Navi Mumbai, Nagpur, Pune & Pimpri Chinchwad. Now, along with the other parts of India, the state is under full lockdown since 25 March. Despite 47 days of full lockdown and various other measures taken by the Maharashtra government, the number of coronavirus positive cases has soared.

The lockdown has halted regular activities of people which has negative psychological impact on many individuals. Job loss, lack of money, inability to get something what some people consider “essential” such as alcohol, fear of being detected coronavirus positive, among various other reasons, have caused deaths of many people in India.

According to a dataset prepared by Thejesh GN, Kanika Sharma, Krushna and Aman, accessed on 1 June 2020, 742 people in India, have lost their lives due to reasons other than contracting the COVID-19 infection (GN 2020). According to their data, compiled on the basis of news reported in national newspapers, on web portals, in some regional language newspapers and on social media, 126 people have killed themselves due to loneliness, lack of freedom to move, inability to go home and fear of being tested COVID-19 positive. 209 migrant workers have died in accidents while returning home. 50 deaths are associated with withdrawal of alcohol symptoms, and number deaths related to starvation and financial distress is 132 (Ibid). Exhaustion has killed 46, 12 died due to police atrocity/state violence, lockdown-related crimes has caused 17 deaths, while 59 lost their lives because of denial of proper medical care. In addition, there are 66 cases where specific reason for death is not clear (Ibid). 25 people died in shramik (workers) special trains carrying migrant workers to their hometown (Ibid)

From the perspective of class, more than any other section of population, the pandemic and the lockdown have severely affected lakhs of migrant workers in Maharashtra. Many of them do not have adequate money to support themselves for a longer period of time. Earlier, in desperation, a number of them started walking back to their home, as bus and train operations were completely shut down from 25 March to mid-April.

During the early phase of lockdown, the Union and most of the state governments were against the movement of the workers, as they feared that it could spread the virus in villages and other small towns. In the Supreme Court of India, the Union government argued that almost one third of migrant workers could be infected with coronavirus; therefore, to control the spread of virus in villages and other small towns of India they have to remain where they are (Bindra and Sharma 2020).

Even the employers have been against the workers going back to their villages, as it affects production process in their factories which they predict will start anytime soon after an ease in the lockdown. What looks as punitive step, as reported, factories and other economic establishments in some states may be lawfully allowed to cut salaries and initiate disciplinary action against those workers who

fail to report back at their work stations within a stipulated time period after the lockdown is lifted (Sharma 2020 a). Labour department officials from Gujarat, Madhya Pradesh (MP), Karnataka and Uttar Pradesh (UP) told Economic Times that such advisory is under serious consideration of the top officials (Ibid). On 8 May, some employers' associations also met Union labour minister Santosh Kumar Gangwar and urged the government to issue an advisory so that workers could return to work (Katju 2020). Such acts of compelling the workers to come back at work violates Article 23 of the Indian constitution which protects the citizens against exploitation (Ibid).

However, as heart -wrenching narratives and stories of migrant workers walking to their homes flashed on national and international media, the Government of India changed its earlier position on their movement. In the middle of April, intra-state movement of migrant workers was permitted by the Union government. Subsequently, special trains were started to carry inter-state workers to their villages and home towns. After a go ahead from the Union government, the Maharashtra cabinet cleared a plan to evacuate more than about 1.3 lakhs of intra-state migrant workers, mainly, sugar cane cutters, largely from Marathwada region of the state (Hindustan Times 2020). Later, to send migrant workers home, Maharashtra government also coordinated with the UP government (NDTV 2020).

Nevertheless, many workers prefer to walk to their home, as they do not have sufficient money to pay train fares, though the Government of India claims that it is bearing 85 percent of their travel costs while 15 percent is being paid by the states. However, there is no official communication about it or on the break up costs (Dhingra 2020). Even the Solicitor General of India, Tushar Mehta, refused to divulge the details of train fares in the Supreme Court, as he was not given "instructions" from the government (The Wire 2020).

Initially, to deal with the crisis, the Union government released a relief package of 1.70 lakh crore which may ameliorate the conditions of a small number of workers. Even the states have taken certain measures to address the stranded migrant workers plight. For example, Maharashtra cabinet decided to expand the affordable meal scheme 'Shiv Bhojan' to the taluka (sub-district) level. This meal is available at INR 5 at the centres opened across the state from April to June.

This will help the stranded workers, daily wagers and the poor who have lost their jobs during the lockdown (Tare 2020). Later, to financially help 12 lakh construction workers, Maharashtra government declared a financial assistance of INR 2000 to each worker. This will be paid to workers registered with the Maharashtra Building and Other Construction Workers Welfare Board (Vyas 2020).

There are many pertinent questions which cause distress amongst migrant workers. First, for how long will they remain unemployed? Lockdown is conditional to the duration of pandemic. In such a situation, the second question is, how will family members of these workers survive? Third question is, as the Indian economy will slump or slow down after the pandemic, where will these workers be accommodated? Some companies have already asked their workers to look for other jobs (The Times of India 2020). According to the Centre for Monitoring Economy in April alone 12.2 crore Indians have lost jobs due to COVID-19 induced lockdown (The Week 2020). Finally, most of the relief assistance is for the workers in the formal sectors and those who are registered, while there is a huge number of workers who are unregistered and in the informal sector. According to an estimate, there are 450 million workers in India who are employed in the informal sector. They constitute nearly 90 percent of India's workforce with no minimum wages or any kind of social security (Sharma 2020b).

To add to the woes of workers, many state governments are using the pandemic as an opportunity to carry out reforms in the labour laws through ordinance. For example, Odisha government has tweaked the 1948 Factories Act to extend the work shift to 12 hours per day from 8 hours per day (The Hindu 2020). UP and MP governments have made drastic reforms in their labour laws. UP government recently approved the "Uttar Pradesh Temporary Exemption from Certain Labour Laws Ordinance, 2020" (Jha 2020). Under this ordinance, the State government has exempted all establishments, factories, and businesses from the purview of all but four labour laws for three years (Ibid). The laws which remain effective are: The Building and Other Construction Workers Act, 1996; Workmen Compensation Act, 1923; Bonded Labour System (Abolition) Act, 1976; and Section 5 of the Payment of Wages Act, 1936 (the right to receive timely wages) (Ibid). Provisions related to children and women in the labour laws will also continue (Ibid).

In MP, according to a notification issued on 5 May 2020, as many as 11 categories of industries will be exempt from the Madhya Pradesh Industrial Relations Act of 1961(Jha 2020b). This includes textile, leather, cement, iron and steel, electrical goods, sugar, electricity, public motor transport, engineering including manufacture of motor vehicles among others. New industrial relations term in MP includes: no mechanism for raising industrial disputes and; no need to seek permission to lay-off. However, a permission is required for retrenchment or closure of firms and to give retrenchment compensation (Ibid). For existing firms, law has been validated to not recognise the trade unions and employer bodies for collective bargaining (Ibid).

Punjab, Himachal Pradesh and Gujarat have amended their factories act. Rajasthan has amended Industrial Disputes Act to increase the threshold for lay-offs and retrenchment (Sharma 2020 c). Now it has changed to 300 from 100 workers earlier. It has also increased the threshold of membership of the recognised trade union from 15 per cent to 30 per cent of total workers (Ibid). Under various labour laws, Maharashtra government has asked all the shops and factories to submit consolidated annual returns instead of multiple returns (Ibid). Kerala has agreed to speed up new industrial licence facilitation process (Ibid).

Looking at these reforms, particularly the big one by UP and MP, Professor K.R. Shyam Sundar from Xavier Labour Relations Institute- Xavier Institute of Management, Jamshedpur finds that "even industries would not have imagined getting these 'holidays from labour laws'" (Quoted in Jha 2020c). Most of the business groups already circumvent the labour laws to make profit and control workers (Mehta 2020). In his opinion piece in the Indian Express, Pratap Bhanu Mehta termed these ordinances to change labour laws a "travesty" (Ibid).

All such labour reforms have been termed "temporary" and mainly carried out to seize an opportunity to attract the multinational companies which are planning to shift from China due to the aftermath of this pandemic. Many of the global manufacturers are already in talks with Indian firms about such investments (Ghosh & Mukherji 2020). What needs to be observed in the future is the number of global companies that invest in India, and specifically on which terms.

To conclude, the COVID-19 pandemic health emergency situation has, largely, exposed the apathy of the Indian state towards the migrant workers. At present, a number of migrant workers are taking trains or buses, those who cannot afford are walking back to their hometowns, and some of those who can neither pay nor walk are staying in the cities such as Mumbai with hope, while praying that they do not get infected (Hatekar & Belhekar 2020). Linked to the issue of workers going back is a million-dollar question -will they come back? It is difficult to give an appropriate answer, at this point of time, but it is certain that many will return, particularly, after the health emergency gets over or situation improves a bit. Those who left the cities such as Mumbai, especially the young males, will return, because they need jobs which most of them will not get in their villages or small towns while the older one may take longer time or may even think against coming back (Ibid). Those who will come back interface with the new economic environment where there will be paucity of jobs, as economy is predicted to contract. In such environment those who are not adequately skilled may not get a job, many may be underemployed and some will be more exploited by their employers or contractors.

Simultaneously, the other assumption is , as many migrant workers have left the cities such as Mumbai, a number of industries may face labour shortage. To bring them back or recruit new workers, the industrialists may give some momentary concessions. This has happened after lakhs of workers left (then) Bombay in 1896-97 due to bubonic plague (See Sarkar 2014). However, most of such "temporary" concessions were stabilized (Ibid), as workers become politically stronger due to domestic and international developments. Unlike 1896-97, during COVID-19 the Indian state has strengthened the position of employers by making reforms in labour laws (See Gopalkrishnan 2020). In nutshell, COVID-19 is the beginning of tough time for many workers.

References

Bindra. Japnam & Sharma, Neetu Chandra. 2020. "Coronavirus: Govt tells SC one-third of migrant workers could be infected" The Mint. April 1, 2020. https://www.livemint.com/news/india/covid-19-govt-tells-sc-one-third-of-migrant-workers-could-be-infected-11585643185390.html. Accessed on 12 May 2020

Dhingra, Sanya. 2020. "Modi govt claims it's paying 85% of migrants trains' cost but has no 'ticket' to prove it" The Print. May 5, 2020. https://theprint.in/india/governance/modi-govt-claims-its-paying-85-of-migrants-trains-cost-but-has-no-ticket-to-prove-it/414349/. Accessed on 8 May 2020

Firstpost 2020." Coronavirus Outbreak Updates: Gujarat BJP MLA Balram Thawani tests positive for COVID-19; 423 new cases reported in state today" June 2, 2020. https://www.firstpost.com/health/coronavirus-outbreak-live-updates-covid-19-india-today-pm-narendra-modi-cabinet-briefing-meeting-lockdown-5-mha-new-guidelines-restrictions-relaxations-latest-news-8431931.html. Accessed on 2 June 2020.

Ghosh, Malyaban & Mukherji, Biman. 2020. "Global firms look to shift from China to India" Live mint April 22, 2020. https://www.livemint.com/industry/manufacturing/global-firms-look-to-shift-from-china-to-india-11587494725838.html. Accessed on 11 May 2020.

GN, Thejesh. 2020 ,1 June. " Non Virus Deaths" https://thejeshgn.com/projects/covid19-india/non-virus-deaths/. Accessed on 1 June 2020.

Gopalkrishnan, Rampriya. 2020. "Changes in Labour Laws Will Turn the Clock Back by Over a Century" The Wire May 20, 2020. https://thewire.in/labour/labour-laws-changes-turning-clock-back. Accessed on 20 May 2020.

Hatekar, Neeraj & Belhekar, Pallavi (2020) Why it Makes Sense to Leave and Stay Gone: Understanding the Mass Exodus from Mumbai. Unpublished paper under consideration in a reputed journal. Received the paper through e-mail from Professor Neeraj Hatekar. I am thankful to him.

Hindustan Times. 2020, April 18. "State clears plan for evacuation of over 1.3L intrastate labourers" https://www.hindustantimes.com/mumbai-news/state-clears-plan-for-evacuation-of-over-1-3l-intrastate-labourers/story-ao78eIPxq4uK4v7y2Avpfl.html. Accessed on 20 April 2020.

Jha, Somesh .2020 a "Covid-19 crisis: UP exempts biz from all but 4 labour laws for 3 years" Business Standard May 9, 2020. https://www.business-standard.com/article/economy-policy/up-govt-to-exempt-businesses-from-all-but-three-labour-laws-for-3-years-120050701531_1.html. Accessed on 10 May 2020.

Jha, Somesh. 2020 b. MP labour law changes: Relaxed licence norms for contract workers" Business Standard May 10, 2020. https://www.business-standard.com/article/economy-policy/mp-labour-law-changes-relaxed-licence-norms-for-contract-workers-120051000529_1.html. Accessed on 10 May 2020

Jha, Somesh. 2020 c. "Adityanath Govt in UP to Suspend Key Labour Laws, Workers' Rights for Three Years" The Wire. May 7, 2020. https://thewire.in/labour/adityanath-govt-in-up-to-suspend-key-labour-laws-workers-rights-for-three-years. Accessed on 10 May 2020.

Katju, Arundhati. 2020 "Changes proposed to labour laws are unconstitutional" The Indian Express. May 19, 2020. https://indianexpress.com/article/opinion/columns/migrant-crisis-relaxation-in-labour-laws-india-trade-union-coronavirus-arundhati-katju-6416305/Accessed on 19 May 2020.

Mehta, Pratap Bhanu. 2020."Ordinances by states to change labour laws are a travesty" The Indian Express, May 12, 2020. https://indianexpress.com/article/opinion/columns/industrial-relations-code-

india-labour-law-amendment-pratap-bhanu-mehta-6405265/. Accessed on 12 May 2020.

NDTV. 2020. "Coronavirus Lockdown: Over 1,000 Migrant Workers Reach Lucknow From Maharashtra In Special Train" NDTV. May 5, 2020. https://www.ndtv.com/india-news/coronavirus-india-over-1-000-migrant-workers-reach-lucknow-from-maharashtra-in-special-train-2223876. Accessed on 8 May 2020.

Sarkar, Aditya (2014) "The Tie That Snapped: Bubonic Plague and Mill Labour in Bombay, 1896–1898" International Social History. Volume 59 Issue 2. 181-214.

Sharma, Yogima 2020 a. "Workers refusing to rejoin factories post lockdown may face pay cuts, disciplinary action" Economic Times May 11, 2020. https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/workers-refusing-to-rejoin-factories-may-face-action/articleshow/75665970.cms?from=mdr Accessed on 12 May 2020

Sharma, Yogima Seth. 2020 b. "National Database of workers in informal sector in the work" The Economic Times January 19, 2020. https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/national-database-of-workers-in-informal-sector-in-the-works/articleshow/73394732.cms. Accessed on 12 May 2020.

Sharma, Samrat 2020 c "India moves big labour law changes to limit coronavirus impact; UP, MP, Punjab, others make these changes" Financial Express May 8, 2020. https://www.financialexpress.com/economy/labour-reforms-laws-rules-change-uttar-pradesh-up-madhya-pradesh-rajasthan-himachal-pradesh-punjab-kerala-coronavirus-reforms/1952023/. Accessed on 11 May 2020.

Tare, Kiran. 2020. "Decision of extending Covid-19 lockdown only after April 14: Maharashtra CM Uddhav Thackeray". India Today, April 7, 2020. https://www.indiatoday.in/india/story/decision-of-extending-covid-19-lockdown-only-after-april-14-maharashtra-cm-uddhav-thackeray-1664433-2020-04-07. Accessed n 2 May 2020.

The Week. 2020 "12.2 crore Indians lost jobs in April due to lockdown: Report" The Week May28, 2020. https://www.theweek.in/news/biz-tech/2020/05/28/12-crore-indians-lost-jobs-in-april-due-to-lockdown-report.html. Accessed on 28 May.

The Hindu. 2020, May 9. "Coronavirus Lockdown: Odisha extends workshifts to 12 hours". https://www.thehindu.com/news/national/other-states/coronavirus-lockdown-odisha-extends-work-shift-to-12-hours/article31540556.ece. Accessed on 10 May 2020.

The Times of India 2020, May 18. "Swiggy to fire 1,100 employees: Read CEO's email on job cuts". https://timesofindia.indiatimes.com/gadgets-news/swiggy-to-fire-1100-employees-read-ceos-email-on-job-cuts/articleshow/75803130.cms. Accessed on 18 May 2020.

The Wire. 2020, May 8. "SC: Centre Refuses to Disclose Details of Train Fares Charged From Migrant Workers". https://thewire.in/law/suprem-court-petition-migrant-workers-train-travel. Accessed on 9 May 2020.

Vyas, Sharad. 2020. "Maharashtra announces financial assistance for 12 lakhs construction workers" The Hindu April 18, 2020. https://www.thehindu.com/news/national/other-states/maharashtra-announces-financial-assistance-package-for-12-lakh-construction-workers/article31374711.ece. Accessed on 12 May 2020.

Pandemic Impact on Education Sector

Madhuri V. Tikam

H R College of Commerce & Economics, Mumbai

hrlib@rediffmail.com

Introduction

The novel Coronavirus disease 2019 (COVID-19) was first identified in December 2019 in Wuhan, China. It has since spread globally so rapidly that World Health Organization confirmed it as pandemic on 11 March 2020. It has affected 225 countries and territories with over 27,36,979 reported cases and 1,92,125 deaths up till April 24, 2020 (Wikipedia, 2020). Most countries have implemented social distancing measures to curb the spread of infection and minimise the impact of the virus. Closure of educational institutes was part of the preventive measures followed by 191 countries. As of 24 April 2020, approximately 1,579,634,506 learners have been affected due to school closures in response to the pandemic (UNESCO1, 2020).

How is the education sector dealing with the scenario?

The reaction of education sector to this novel scenario was mixed. Even the developed countries fumbled in dealing with this crisis. Former secretary of education for Massachusetts, Paul Reville approved that there is a need for a backup online learning system while dealing with such crisis which is missing in majority of educational institutions. Educational institutions were equipped with

technological infrastructure to a varied extent. Management Information System (MIS) is used widely in administrative and management system of educational institutions. In teaching learning process, the use of technology is limited and in supportive role. Full-fledged formal online delivery of education with appropriate assessment and evaluation technique was rarely observed in most of the schools, colleges and universities worldwide.

Realising this situation, many experts in the field came forward to support educational sector.

UNESCO launched a global education coalition programme on March 26, 2020. It aims to support countries in scaling up their best distance learning practices with the help of private sector, philanthropic and non-profit organizations. Microsoft, GSMA, Weidong, Google, Facebook, Zoom, KPMG, Coursera, Khan Academy, Dubai Cares, Profuturo and Sesame Street joined the coalition. They agreed to contribute their resources, services and expertise around technology to support schools, teachers, parents and learners during this time of unparalleled educational disruption. Companies using learner and educational data have committed to uphold ethical standards.

The education ministries and educational institutions worldwide have begun using various distance education methods. Educational resources are made available to learners via open educational resources and digital repositories. Various online courses are made available to students and teachers. Teachers continued their teaching work with the help of various online solutions such as Google classroom, Google hangout, G-suit, YouTube, Moodle, Skype, Blackboard, Office 365, Ted Ed, Zoom. Many countries where availability of infrastructure and internet is a challenge have adopted traditional modes of broadcasting lectures via television and Radio. Countries like Argentina, Fiji, Kenya, Korea, Malaysia, Maldives, Nigeria, Peru have started training via radio to reach the maximum learners. Many countries like Argentina, Bhutan, Bulgaria, India, Indonesia, Japan, Libya, Malaysia, Mexico have incorporated television broadcast of educational content.

Hindering Blocks

The pandemic hit the world and the educational sector unexpectedly. Online delivery of education which was additional feature of education system suddenly became the core. It affected all the stakeholders of the education system. The major obstacles were preparedness of stakeholders, infrastructure and timely availability of necessary guidance and support.

Preparedness of the stakeholders

Educational Institutions: Many educational institutions do not have online access to students' data, educational resources and expertise to generate online content. Lack of guidance by the education authorities regarding delivery, assessment and evaluation framework added further to ambiguity.

Teachers: Majority of teaching faculty were not familiar with the technical aspects of online delivery. Lack of technical expertise, scarce infrastructure, unfamiliarity with effective online delivery techniques of educational content became obvious, though many experts came forward to offer training and solutions, the crucial time of teachers is being spent in getting familiarised and learning the online education delivery channels rather than actual online delivery of education. In addition, online teaching is different than traditional face to face teaching. The teachers are yet to discover the required skills and techniques to engage the students by creating supportive online learning environment.

Students: Similar to teachers, majority of students are exposed to online training mode to such a great extent for the first time. Students who were familiar with face to face learning means are missing social contact. They are experiencing low engagement in the online learning mode. When the researcher talked with around 100 school and college students found that lack of appropriate learning atmosphere, low speed of internet, technical hitches and a plenty of other diversions are some of the reasons for this low attainment. Absence of practical hands-on training is adding to the difficulty level of current learning process.

Parents: During this 'learn from home' setting, educational institutions and teachers are expecting contribution from parents to keep learning process on. However, parents worldwide are finding this overburdening. Reasons are many. To name a few - Parents themselves are stressed. They have so many other obligations. They are not educated enough to guide the children. They don't have required skills. Parents observe that being away from their friends and schools and current situation are causing stress among the children and hence they do not want to add to their children's stress level by forcing home schooling. No access to books, school supplies, smart gadgets, Wi-Fi and libraries are limiting the parents – especially the low-income families. Inadequate access mechanism, multiple children and disturbed learning schedule are making the home-schooling experience ineffective. As per Los Angeles Times poll, 89% of parents are concerned about ensuring their children do not fall behind academically during school closures, and 79% are worried about their children's mental well-being while at home (Kohli 2020).

Infrastructure

Educational resources: For online delivery of education, teachers and learners need educational resources like books, journals, reports, etc. Most of the schools, college and universities don't have online content of the required material. A few institutions, which have their own digital repositories offers the access only on the campus due to copyright aspects. Open education resources may not meet the specific requirements of the teaching learning community. Distribution of free PDFs of copyrighted material is making the publishers uncomfortable. Notably a number of publishers responded to the need of the time and made their resources freely available to all for the limited time.

Internet access: Speed of internet access, cost of data transfer and privacy of participants data are issues of concern. An obvious example is Zoom - a video meeting service. It became popular worldwide for educational lectures, business meetings and webinars. Daily meeting participants on the platform surged from 10 million in December to 200 million in March, and 300 million in April. But this

enhanced popularity of zoom attracted hackers and caused privacy risk to users- from built-in attention-tracking features to recent upticks in "Zoom bombing" (in which uninvited attendees break into and disrupt meetings, often with hate-filled or pornographic content). This is an issue of concern, especially for educational institutes where the data of young children who are unaware about digital security aspects is shared (Hodge 2020).

Equipment and learning environment: In a house, there might be more than one learning child, but the household might not have sufficient smart phones or computers for every student. During the lockdown almost all the family members are stuck at home. Daily life problems, financial crunches and uncertainty of future are leading to psychological disturbance in students and parents equally. This is affecting the learning environment.

Guidance and Support

In this time, all the stakeholders need timely, easily accessible guidance and support for their varied doubts. Educational institutions want guidance on how to cope up with changing needs, teachers need to learn about various online teaching learning platforms, students want somebody to answer their queries and solve their problems regarding syllabi and its access mechanism. Parents require tips to keep the students motivated and on education track. Psychological help and solutions for anxiety are required. Some organisations are offering such help mechanisms but the efforts are scattered and hence the degree of quality differs.

Best Practices adopted by various countries

Every country is trying their best to keep learning on during the pandemic. World Bank has compiled the activities carried out by various countries. Here is a summary of some best practices worth imitating by others for the betterment of teaching learning community. It was observed that involvement of Ministry

of Education in broadcasting the coursework, hosting the digital repository and publishing the schedule for students made things much easier for the education stakeholders.

Delivery Mode:

- In Argentina, Ministry of Education and the Secretariat of Media and Public Communication, began broadcasting 14 hours a day of television and 7 hours a day of radio educational content. The television broadcasts premiered on the public channels and are also broadcast by private, provincial, university, cooperative and community channels. Radio broadcasts via National and its 49 subsidiaries throughout the country. For students without access to technology or connectivity, this television and radio programming is supplemented with 'notebooks' packed with learning resources that have been delivered to homes of these students.

- UNICEF Bhutan is working with the education ministry to ensure that education continuity is implemented in the current emergency context,through the national broadcaster.

- Mexico government is using television for education since 1968. It is capitalizing on the existing educational television to provide remote learning opportunities to students.

- Saudi Arabia - the Ministry of Education (MOE) is utilizing TV and social media to broadcast nationally daily lessons for all grades in 112 educational subjects through 19 TV channels (broadcasting). Students are offered five options for virtual learning by the ministry.

Resources for self-learning:

- Argentina makes available a collection of on-demand digital educational

materials and resources organized by educational level and subject area on the ministry of education website. The platform includes self-learning resources, virtual reality educational content, suggestions for families and teachers, films, interviews, educational and communication proposals through social networks and videoconferencing tools, agendas for online events as well as proposals for free time for students.

- A content platform is developed by the Ministry of Education, Austria and hosted on its website. It offers large number of content and free resources by numerous publishers and schoolbooks providers. It also offers learning and exercise material from private providers for students of all school levels to practise at home.

- In Belize, their Caribbean Examinations Council (CXC) has developed an e-Learning Hub for high-quality resources for learners, educators, parents and employers.

- The Ministry of Education and Science of Bulgaria has launched an e-learning system on its website offering free resources by numerous publishers.

- Ministry of Human Resource Development of India also made available e-resources such as e-textbooks for school children and e-content of 87 undergraduate courses. Online courses are made accessible with the help of e portals like SWAYAM, UG/PG MOOCs, and Spoken tutorials. Online lectures for all level of students are provided via e-PG Pathshala and UGC-CEC You tube channel. National Digital Library of India (NDLI), Shodhganga and e-shodhsindhu offers digital repository for academic content, Indian theses and dissertations and e-journals. Virtual Labs (Vlabs), e-Yantra simulation software and FOSSEE (Free/Libre and Open Source Software for Education) project are aiding the academia and research during the lockdown.

- To supplement television programming for students, digital copies of all textbooks across all subjects and levels of education have been made freely available on the Government of Mexico website in text as well as Braille format.

Schedule of Teaching Learning:

- Argentina's "the class of the day", section of education ministry's website provides a comprehensive daily proposal for student learning in combination with the educational television program and a series of printed notebooks.

- The Ministry of Education, Youth, Sports and Culture, Belize hosts detailed daily schedules and resources for students. The resources include video lessons of teachers teaching along with lesson plans, questions for parents to ask children, worksheets, assignments, learning activities for younger students involving their family members, as well as further self-paced interactive videos for older students.

- Ministry of Human Resource Development of India released an alternative academic calendar for school students. It has to be followed by the teachers, students and parents to cover the syllabus during the lockdown. The alternative academic calendar is developed by NCERT to help in keeping the students busy and at the same time maintain continuity of their learning during the lockdown period.

Guidance and Support:

- The Bhutan Ministry of Education presented its 'guidelines for curriculum implementation plan for education in emergency (EiE)' related to the implementation of e-Learning in school education, roles and responsibility of different stakeholders, early childhood care and development and special education needs, non-formal education, reaching the unreached through print media, and volunteer teachers of Bhutan.

- Ministry of Human Resource Development of India started webinars for school teachers especially under Project NISHTHA. It also made available the database of experts in various fields to all. Education minister himself

held a webinar to answer the doubts and queries of parents regarding their wards' future. For psychological support dedicated helplines are provided. Government also launched video tutorials and arogya setu app for health related issues during the COVID 19.

- The Ministry of Education Russia has put out guidelines for the implementation of distance learning technologies across all levels of education. It has launched a hotline to support regional ministries, schools, and tertiary education institutions in organizing distance learning. Guidance has been provided to educational leaders and staff on how to cope with the pandemic at the psychological level. The Ministry holds regular online translation on its YouTube channel and organizes webinars for universities. It has also launched a hotline and a website for universities with methodological support and free online courses on its website. Universities are motivated to share their experience in the educational process online on a dedicated telegram channel. The Ministry is currently piloting a new service for school graduates so that they can apply to the university programs online, using a state portal.

- Belize's CXC Learning Hub enable the teachers to create virtual classrooms where they can interact directly with students, in real time, incorporating content available on the CXC Learning Hub as well as their own content developed to support teaching and learning.

- Mexico uses its television for education system for training and supporting teachers with 'digital education and training' using Massive Open Online Courses (MOOCs), online nano courses and online conferences.

- Bulgaria began "telephone e-education" service to answer questions and provide suggestions related to the education.

Network and Technology:

- Argentina ministry made its education portal zero-rated to ensure equity in access to the learning resources by all students. That means browsing the digital platform will be free of charge, it will not consume data.

- In China, the Ministry of Education partnered with the Ministry of Industry and Information Technology upgraded the bandwidth of major online education service platforms, especially the capacity of the National Cloud-Platform for Educational Resources and Public Service in serving millions of visitors simultaneously especially for the under-served regions.

- The Paraguay Government signed an agreement with Microsoft to cover the e-learning needs of 60,000 teachers and 1,200,000 students at zero cost.

- Boston, United states has bought 20,000 Chrome books and is creating hotspots around the city where children and families can go to get internet access.

What next?

This pandemic surely disturbed the smooth working of educational institutions, but at the same time it gave a chance to reimagine and redesign the education sector. On a fire fighting level all the stakeholders tried to learn new skills and techniques to keep the teaching learning on-going. Yet it's not over and there is a lot to do and achieve. There are some issues of concern which need to be resolved.

Lack of protocols in education, varied syllabi, and different exam patterns are some of the challenges one needs to deal with. It is essential to develop more open and flexible education systems for the future. There is a need to train the trainers and keep them upgraded continuously to use the latest technology and effective education delivery via various channels. Online accesses to student

and institutional data, digital resources, alternative assessment mechanisms are must to deal with such situations in future.

This situation will further pose issues like how to deal with digital divide, infrastructural and copyright issues. Such conditions may trigger public-private educational partnership in future. But, there is a danger that this may handover concentrated power to big tech having profit as a priority and lack of awareness of requirements of the education sector. All the stakeholders should be trained to protect their own and others privacy and rights. Students should be equipped with ability to process the information. There is a need to concentrate on low tech solutions as alternative educational delivery channels to balance the variable impact on different strata of learners and to reach to maximum student population.

Such global calamity can adversely affect the funding of educational institutions. A recent example is the request made by Education Ministry of US to wealthy educational institutions for rejecting the stimulation funding which is provided for assisting students' travel and living expenses and aiding their transition to online learning. Similar cuts might be common on a global level. Lack of funding may affect the upgradation of educational institutions. In addition, this pandemic may keep foreign students at bay. There are chances of increased dropout rate from financially affected low-income families. The education sector has to pay attention to survival, outcome and dropout of students post COVID19 attack.

Conclusion

Lectures cancelled, exams postponed, practicals are on a standstill, uncertainty about reopening dates of educational institutions and dubiety about the outcomes – this is the current picture of education sector throughout the world. But there is a silver lining – all the education sectors came together to deal with the situation. Teachers are learning new skills to reach out to their students. A never before bonding is being developed among the education stakeholders. A healthy sharing of knowledge and resources is going on. The intellectual community have

got a unified goal to deal and if all come together with positivity then there is no doubt about a better future for education and the entire humankind.

References

Council of Australian University Librarians (CAUL). 2020. “COVID-19 resources from vendors”. Accessed April 24, 2020. https://www.caul.edu.au/news/covid-19-resources-vendors.

Hodge, Rae. 2020. “Zoom security issues: Zoombombings continue, include racist language and child abuse”. CNET, April 24, 2020. https://www.cnet.com/news/zoom-security-issues-zoombombings-continue-include-racist-language-and-child-abuse/.

Kohli, Sonali. 2020. “Stress levels are high for parents. They worry kids will fall behind in school, survey finds”. Los Angeles Times, April 8, 2020. https://www.latimes.com/california/story/2020-04-08/coronavirus-parents-students-school-stress-level-surveyy.

Reville, Paul 2020. “Time to fix American education with race-for-space resolve”. Interview by Liz Mineo. Harvard Gazette, April 10, 2020. https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/04/the-pandemics-impact-on-education/.

Twinomugisha, Alex. 2019. “The promise and the challenges of virtual schools”. Edutech, October 4, 2020. https://blogs.worldbank.org/edutech/promise-and-challenges-virtual-schools

UNESCO1. 2020. “COVID-19 Impact on Education”. Accessed April 24, 2020. https://en.unesco.org/covid19/educationresponse.

UNESCO2. 2020. “UNESCO rallies international organizations, civil society and private sector partners in a broad Coalition to ensure #LearningNeverStops”. Accessed April 24, 2020. https://en.unesco.org/news/unesco-rallies-international-organizations-civil-society-and-private-sector-partners-broad.

Wikipedia. 2020. “Coronavirus pandemic data”. Accessed April 24, 2020. https:// en.wikipedia.org/wiki/Template:2019%E2%80%9320_coronavirus_pandemic_data.

World Bank. 2020. “How countries are using edtech (including online learning, radio, television, texting) to support access to remote learning during the COVID-19 pandemic”. Accessed April 24, 2020. https://www.worldbank.org/en/topic/edutech/brief/how-countries-are-using-edtech-to-support-remote-learning-during-the-covid-19-pandemic.

A Legal Analysis of India's Legislative Response to Covid-19 Pandemic

Rajeshri Varhadi [1]

Anju Singh [2]

1 Dept of Law, University of Mumbai
rajeshrivarhadi@yahoo.com

2 SVKM's Pravin Gandhi College of Law
anju.singh@pgcl.ac.in

Introduction

As of 26th of May 2020, the world has witnessed 5,370,375 confirmed cases of Covid-19 and 344,454 deaths due to this highly contagious viral pneumonia. India's share of these figures are 138,845 confirmed cases and 4,021 deaths ("WHO Corona virus Disease (COVID-19)

The legal bedrock for tackling COVID-19 in India are The Disaster Management Act, 2005(DM Act) and The Epidemics Diseases Act of 1897 (ED Act). The DM Act, 2005 has its genesis in the aftermath of the tsunami (2004) when India realised the need to have a separate legislation for disaster management. The ED Act, 1897 is a pre-independence law enacted for dealing with the bubonic plague that led to enormous loss of lives and deserted villages (Home Department, Government of India 1898, 11-14). The ED Act, 1897 delegated law-making powers on the State administration empowering them to enact rules and regulations for inspection, restricting movement or modifying behaviour to prevent the spread of any dangerous epidemic disease. [1]

Questions of suitability and effectiveness test the forte of this legal framework. In this paper, the researcher endeavours to ascertain the suitability of these legislations, their recent amendments Vis –a- Vis Covid-19.An attempt to examine certain provisions of these legislations and their amendments through the lens of

pandemic preparedness and response is undertaken.

Disaster Management Act, 2005 *Vis –a-Vis* Pandemic Response

DM Act, 2005 covers both manmade and natural disasters as indicated by the definition of "disaster" [2] and the various disaster specific guidelines released by the National Disaster Management Authority (NDMA) post 2005. [3] The Ministry of Home Affairs on the 24th of March 2020, notified Covid-19 as a disaster on the recommendation of the NDMA [4]

The DM Act, 2005 formulates a four tier administrative structure at the National, State, District, and Local levels by establishing the National Disaster Management Authority, State Disaster Management Authority, and District Disaster Management Authority respectively. The Act lays down the composition of these authorities and details the functions of each authority. The three tiers have functions of planning, policy formulation, inter-sectoral and ministerial cooperation; the functions for the local bodies get a brief mention.[5] This Act has been critiqued on the grounds of implementing a top down approach to disaster management where decision-making power is centralised leaving very little role in decision making by local authorities. Other grounds of deliberation were absence of community participation in decision-making, focus on financial mitigation and rehabilitation rather than development of the disaster prone area (Sarkar and Sarma 2006, 3760-763). Lack of capacity building in communities, the inability of the Act to garner active civil society support, exclusion of non-governmental organisations, private sector, local volunteers, and lack of coordination at the local levels are other fissures in the current legislation (Ray 2005, 4881)

With a hierarchal bureaucratic structure and centralised nodal agencies, skilled to deal with natural disaster like tsunamis and cyclones, dealing with a pandemic poses challenges on three major fronts. Firstly, is the top down decision making model suitable in condition of a pandemic? As per the seventh schedule of the Indian constitution, health is a State subject and every State has a different health

infrastructural setup, individual State legislations, disparity in population resulting in dissimilar capacities of pandemic preparedness and response. Secondly, the Act focuses on response, mitigation, and relief in disasters whereas in case of a pandemic the objective is prevention of a health infrastructural collapse. The third challenge is generating capacity building in response forces and rapid response teams to prevent spread of a pandemic in a community with community co-operation. A weak fourth tier due to non-specification of local bodies, their roles, and composition makes a bottom up approach to any disaster problematic. The absence of community health centres and lack of their integration in the disaster management plans at local levels is an oversight in the legislation. (John 2020, 14)

The Biological Disaster Management Guidelines

NDMA in 2008 released "The Biological Disaster Management Guideline" (BDM); these guidelines detail the role and functions of various authorities in situations of bio-terrorism, biological warfare, biological disasters (natural and accidental) and epidemics (National Disaster Management Authority of India 2008, 11-29). These guidelines make it clear that management of biological disasters requires specialists such as medical experts, epidemiologists, virologists, etc. hence the nodal ministry for management for biological disasters is the Ministry of Health and Family welfare (MoH &FW).

Epidemics are categorised as biological disasters and via these guidelines, the authorities created under the DM Act, 2005 turn into consultative bodies. The MoH &FW and the crisis management group becomes the policy making body with technical advisory committee under the Director General of Health Services providing the technical inputs (22). During a Biological disaster, the Emergency Medical Relief Division (EMRD) is the focal point for coordination and monitoring at the central level. A striking lacuna is the absence of a similar nodal agency at the State level. Most of the States have a regional office for Health and Family Welfare and regional health directors' laisses with State Governments for management of biological disasters (21).Many States have till date not established the State Disaster Management Authority and their disaster management plans are pending.

The role of the Disaster Management Response Force[6] is limited in case of epidemics as the National Institute of Communicable Diseases (NICD) and Indian Council of Medical Research (ICMR) train and send Rapid Response Teams (RRT's) for field management of the biological disaster. As per the report "Disaster Management in India" (Ministry of Home Affairs 2011, 98), "In the larger cities (say with population exceeding 2.5 million ... the Mayor assisted by the commissioner of the Municipal Corporations and the police commissioner are directly responsible for crisis management." The National Institute of Disaster Management has the primary function of training, but for biological disasters, NICD and ICMR are the training bodies, the police and municipal workers, however, receive their training from the NDRF.[7] Biological disasters response force needs special training and exposing untrained police forces and municipal workers can result in shortage of staff in these essential services.

As per these guidelines, Biological Disaster Management Plans (BDMP's) are mandatory at the national, state and district levels. These guidelines also mandate that all ministries at the national and State level should have standard operating procedures (SOP's) for dealing with biological disasters. At the State level, the state health department is responsible for preparation of these SOP's and at the District level the District Disaster Management Authority of which the Chief Medical Officer is a member, should draft, and circulate SOP's to all concerned authorities. Most of these SOP's are at present being issued in the form of circulars and guidelines by the Central Ministries.

BDM guidelines are peripheral touching nearly all aspects of management of a biological disaster but lack precision and depth. They fail to create a clear line of command and the inter-ministerial coordination network needs further definition.

The Epidemic Disease Act, 1897 *Vis –a-Vis* Pandemic Response

The ED Act, 1897 enacted to prevent the spread of dangerous epidemic diseases is a brief law made up of just four sections. Concisely it provides blanket powers

to the State Government to take all measures to prevent the spread of an epidemic. These measures include curtailment of travel, inspection of vessels, and promulgation of temporary legislations binding on the public or class of persons.[8] Disobeying any such temporary law or obstructing any public servant is punishable under sec. 188 of the Indian Penal Code, 1860. An attempt to have a separate enactment for biological disasters including epidemics came through The Public Health (Prevention, control and Management of Epidemics, Bioterrorism and Disasters) Bill, drafted by the MoH & FW in 2017.

This Bill clubbed epidemics with bioterrorism and biological disasters and defined a number of terms essential to manage biological disasters[9] Sec 2 of this Bill detailed all the measures that a State or local authority could take when faced with a public health emergency such as tracing, isolation, quarantine, and containment. This Bill was criticised for vagueness and transfer of excessive power to the State in case of health emergencies, like compulsory treatment, detention etc. (Verma 2017).

This bill was skeletal and extremely generic, apart from a detailed enumeration of the actions, which a State government could take, it was silent on identifying the nodal agencies, and assigning precise functions to them, it followed the same hierarchal structure like the DM, Act, 2005.[10] It did however; give States the power to amend any rules enacted under it to suit State specific circumstances.[11] One of its objective was repealing The Epidemic Disease Act, 1897, this law was however, not enacted for unknown reasons.

The Epidemic Diseases (Amendment) Ordinance, 2020 promulgated on April 22, 2020 amends the ED Act, 1897 in four areas.[12] Firstly, it expands the power of the Central Government for inspection of vehicles, aircrafts, and vessels, the government can now detain people who use or intend to use these modes of transport.[13] Secondly, this ordinance expanded the definition of Healthcare service personnel by including any person coming in contact of the infected patient during the course of his duty to prevent spread of the epidemic.[14] Thirdly, the Ordinance endeavours to protect health care personnel against violence by making acts of violence against health personnel cognisable, non- bailable offences. Lastly, the Ordinance gives an inclusive definition of property and makes

the destruction of such property a punishable offence.[15]

Promulgated with the intention of protection of healthcare personnel against violence and protection of property essential to the functioning of hospitals, facilities and clinics this Ordinance overlooks some fundamentals of criminal jurisprudence. In most of the offences under the Indian Penal Code, 1860, the abettor receives a lesser punishment than the offender does whereas under the amended ED Act the abettor is entitled to the same punishment as the offender.[16] Criminal law distinguishes between offences against person and property on grounds of gravity; offences against property have lesser punishments. The definition of "acts of violence" given in this ordinance blurs this boundary by including within its ambit both bodily harm and loss or damage to property in the custody of the health care personnel. The reversal of burden of proof in a case of causing grievous hurt goes against the generally established principle of proving beyond reasonable doubt of culpability in criminal cases. The presumption of mental state of culpability includes vague concepts such as "belief in" or "reason to belief" and "motive".[17] If the Court can presume the existence of such vague notions, it can do away with the need of a trial as well. Recovery of damages that are twice the fair market price of the property-destroyed merge the concept of liquidated damages usually utilised in civil cases with a criminal action.

Conclusion

This brief encapsulation of the DM Act, 2005 and BDM guidelines is enough to bring to light that managing a pandemic is fraught with challenging issues. Some of which are; lack of nodal agencies at all levels ; lack of training of civil servants manning the municipal authorities and the police forces ; multitude of authorities at horizontal level and the vertical integration of parallel ministries and most importantly the lack of SOP's. The BDM guidelines are extremely generic whereas a biological disaster is of a highly specialised nature, the effective management of which requires clearly demarcated nodal agencies, strong vertical and horizontal integration of nodal agencies, role demarcation with clear SOP's for every stakeholder along with trained response forces. The DM Act, 2005 and

the BDM guidelines fails in assigning specific roles and functions to mentioned authorities. Role sharing by authorities created under the DM Act, 2005 with health departments and institutes leaves a trail of confusion delaying the swift response that a pandemic requires.

Protection of doctors against violence is a growing concern that needs a well-drafted and just law. The Amended provisions of the ED Act, maybe defensible in the face of a pandemic, but overlooks the fact that offences need to be well defined and an accused deserves a fair trial without presumption of culpability. The existing legal framework is being utilised as best as possible but post the pandemic, legislative action is required both at the Central and State levels to strengthen the legislative shield against future biological disasters.

NOTES

1. Section 2 of the Epidemic Diseases Act, 1897devolves rule making power to the State Government in case of spread of an epidemic and gives the flexibility to the state to make regulations for the purpose of inspection, prevention of travel , quarantine and all other measures to deal with the epidemic.

2. Sec. 2 of the DM Act, 2005 Sections 2(d) of the DM Act, 2005 is a wide definition that includes a manmade, natural, or accidental happening that results in the loss of human lives or property or the environment and is not manageable by the community.

3. The NDMA has released 30 guidelines specific to floods, cyclones, heat wave, hospital safety, tsunamis and various other disasters.

4. Ministry of Home Affairs, GOI. 2020. "Order No.40-3/2020-DM-I (A)". New Delhi, 24th March 2020: Government of India.

5. Sections 3, 14, 25 and 41 set up the National disaster management authority, State Disaster Management Authority, District Disaster Management Authority. Sec. 41 lays down the functions of the local authority without detailing its composition. Training and response for disaster is emphasised as its main function subject to the directions of the district administration.

6. The Disaster Management Response Force constituted under section 44 of the Disaster Management Act, 2005. The control of this force vests in the Central Government, there is no mention of setting up similar response forces at the state and district levels.

7. Sec 42 of the DM Act, 2005 sets up the National Institute of Disaster Management and details out the specific functions of training and education in disaster management. The Act does not mention similar institutes at state or local levels. A disaster is local correspondingly; the lowest rung should be the strongest.

8. Section 2A of the Epidemic Disease Act, 1987 under which the Central Government has the power to prescribe regulations pertaining to inspection of means of transportation and detaining people intending to use these modes of transport or who are arriving in India.

9. Section 2 of the bill defined public health emergency, disinfection, deratting, ground crossing, social distancing, and outbreak. At present, there is no law that defines these terms.

10. Section 8, which gave precedence to the decisions taken at the centre over the state and those taken by the state precedence over the decisions taken by the district and local authorities.

11. Section 13 focused more on rules for furnishing reports, officers who would grant sanctions and compound offences.

12. The Epidemic Diseases Amendment Ordinance, 2020 borrows heavily from the draft of The Healthcare Service Personnel and Clinical Establishments (Prohibition of violence and damage to property) Bill, 2019.

13. Sec.2A Epidemic Disease Act, 2020 has added the inspection of aircrafts and aerodromes and the power to detain persons who intend to use these modes of transport. The detention of a person is thus legally justified as it is for the prevention of spread of the epidemic.

14. Sec. 1A (b) of The Epidemics Disease Act, 2020 - The definition of health care personnel is wide enough to include non- medical personnel like the police, municipality workers, and members of a response team or any one empowered by the government to take measures for preventing the spread of the epidemic.

15. Sec. 1A(c) of the Epidemics Disease Act, 2020 defines property and includes four types of property the last subsection is widely worded to include any other property in which a health service care personnel has direct interest in relation to an epidemic.

16. Sec. 3(2) of the Epidemic Diseases Act, 2020 meets out same punishment for the person committing the act and the abettor.

17. Sec. 3D of the Epidemics Disease Act, 2020 presumes not only mens rea,a culpable mental state, but also motive, knowledge and reason to believe. The accused is allowed to take the defence of absence of such mental state but he has to prove it beyond reasonable doubt.

References

Fischer, Julie E.2009. “The Way Forward: Strategies To Strengthen Regional Pandemic preparedness ”In Pandemic Preparedness In Asia, edited by Caballero-Anthony Mely,177-122. Nayang: S. Rajaratnam School of International Studies. Accessed May 10,2020. https://www.jstor.org/stable/resrep05905.22.

Home Department , Government of India. 1898. "The Plague In India 1896,1897". Simla: Government of India.

John, T Jacob. 2020. "How Prepared Is India To Control The COVID-19 Pandemic?". Economic & Political Weekly 55 (11): 14. Accessed May 27,2020. https://www.epw.in/journal/2020/11/commentary/how-prepared-india-control-covid-19-pandemic.html.

Nathan, R. 1898. The Plague In India, 1896, 1897. 1st ed. Simla: Printed at the Government Central Print Office.

National Disaster Management Authority of India. 2008. "National Disaster Management Guidelines—Management Of Biological Disasters, 2008.". New Delhi: Magnum Books Pvt Ltd.

Ray, C N. 2005. "A Note On The Disaster Management Bill, 2005". Economic And Political Weekly 40, no.o. 47: 4877-4881. Accessed May 15, 2020. https://www.jstor.org/stable/4417414.

Sarkar, Subhradipta, and Archana Sarma. 2006. "Disaster Management Act, 2005: A Disaster In Waiting?". Economic And Political Weekly 41 (35): 3760-763. Accessed May 27, 2020. https://doi.org/10.2307/4418643.

Verma, Rashmi. 2017. "Draft Public Health Bill Restrictive, Unclear: Experts". Down To Earth, March 23,2017. Accessed May 27, 2020. https://www.downtoearth.org.in/news/health/draft-public-health-bill-riddled-with-issues-say-experts-57430.

EPW Engage.2020."What Covid-19 Teaches India About Disaster Management",April 2,2020. Accessed May 15, 2020. https://www.epw.in/engage/article/what-covid-19-teaches-india-about-disaster.

World Health Organization.2020."WHO Coronavirus Disease (COVID-19) Dashboard". Accessed May 26,2020. https://Covid19.Who.Int/. https://covid19.who.int/.

Perceptions & Awareness in the times of Coronavirus Crises: An Analysis of Media Reports

Cchavi Vasisht

Vivekananda International Foundation, New Delhi

cchavivasisht@vifindia.org

The Secretary-General of United Nations (UN), António Guterres described the impact of the Coronavirus aka COVID-19 as the "most challenging crises that we [the world] have faced since the Second World War" (UN News 2020). Since the onset of globalisation in 1990s, the world has been inter-connected, which has led to rapid flow of goods and services, information and technology. A consequence of this development is that diseases can potentially turn into pandemics just like the virus that originated in Wuhan, China continued to spread rapidly since December 2019. According to World Health Organisation (WHO), the virus has affected 261 countries, areas or territories. In India, the confirmed cases have reached 131,868, with 3867 deaths as on 24 May 2020 (World Health Organisation 2020). On 22 March 2020, India observed its first 14-hour voluntary 'Janta Curfew' or public curfew, and since then the country has been under lockdown in different phases. At the time of writing this paper, India is under Lockdown 4.0, in which relaxations have been provided to revive the economy; nonetheless, restrictions are enforced to contain the spread of the virus.

During the crises, the media organisations have played an essential role in spreading awareness and minute-to-minute updates regarding the pandemic. Considering mainstream media as the fourth pillar of the democracy-influencing behaviours and norms in the society, it is crucial to analyse how media has been reporting about the measures implemented against the spread of Coronavirus (Vibound and Vespignani 2019).

Various Western Media reports have portrayed a gloomy picture of India, and it's fight against this crisis. A news network, Al-Jazeera narrated, the story of Manisha Uke, a farmworker in Maharashtra, who was dependent on daily wage and monthly pension for her survival. However, due to the lockdown, both the options have halted and the plight she faces is immense (Purohit 2020). Another report by CNN World narrated the story of Hafiz Mohammed Naseeruddin, who was assaulted by a police officer in Karnataka for being a Muslim (Regan, Sur and Sud 2020).

The Reporters without Borders (RSF) have revealed that the Government of India (GoI) through various means tried to control information and curb journalists' right to the "Freedom of speech" in the due process. They have cited the Indian Prime Minister (PM) Narendra Modi's video-conference with media organisations, which took place few hours before the declaration of the "Nationwide Lockdown" on 24 March 2020. While the PM asked the Media organisations to "act as a link between the government and people and provide continuous feedback", the objective was to "tackle the spread of pessimism, negativity and rumour and to assure citizens of the Government's commitment" (Sagar 2020). However, the RSF reported that such efforts to create a positive perception about how India is tackling with the COVID-19 scenario and under covering the negative fallouts of the Government during the crises is a way to spread disinformation and suppress the "freedom of speech". The Head of RSF's Asia-Pacific desk, Daniel Bastard, has accused the Indian authorities of lack of transparency and controlling of information in public interest. Even the Government's outreach to the Supreme Court of India on 31 March, which meant to prevent the spread of fake news and misinformation, was reported as the means to suppress and control information that is in public interest. Some analysts criticise this step as being a condition of pre-censorship, in which the Government reached the Supreme Court (Reporters without Borders 2020).

However, the RSF report fails to mention the reactions of media Heads after the video-conference with PM Modi. The following day of the video-conference was followed by tweets from various media Heads, including Malini Parthasarthy - the Co-Chairperson of Hindu Group, Viveck Goenka - the Chairperson and Editorial Director of the Indian Express Group, who appreciated the interaction with the

media persons to coordinate the efforts between media and the Government, as media in popular understanding is the fourth pillar of the democracy (Sagar 2020).

Moreover, one must understand that in such times, every Government is trying to restore stability to protect economic, social and political institutions. A senior correspondent with Doordarshan network, Tapas Bhattacharya emphasised on the need to provide information on "Corona warriors" rather than just showing ruptures in the system. He supported this as part of responsible journalism in such times of crises, when there is a need to cover stories that instil faith rather than create panic in the society (Chadha 2020).

Furthermore, the allegations that the government is controlling the media falls short as various media organisations have had a critical approach towards the implementation plans of Government to tackle this situation. A science writer with The Wire - Priyanka Pulla questioned the opacity in the functioning of the Indian Council of Medical Research (ICMR) and National Centre for Disease Control (NCDC) - two of the main central agencies, which are responsible for technical aspects of COVID-19 response in India (Pulla 2020). There were numerous findings and analysis which, suggest that the India's testing facilities were inadequate and less than 200 per million of population, which if compared with the air travels and transmission rate, indicates that India is already in the community transmission stage. However, in a report released on 28 April 2020, the WHO, has clarified that India is yet to enter the community transmission rate (Geevan 2020). The following sections will analyse several issues, which have emerged and covered by the Indian media organisations during the on-going Coronavirus situation.

Reporting about Migrants' Issue

Since the Government announced the 'Nationwide Lockdown' on 24 March 2020, lakhs of migrant workers started their journey from their place of occupation in urban areas to the place of their residence to rural areas. On 28 March, the Ministry of Home Affairs (MHA) issued guidelines to the State Governments to organise

relief camps for such migrant workers. On 12 April, the MHA status report filed before the Supreme Court of India, raised worries about the spread of the disease to the rural areas, which were mostly safe till then. The continuous movement of migrant workers led to the issuance of stricter guidelines by MHA on 19 April - restricting the inter-state movement of such workers (Singh 2020). To ensure the health testing of migrant workers, the ICMR had released an advisory in which the responsibility to identify potentially COVID-19 infected person is given to District Administration and the Integrated Disease Surveillance Programmer (IDSP) team.

While the lockdown was an imperative move to control the spread of the virus, its implementation left lakhs of workers and labourers suddenly without work. Many State Governments took efforts to help migrants reach their respective hometowns. The Uttar Pradesh (UP) Government arranged buses from Haryana to UP; similarly, the Maharashtra Government operated special trains on 20-21 March 2020. In UP, the Jaypee Sports Complex was prepared to provide shelter to migrant workers and lay vacant, as it was ready by 30 March, when already workers had started their journey back home. Nonetheless, for lakhs of migrants working in other States, these efforts were 'too little and too late' to accommodate even a few of them.

Various media groups like The Hindu, The Wire have reported on the arduous journey undertaken by migrant workers. The stories have been written of various individuals, such as Gopal Das, a construction worker in Mumbai but native of Bihar who walked several kilometres to reach his hometown (Rashid, Ahmad and Mahale 2020). IndiaToday covered the story of a pregnant woman, who on her way from Nashik (Maharashtra) to Satna (Madhya Pradesh) delivered a baby and then continued walking for another 150 kilometres. Soon, the Satna Block Medical Officer arranged a bus for the mother and their family and got the medical check-ups done (India Today 2020).

The MumbaiMirror published photos of migrant workers undertaking risky journey back home (MMCL 2020). Many were killed in accidents while undertaking these journeys. The Indian Express reported the tragic Aurangabad train accident, in which 16 migrant workers lost their lives. The migrant workers on their way from Jalna to Bhusawal, slept on the railway tracks and a freight train mowed them

down. The mishap happened in the Nanded division (The Indian Express 2020). Many such incidents about the loss of lives, the troubles the migrant workers faced are being reported. In the next section of the paper, we analyse the stigmas and discriminations the migrant workers faced back home and the fear that eventually led them to run away from testing and screening processes.

Rural Areas under the impact of COVID-19

During the video-conference with the Village Heads, PM Modi praised the villages' self-dependency and launched unified e-Gram Swaraj portal and a mobile application to stay connected with the villages. He gave the motto of "Do gaj doori" or "Distance of two feet" for village residents, rather than social distancing. The Panchayats all over India have proactively supported this PM call. For example, a Sarpanch or Head of the Village - Priyanka Ramdas Medankar from Pune district in Maharashtra, undertook an extensive "sanitisation drive" on 26 March 2020 and erected two sanitisation tunnels, along with the preparation of more than 5000 masks made by in-house women Self Help Groups. They also implemented an odd-even policy for ration/grocery shops/vegetable stalls to prevent crowding (Ministry of Panchayati Raj 2020).

However, the New Indian Express reported a spike in new cases from rural India on 13 May 2020. Numerous districts of Madhya Pradesh, Bihar, Tamil Nadu, West Bengal and Jharkhand have reported cases predominantly from their respective rural areas (Express News Service 2020). The recent updates compiled by Hindustan Times stated on 17 May that out of 736 districts in India, 550 had recorded positive cases of Coronavirus. It further noted that even though, 21 per cent of the total numbers of confirmed cases are in rural areas, it is of huge concern due to the continuous movement of migrant workers. In addition to the migration of workers, the weak health care infrastructure in rural areas is going to multiply the spread and effect of the virus (Chauhan 2020).

On the same concern, the Times of India gave an overview of the situation in rural areas of Maharashtra as on 16 May. It reported that in Kolhapur, there are total 26

positive cases amongst which around 13 or more are from rural areas; in Sangli out of the total 43 cases around 37 are from rural areas; similarly, in Satara, there are over 100 cases from rural areas (Bhusari 2020).

The Indian Express reported a finding of the study "COVID-19 induced Lockdown - How is Hinterland coping" collectively done by civil society organisations. They surveyed around 5000 households in rural areas and reported that 50 per cent of them are eating less since the lockdown was imposed. They have also changed their food habits and the number of items in their meals (PTI 2020).

The media has covered the impact of COVID-19 and nationwide lockdown in the agricultural sector, which is the primary source of income for the rural population. In an article - "How COVID-19 is impacting the rural market", the Financial Express emphasised on six major impacts. They range from disruptions in supply chains to employment opportunities in the agricultural sector to hampering of exports due to restrictions at ports and other means of transportation (Khan 2020).

However, beyond the use of digital technologies and reporting by mainstream media - the digital divide that has existed in India, has further widened the gap between rural and urban areas. As the Government has fastened its efforts to reach out to rural India by employing digital solutions such as the e-Gram app and the mainstream media has reported about their concerns, rural and tribal areas remain isolated.

The digital have-nots, i.e. the rural and the tribal population, women and other groups lag behind in the access to internet. In its report "India Internet 2019", the Internet and Mobile Association of India (IMAI), outlined the profile of internet users in India. The penetration of the internet in urban areas is twice than that in rural India. In terms of gender, female internet users are half of the 258 million male internet users. The disparity between female and male internet users is more evident in rural India (Internet and Mobile Association of India 2019). Such disparities isolate these groups from access to information and resources, which are essential in this crisis.

Social Distancing becoming Social Boycotts: The Need for De-stigmatisation

The pandemic has raised concerns over Coronavirus' association with its epicentre and the community living in that region. Much mass-media coverage has used headlines such as 'Chinese Virus Pandemonium' or 'Yellow Alert' (Coste and Sandrine 2020, Rich 2020). In a study done by Jun Wen and his team, revealed the biased and misleading information that is being spread regarding the origins of Coronavirus, and which has further created undue stress upon Chinese nationals residing especially outside China (Wen, Aston et.al. 2020). According to this study, the public reaction was an act of racism against Chinese nationals and other Asian people other parts of the world. They are facing discrimination in schools, areas of business establishments, barring entries into restaurants in several countries including the United States, Canada, and in some European countries. Due to a misperception about the facial-features of the people from India's North-East, few cases of discrimination against them have been reported in India. A woman from Manipur was attacked in Delhi's North Campus area, where a man spat on her and called her 'Corona' (PTI 2020). Such incidents were widely reported by several media networks.

The stigma attached to COVID-19 prohibits the Government to identify the "real" cases as people don't report their symptoms. There are incidents reported where people ran away from quarantine facilities at hospitals, making it difficult to trace and identify the affected people. Shruti Jain from The Wire reported how migrant workers in tribal belts of Dungarpur in Rajasthan, are avoiding screening process at the borders. Due to lack of information and fear of being sent to the isolation wards, people in the tribal belts have been deliberately avoiding the health screening process. Panchayat leaders and social workers note that the migrants are not informed about the reasons for such screening, which has created fear in their minds (Jain 2020). Various media reports have reported the mistreatment done at hospitals to COVID-19 patients. Some incidents have been reported where COVID-19 suspects have run out of hospitals or quarantine centres. For example, in Mangaluru, a suspected patient ran out from the government hospital to be admitted in a private hospital (HT Correspondent 2020). In the Indian Army quarantine facility in Manesar, patients raised demands for better facilities (Gurung 2020).

The Wire news network explicitly focussed on highlighting the peculiar social-cultural factors of Indian society, where social stigma has been attached to this new disease. Smeeta Mishra from The Wire in her article calls out to reduce the fear of medical isolation and the need to run campaigns to reduce social stigma being attached to COVID-19 patients through various media platforms. (Mishra 2020). Even though efforts are made to create awareness, there is a need for door-to-door campaign or phone calls and extensive use of other forms of media to inform people regarding the crisis's situation, especially in rural and tribal belts.

Concerns of Minorities under the COVID-19 Crises

Incidents of mistreatment of the Muslim community have been recorded throughout India. against a massive religious congregation under Tablighi Jamaat in New Delhi during mid-March 2020, was attributed to the increase of Coronavirus cases. The event led to increase in incidents of violence and mistreatment towards Muslims community. At the international level, the Organisation of Islamic Cooperation (OIC) consisting of 57-member States, with 53 States being Muslim majority nations, had accused India of 'Islamophobia' (Organisation of Islamic Cooperation 2020). On social media platforms, there was a wave of angry reactions on Twitter by citizens, rights activists and various Arab countries, blaming the Muslims for the spread of Coronavirus in India. A series of Islamophobic hashtags were followed such, as #Coronajihad, #CrushTablighiSpitters.

False or indoctrinated videos and images were circulated, spreading misinformation claiming that Muslims were deliberately spreading the virus. The Alt News, a non-profit fact-checking web portal, clarified that the videos and images were fake and an act of communalising a pandemic (Patel and Zubair 2020). These incidents have eventually led to people practising social boycott against the community. The Hindu reported that people are practising social distancing in the name of caste, race and religion. There are racial discrimination incidents as mentioned earlier against the Indian citizens from North-East regions, and prejudices against Muslims for the Tablighi Jamaat incident and spreading of the virus (Acharya 2020).

However, the Union Minister of Minority Affairs, Mukhtar Abbas Naqvi dismissed the allegations of Islamophobia in a blog titled "Islamophobia - Bogey of Bogus Bashing Brigade". He also pointed out to the recent Vande Bharat Mission, in which the Indian government brought back thousands of stranded Indians from countries such as the Maldives, the UAE, Saudi Arabia, Iran, Qatar and other countries, which include a large number of Muslims (PTI 2020). In a post on LinkedIn, Indian PM clarified that the virus does not see any race, religion or caste and thus is a universal challenge (Modi 2020).

Stigma and Discrimination Against Health Care Service Personnel

Even though doctors and medical staff, as well as Accredited Social Health Activist (ASHA) and Auxiliary Nurse Midwife (ANM) workers in rural areas facing the shortage of safety gears have acted with due responsibility. Despite protecting the lives of millions, they face mistreatment, discrimination and violence.

The members of the medical community are facing issues of social boycott, as they are perceived as carriers of the virus. They have become the most vulnerable victims of stigmatisation, violence and harassment. One of the earliest cases was reported from Madhya Pradesh in Taat Patti, Indore, where two women doctors were attacked by a mob with stones and sticks when they reached their areas for screening and testing (Dwary 2020). In Tamil Nadu, an ambulance was attacked by the mob, which was carrying a doctor's body for burial to the cemetery after he died of COVID-19 (Stalin 2020).

Mob attacks due to fear of COVID-19 spread is becoming an issue of law and order. To combat stigma and discrimination, the Ministry of Health and Family Welfare (MoH&FW) has dedicated a separate section of "Awareness Material" on their website. There are many audio-visual material and videos addressing stigmas related to COVID-19 in various languages. It also contains written material to create awareness regarding stigma and discrimination, which is being practised against health care professionals and workers, patients and their families, essential service providers and others.

Image 1: Stigma and Discrimination (Source: Ministry of Health and Family Welfare, https://www.mohfw.gov.in/)

The GoI has approved an ordinance to amend the Epidemics Diseases Act 1897, to protect healthcare service personnel and their working as well as living premises against violence. Such acts of violence have been made cognisable and non-bailable offences and adequate compensation for the same (Ministry of Health and Family Welfare 2020).

However, a change in the law is not adequate to bring about change in social behaviours, incremental interventions at various fronts are required. Sufficient medical personnel need to be appointed to bridge the gap in facilities being provided in hospitals, to unburden medical staff of undue pressures. Mainstream media can fill these gaps in and establish communication links through awareness campaigns. Therefore, there is an immediate need that the media take strong steps to dispel fears and thereby destigmatise the COVID-19 and its impacts.

Social Media: A New 'Infodemic'/ 'Misinfo-demic'/ 'Disinfodemic'

Social Media platforms directly help in accessing a massive amount of content and information and thus facilitate in construction of perceptions. These narratives influence policy-making, political communication, public debates and

behaviours of the individuals. A recent study conducted data analysis on Twitter, Instagram, YouTube, Reddit and Gab, to understand the discourses on COVID-19 on social media platforms. The reproduction rate of Coronavirus has been adopted as a tool that means the average number of secondary cases that start posting content after following an individual already posting on COVID-19. In this context, the reproduction rate suggests the epidemic-like information spread, i.e. unprecedented spread of information. There were no significant differences in the spread of reliable or unreliable information through social media platforms. The spread of information has thus increased, and depends heavily on the interaction paradigm, with specific interaction patterns and a group of people (Cinelli et. al. 2020).

India, with the world's second-highest population and increasing internet penetration, has reported a significant increase in the use of social media during the lockdown. The Hammerkopf Consumer Survey released a report stating that 75 per cent of people were spending more time on Facebook, Twitter and WhatsApp. In the comparison of pre- and post-lockdown situation, the survey indicated that before lockdown, social media usage was on average 150 minutes per day, which increased to 280 minutes per day (Business Today 2020). Similarly, the Financial Express cited another report by a data intelligence firm, KalaGato, to highlight the increase in the average time spent by Indians on social media platforms (Singh 2020).

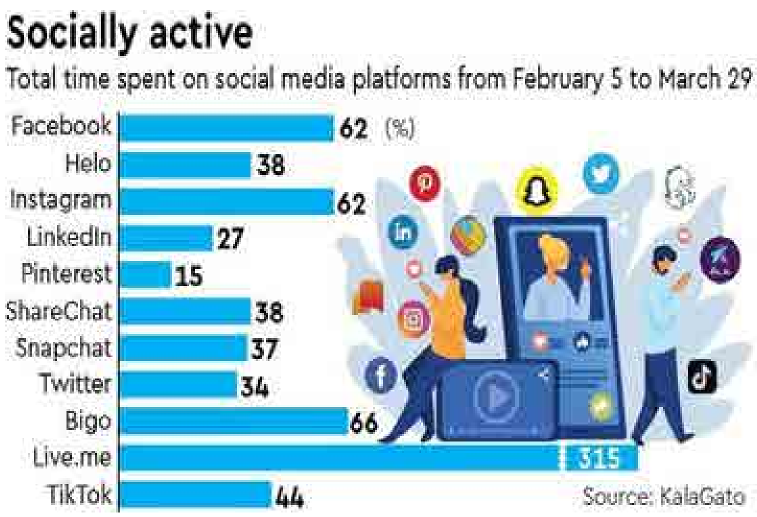

Image 2: Total Time spent on social media platforms from 5 February to 29 March 2020 (Source: Financial Express)

However, in a video message, António Guterres gave the term a "global misinfodemic" to describe "Falsehoods are filling the airwaves. Wild conspiracy theories are infecting the Internet. Harmful health advice and snake solutions are proliferating. Hatred is going viral, stigmatising and vilifying people and groups". He laid special emphasis on the role of social media to eliminate hate surrounding COVID-19 spread.

The UN Communications Responsive Initiative has been launched to counter misinformation, and provide facts (UN News 2020). The WHO has added a "Mythbusters" section to its online Coronavirus advice page (WHO 2020). The Indian Moh&FW has also added a "Myth Busters" section to create awareness about symptoms, precautions and solutions. (MoH&FW 2020). The WHO has also established the Information Network for Epidemics (EPI-WIN) that collaborated with technical and social media teams to track and respond to misinformation (WHO 2020). Further, in collaboration with Facebook and WhatsApp, the WHO has launched dedicated messaging services in various languages such as Arabic, English, French, and Hindi to share critical guidance on COVID-19 (WHO 2020).

Twitter has rolled out a new feature to position itself as a news-centric social media platform via Twitter's real-time training workshop. As Twitter acts as a platform to serve public conversations, the journalists would know what is on public's mind. It has also promoted a dedicated COVID-19 search prompt, which highlights content from credible sources. Twitter, in its most recent efforts, has tried to engage with different kind of news portals, irrespective of size and language so that wider audiences can be reached (Sharma 2020).

The Need for 'Responsible Reporting'

Mainstream and social media, have made pandemic coverage a priority. The efforts of journalists to document and report in such times of crises are appreciated worldwide. With over 80 journalists, camerapersons and photojournalists tested positive for Coronavirus in India; they face the wrath of social boycott too. The Business Standard reported the plight of journalists like Manisha Mondal working

with The Print who was not allowed to enter her hostel after she returned from Rajasthan covering COVID-19 stories (Chadha 2020).

However, State Governments like the Delhi Government has set up a free COVID-19 testing centre for journalists. The Odisha Government has taken a proactive step to provide compassionate INR 15 lakh assistance to families of journalists who lose their life due to COVID-19 infection (ANI 2020).

To sensitise media, the Press Information Bureau (PIB) and the United Nations International Children's Emergency Fund (UNICEF) organised a webinar in Guwahati. The Director-General of North East Zone of the Ministry of Information and Broadcasting, LR Vishwanath has said that journalists are in the frontline to cover the pandemic. So far, three webinars have been conducted; however; there is a need for more collaborations to reach out to journalists (The Sentinel 2020). To ensure that media acts responsibly, the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) has published two policy briefs to address the 'disinfodemic' of falsehood, fabrications and misinformation (UNESCO 2020).

India has been declared as a global leader in fighting this outbreak through its strategy against this crisis. It is vital to consider that in such times; media must respond collectively and responsibly. It is critical to improve knowledge, perceptions and attitudes about Coronavirus over social media. The media platforms could be used to create preparedness and disseminate reliable information regarding "When, What and Where" to be tested & receive care and daily updates to keep people informed. António Guterres prescribed "the vaccine" of trust in science, in institutions such as media that are grounded in evidence-based reporting and Governments that are performing efficient governance. Most importantly trust in each other is to uphold human rights and mutual respect to navigate through this crisis.

References

Acharya, Amitngshu. 2020. "Pandemics and Prejudice: When there is an epidemic social prejudices resurface." The Hindu, April 03, 2020. https://www.thehindu.com/society/pandemics-and-prejudice-when-there-is-an-epidemic-social-prejudices-resurface/article31246102.ece

ANI. 2020. "Odisha to give Rs 15 Lakh to journalists' families if they die on duty during COVID19 pandemic." April 27, 2020. https://www.aninews.in/news/national/general-news/odisha-to-give-rs-15-lakh-to-journalists-families-if-they-die-on-duty-during-covid-19-pandemic20200427205345/

Bhusari, Piyush. 2020. "Most Covid-19 cases now coming from rural areas of Kolhapur." Times of India, May 16, 2020. https://timesofindia.indiatimes.com/city/kolhapur/most-covid-19-cases-now-coming-from-rural-areas-of-kolhapur/articleshow/75764988.cms

Business Today. 2020. "Coronavirus: 87 % increase in social media usage amid lockdown; Indians spend 4 hours on Facebook, WhatsApp." Business Today, March 30, 2020. https://www.businesstoday.in/technology/news/coronavirus-87-percent-increase-in-social-media-usage-amid-lockdown-indians-spend-4-hours-on-facebook-whatsapp/story/399571.html

Chadha, Meghna. 2020. "With facts without fear: Why responsible journalism is powerful in crises." Business Standard, May 04, 2020. https://www.business-standard.com/article/current-affairs/with-facts-without-fear-why-responsible-journalism-is-powerful-in-crisis-120050400065_1.html

Chadha, Meghna. 2020. "With facts without fear: Why responsible journalism is powerful in crises." Business Standard, May 12, 2020. https://www.business-standard.com/article/current-affairs/with-facts-without-fear-why-responsible-journalism-is-powerful-in-crisis-120050400065_1.html

Chauhan, Chetan. 2020. "550 districts in India have COVID-19 cases; many in rural areas." Hindustan Times, May 18, 2020. https://www.hindustantimes.com/india-news/550-districts-in-india-have-covid-19-cases-many-in-rural-areas/story-EEfW0NI82J4D2CuI0m2TKJ.html

Cinelli, Matteo, Quattrociocchi, Walter, Galeazzi, Alessandrdo, Valensise, Carlo Michele, Brugnoli, Emanuele, Schmidt, Ana Lucia, Zola, Paola, Zollo, Fabiana and Scala, Antonio. "The COVID-19 Social Media Infodemic." Cornell University, March 10, 2020. https://arxiv.org/abs/2003.05004

Coste, Vincent and Amiel, Sandrine. 2020. "Coronavirus: France faces 'epidemic' of Anti-Asian racism." Euronews, February 03, 2020. https://www.businesstoday.in/technology/news/coronavirus-87-percent-increase-in-social-media-usage-amid-lockdown-indians-spend-4-hours-on-facebook-whatsapp/story/399571.html

https://www.euronews.com/2020/02/03/coronavirus-france-faces-epidemic-of-anti-asian-racism

Dwary, Anurag. 2020. "On Camera, COVID-19 Health Staff Attacked, Chased Away in Madhya Pradesh's Indore." NDTV, April 02, 2020. https://www.ndtv.com/india-news/coronavirus-lockdown-india-on-camera-health-workers-attacked-in-madhya-pradeshs-indore-2-doctors-inj-2204649

Express News Service. 2020. "As feared, spike in new cases now from rural India." The New Indian Express, May 13, 2020. https://www.newindianexpress.com/nation/2020/may/13/as-feared-spike-in-new-cases-now-from-rural-india-2142661.html

Geevan, C.P. 2020. "COVID-19 in India: A Curious Case of Missing Numbers." Science The Wire, April 17, 2020. https://science.thewire.in/health/covid-19-low-positivity-rate-icmr-testing-strategy/

Gurung, Shaurya Karanbir. 2020. "Army faces a new problem at its coronavirus quarantine facility at Manesar." The Economic Times, March 12, 2020. https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/army-faces-a-new-problem-at-its-coronavirus-quarantine-facility-at-manesar/

articleshow/74599260.cms?from=mdr

HT Correspondent. 2020. "Coronavirus suspect flees from Mangaluru hospital, cops launch manhunt." Hindustan Times, March 09, 2020. https://www.hindustantimes.com/india-news/coronavirus-suspect-flees-from-mangaluru-hospital-cops-launch-manhunt/story-MfRq79vPj5TltUGnoxSOAI.html

IndiaToday. 2020 "Pregnant migrant labourer delivers baby while walking home, walks another 150 km after delivery." IndiaToday, May 13, 2020. https://www.indiatoday.in/india/story/pregnant-migrant-labourer-delivers-baby-while-walking-home-1677374-2020-05-13

Internet and Mobile Association of India. 2019. "India Internet 2019." https://cms.iamai.in/Content/ResearchPapers/d3654bcc-002f-4fc7-ab39-e1fbeb00005d.pdf

Jain, Shruti. 2020. "Rajasthan: COVID-19 Screening Adds to Panic Among Migrant Workers in Rural Areas." The Wire, April 01, 2020. https://thewire.in/health/covid-19-screening-migrant-workers-rural-areas

Khan, Tauseef. 2020. "How COVID-19 is impacting the Rural Market." Financial Express, April 26, 2020. https://www.financialexpress.com/brandwagon/how-covid-19-is-impacting-the-rural-market/1940102/

Ministry of Health and Family Welfare. 2020. "Promulgation of an Ordinance to amend the Epidemic Disease Act, 1897 in the light of the pandemic situation of COVID-19." Press Information Bureau, April 22, 2020. https://pib.gov.in/PressReleseDetail.aspx?PRID=1617327

Ministry of Health and Family Welfare. Home Page. Accessed on May 23, 2020. https://www.mohfw.gov.in/

Ministry of Panchayati Raj. 2020. "PM lauds working of Farmer Producers Organisation scheme in Maharashtra Asks Medankarwadi Sarpanch to tap Technology-enabled platforms to benefit farmers and Self Help Groups." Press Information Bureau, April 24, 2020. https://pib.gov.in/PressReleseDetailm.aspx?PRID=1617739

Mishra, Smeeta. 2020. "Awareness Campaigns on COVID-19 Must Address Indian Socio-Cultural Factors." The Wire, March 26, 2020. https://thewire.in/government/awareness-campaigns-on-covid-19-must-address-indian-socio-cultural-factors

MMCL. 2020. "In photos: Migrant workers continue to take risky journey back home." MumbaiMirror, May 13, 2020. https://mumbaimirror.indiatimes.com/in-photos-migrant-workers-continue-to-take-risky-journey-back-home/photostory/75690813.cms

Narendra Modi. 2020. "Life in the era of COVID-19." LinkedIn, April 19, 2020. https://www.linkedin.com/pulse/life-era-covid-19-narendra-modi/?published=t

Organisation of Islamic Cooperation. 2020. "OIC Rejects Anti-Muslim Prejudice in India over the Coronavirus Spread." April 19, 2020. https://www.oic-oci.org/topic/?t_id=23342&t_ref=13984&lan=en

Pulla, Priyanka. 2020. "Four Reasons It's Hard to Believe India Doesn't Have Community Transmission." Science The Wire, March 20, 2020. https://science.thewire.in/health/covid-19-icmr-vrdl-influenza-like-illness-community-transmission-sentinel-surveillance/

Patel, Jignesh and Zubair, Mohammed. 2020. "Video of Muslim vendor's unhygienic handling of fruits falsely linked with spreading coronavirus." Alt News, April 04, 2020. https://www.altnews.in/viral-video-of-muslim-vendor-licking-fruits-is-from-mps-raisen-falsely-linked-with-spreading-coronavirus/

PTI. 2020. "Manipur Woman Alleges Man Spat on her, called her 'corona' in Delhi." NDTV, March 24, 2020. https://www.ndtv.com/delhi-news/coronavirus-delhi-manipur-woman-alleges-man-spat-on-her-

called-her-corona-in-delhi-2199515

PTI. 2020. "Minorities flourishing in India; Islamophobia allegations attempt to defame country: Naqvi." The New Indian Express, May 12, 2020. https://www.newindianexpress.com/nation/2020/may/12/minorities-flourishing-in-india-islamophobia-allegations-attempt-to-defame-country-naqvi-2142381.html

PTI. 2020. "COVID-19 lockdown: 50 % of surveyed households in rural India eating less." The Indian Express, May 14, 2020. https://indianexpress.com/article/india/covid-19-lockdown-50-of-surveyed-households-in-rural-india-eating-less-6409667/

Purohit, Kunal. 2020. "India COVID-19 lockdown means no food or work for rural poor." Aljazeera, April 3, 2020. https://www.aljazeera.com/news/2020/04/india-covid-19-lockdown-means-food-work-rural-poor-200402052048439.html

Rashid, Omar, Ahmad, Jatin, Mahale, Ajeet. 2020. "Migrant Workers and their long march to uncertainty." The Hindu, April 4, 2020. https://www.thehindu.com/news/national/india-coronavirus-lockdown-migrant-workers-and-their-long-march-to-uncertainty/article31251952.ece

Regan, Helen, Sur, Priyali and Sud, Vedika. 2020. "Indian Muslims feel targeted by rumors they're spreading Covid-19." CNN World, April 24, 2020. https://edition.cnn.com/2020/04/23/asia/india-coronavirus-muslim-targeted-intl-hnk/index.html

Reporters without borders. 2020 "How India's Government tries to supress all COVID-19 Reporting." April 12, 2020. https://rsf.org/en/news/how-indias-government-tries-suppress-all-covid-19-reporting

Rich, Motoko. 2020. "As Coronavirus Spreads, So Does Anti-Chinese Sentiment." The New York Times, February 13, 2020. https://www.nytimes.com/2020/01/30/world/asia/coronavirus-chinese-racism.html

Sagar. 2020. "Hours before lockdown, Modi asked print-media owners, editors to refrain from negative COVID coverage." The Caravan, March 31, 2020. https://caravanmagazine.in/media/hours-before-lockdown-modi-asked-print-media-owners-editors-refrain-negative-covid-coverage

Sharma, Karuna. 2020. "As Twitter introduces steps to combat fake news, it has adds 14 million monetizable Daily Active Users since the last quarter." Business Insider, May 16, 2020. https://www.businessinsider.in/advertising/ad-tech/article/twitter-introduces-steps-to-combat-fake-news/articleshow/75742936.cms

Singh, Devika. 2020. "Lockdown effect: No Rules of Social Distancing apply here." Financial Express, May 03 2020. https://www.financialexpress.com/industry/technology/lockdown-effect-no-rules-of-social-distancing-apply-here/1946444/

Singh, Vijaita. 2020. "Returning migrants a threat to rural areas." The Hindu, April 27, 2020. https://www.thehindu.com/news/national/returning-migrants-a-threat-to-rural-areas-mha/article31446313.ece

Stalin, J Sam Daniel Stalin. 2020. "Tamil Nadu Doctor Buries Colleague after Mom Attack over COVID-19 Fears." NDTV, April 21, 2020. https://www.ndtv.com/chennai-news/tamil-nadu-doctor-buries-colleague-after-mob-attack-over-covid-19-fears-2215292

The Indian Express. 2020. "Aurangabad train accident: 16 migrant workers run over, probed ordered." The Indian Express, May 08, 2020. https://indianexpress.com/article/india/india-lockdown-maharashtra-aurangabad-migrant-workers-killed-train-6399556/

The Sentinel. 2020. "PIB and UNICEF collaborate to sensitize media on COVID-19 in Guwahati." The Sentinel, May 16, 2020. https://www.sentinelassam.com/north-east-india-news/assam-news/pib-and-unicef-collaborate-to-sensitize-media-on-covid-19-in-guwahati-477114?infinitescroll=1

UN News. 2020. "Hatred going viral in dangerous epidemic of misinformation during COVID-19 pandemic." April 14, 2020. https://news.un.org/en/story/2020/04/1061682

UNESCO. 2020. "Combating the disinfodemic: Working for truth in the time of COVID-19." Policy Briefs. Accessed on May 22, 2020. https://en.unesco.org/covid19/disinfodemic

Vibound, Cécile and Vespignani, Alessandro. 2019. "The Future of Influenza Forecasts", Proceedings of the National Academy of Sciences, No. 116(8): 2802-2804. DOI: 10.1073/pnas.1822167116

Wen, Jun, Aston, Joshua and et. al. 2020. "Effects of misleading media coverage on public health crisis: a case of the 2019 novel coronavirus outbreak in China." Anatolia- An International Journal of Tourism and Hospitality Research, February 16, 2020. https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13032917.2020.1730621

WHO, "WHO Health Alert brings COVID-19 facts to billions via WhatsApp." May 06, 2020. https://www.who.int/news-room/feature-stories/detail/who-health-alert-brings-covid-19-facts-to-billions-via-whatsapp

WHO. About EPI-WIN. Accessed on May 23, 2020. https://www.who.int/teams/risk-communication/about-epi-win

WHO. Home page. Accessed on May 23, 2020. https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019

WHO. "Coronavirus disease (COVID-19) Dashboard." Accessed on May 24, 2020 https://covid19.who.int/region/searo/country/in

Commentaries

ENGLISH

Mind, Matter and Intention

Rajni Bakshi

Author, Speaker

rajnibakshi@yahoo.com

A large portion of India's 1.3 billion people seem to have responded to the Prime Minister's call to switch off their electric bulbs and light a candle at 9 pm for 9 minutes on 5th April.

Many would have done so as an expression of solidarity with medics and others working to control the pandemic.

Another, quite tantalising, motivation was also in evidence. That a concerted mass expression of an intention, namely 'Corona Go', could undermine the virus.

Those who swear by scientific temper were quick to lampoon such claims – especially those claims which were wrapped in elaborate astrological calculations.

The model of modern science which dominated the 20th century, treats this spectacle with derision. Large numbers of people acting in concert to bend, or tilt, cosmic forces in their favour are deemed to be a primitive form of ignorance.

Conventional science poses a simple, and seemingly incontestable, question: how can a virulent virus, a form of matter, possibly be influenced or conquered merely by intentions – even if it is of a billion plus people?

In the immediate context of the Covid virus the answer is obvious. Intention without material action will neither save you from infection nor restore the health of the afflicted.

But what would be a 21st century understanding of the dynamic between mind and matter, intention and impact?

This exploration could easily delve into the contest between still hegemonic Western colonial knowledge systems and India's traditional knowledge systems. But that crucial and complex story is for another time.

Instead, this article focuses on two aspects of the on-going struggles within modern Western science: Can human consciousness be brought into the fold of modern science? And is there evidence that concerted, coherent human intention can impact physical reality?

~

In his seminal work 'A Guide for the Perplexed' E. F. Schumacher described a conundrum he encountered on the streets of Moscow during communist rule. The local map accurately showed all the streets and various important landmarks but some of the most towering structures were missing from the map. When he enquired as to why so many prominent buildings were not shown on the map, Schumacher was told that they are churches and since communists don't acknowledge religion, churches are not put on the map.[1]

Such selective cognition, Schumacher said, was not unique to communists. It is a characteristic of modern science. After all, the scientific revolution is based entirely on empirical testing and quantitative analysis, mostly in the language of mathematics. Since human consciousness could not be discussed in mathematical language nor in quantitative terms, it was deliberately excised from the realm of science.

However, in the latter part of the 20th century this basic premise of modern science was challenged by a wide range of research on the links between

mind and matter. Even though there is still no scientifically accepted theory of consciousness, there are a wide range of explorations at the cusp of science, philosophy and para-psychology.

In 1979 Princeton university set up the Princeton Engineering Anomalies Research (PEAR) program that studied phenomenon like psychokinesis – the ability of a person to psychically influence a physical system without physical interaction. Much of the research in this program met with methodological objections from conventional scientists and was dismissed as pseudoscience. PEAR was closed in 2007 without any discoveries that could be accepted by conventional science.

In the realm of medicine, a wide range of controlled clinical studies have been done on a possible link between prayer and healing. These studies have produced such a wide range of contradictory results that there is as yet no scientific consensus on the matter. It is still a matter of faith, a 'belief', that those who are prayed for have a better chance of recovering from a serious illness.

Perhaps the most fascinating concept to emerge from these speculative explorations is that of the 'noosphere'. The argument goes like this: just as the earth's geosphere with its inanimate matter was transformed by the biosphere when biological life emerged – the emergence of human cognition transformed the biosphere and now constitutes the noosphere.

The concept of noosphere is credited to two early 20th century figures -- Teilhard de Chardin, a French palentologist and Jesuit priest, and Vladimir Vernadsky, a Russian scientist who is regarded as one of the founders of biogeochemistry.

Some equate the noosphere with all human cognition and others emphasize the human capacity for self-reflection. What is common to most variations of the concept of nooshphere is the notion that all human consciousness is somehow interconnected. Naturally, conventional scientists have kept a distance from the concept of noosphere – for it can neither be materially tested nor described in mathematical language.

Nevertheless, in 1998 some of the scientists associated with PEAR set up the Global

Consciousness Project (GCP) to test the hypothesis if human consciousness can synchronize and act coherently. This was done by setting up a network of devices, known as Random Number Generators (RNGs), across the world.

These RNGs are based on quantum tunneling and produce completely unpredictable sequences of zeroes and ones. According to the Global Consciousness Project's website, "when a great event synchronizes the feelings of millions of people, our network of RNGs becomes subtly structured. We calculate one in a trillion odds that the effect is due to chance. The evidence suggests an emerging noosphere or the unifying field of consciousness described by sages in all cultures."

According to the GCP team the RNGs have demonstrated anomalies at various times of upsurge in human emotions – such as during New Year's Eve celebrations. But the most startling claims pertain to the terrorist attack in USA on 9/11 when data from RNGs broke out of its usual pattern and showed a sharp spike.

Roger Nelson, the director of the GCP, claims that the overflow of emotions following the trauma of 9/11 impacted the RNGs. In a paper published in the Journal of Scientific Exploration in 2002, Nelson wrote that the data for the days following 9/11 is correlated with the most intense and widely shared periods of emotional reaction to the traumatic events. He added that this cannot be attributed to ordinary sources such as electrical disturbances or high levels of mobile phone use. "The evidence suggests that the anomalous structure is somehow related to the unusually coherent focus of human attention on these extraordinary events" wrote Nelson.[2]

The same issue the Journal of Scientific Exploration also published a rebuttal, by Jeffrey Scargle of the NASA Ames Research Center, which challenged Nelson's claims. [3]

Above all, what the GCP experiment is not able to explain is how the RNG machines are picking up human emotions.

~

Even if a fringe experiment like the GCP is ignored there are other compelling explorations of how human consciousness might impact material reality. Some explorers in this realm are inspired by the scientist and futurist Nikola Tesla's claim that: "The day science begins to study non-physical phenomena; it will make more progress in one decade than in all the previous centuries of its existence."[4]

Astronaut Edgar Mitchell was among those who agreed with Tesla. Mitchell, who was the sixth man on the moon, had a life-changing experience as his capsule approached earth making him aware of the interconnectedness of all life:

"I realized that the story of ourselves as told by science—our cosmology, our religion—was incomplete and likely flawed. I recognized that the Newtonian idea of separate, independent, discrete things in the universe wasn't a fully accurate description. What was needed was a new story of who we are and what we are capable of becoming." [5]

So, Mitchell founded the Institute of Noetic Sciences (IONS) to study the interconnected nature of reality. Like conventional scientists those at the Institute of Noetic Sciences test hypotheses about the nature of consciousness through a variety of experiments. The Institute's director Dean Radin has been at pains to point out that such work is still in early stages but promising.

For instance, the Institute has designed a 'Noetic Experience and Belief Scale' which serves as a concise instrument for sifting beliefs from actual experiences of paranormal phenomenon. Closer to everyday life IONS has done a study on the effects of mindfulness on 'Distress, Weight Gain, and Glucose Control for Pregnant Low-income Women'.

Twitter data before and after specific events, like the Las Vegas shooting of October 1, 2017, is being studied to check for any evidence of presentiment before the shooting. If such indications are found, says the Institute's website, then social media data may be useful for creating a "pre-crime" service. Yet another study aims to evaluate the relationship between physical and emotional trauma in women and breast cancer.

On the whole, IONS claims that its research protocols have established in small but statistically significant ways that attention and intention appear to impact physical systems, even at a distance. According to its website: "Like electricity once was, we think human awareness could be an invisible but powerful untapped resource for shaping our lives, and our collective future. This premise challenges science to improve its methods, champion academic freedom, and move beyond a purely reductionist, materialist stance."[6]

If, even for argument's sake, we accept that there is empirical evidence of human intention crossing physical boundaries – this only opens a pandora's box. For the power of intention would work both ways – to serve others or do harm, for spreading love or hate.

Clearly, there are major epistemic challenges ahead in how science and philosophy and psychology grapple with the dynamic between mind and matter, intention and impact. But these challenges pale in comparison to the core issue, namely what is the nature of intention that coheres large mass of people.

When the World Wide Web first appeared on the global stage, in the 1990s it seemed like a physical manifestation of the noosphere. Over quarter of a century the web has become a battle ground for the forces of light and darkness. Both originators conceived of the noosphere as the realm in which our species would evolve to overcome the afflictive emotions of hate, anger and consequent violence.

"Love alone is capable of uniting living beings in such a way as to complete and fulfil them, for it alone takes them and joins them by what is deepest in themselves", Chardin wrote.[7] He knew this to be a fact of daily experience.

Even amid the miseries of a Europe devastated by war, in 1945 Vernadsky spoke about looking forward with great optimism: "I think that we undergo not only a historical, but a planetary change as well. We live in a transition to the noosphere."[8]

As 2020 threatens to be dominated by the travails of our species' struggle with just one virulent virus it is bringing out both the best and worst in human behavior.

Amid rampant anxiety nothing may be more natural than for millions to light a candle – if nothing else as a symbol of hope.

But those who felt that this mass assertion of will, of intention, is not merely symbolic are in the company of those determined to stretch the boundaries of science. It is tempting to imagine that many among them would also be inspired by the vision of collective human consciousness as a force of love and compassion that dissolves hatred and prejudice.

NOTES

1. A Guide for the Perplexed by E.F. Schumacher, Perennial Library Harper & Row, NY, 1977. Page 1.

2. Coherent Consciousness and Reduced Randomness: Correlations on September 1 1, 2001 by Roger D. Nelson, Journal of Scientific Exploration, Vol.16, No.4, pp. 549-570. https://www.scientificexploration.org/docs/16/jse_16_4_nelson.pdf. 8th May, 2020.

3. Was There Evidence of Global Consciousness on September 11, 2001? By Jeffrey D. Scargle, Journal of Scientific Exploration, Vol.16, No.4, pp. 571–577, 2002. https://www.scientificexploration.org/docs/16/jse_16_4_scargle.pdf. 8th May, 2020.

4. https://noetic.org/about/. 8th May, 2020.

5. https://noetic.org/blog/remembering-astronaut-edgar-mitchell/. 8th May 2020.

6. https://noetic.org/science/overview/. 4th May, 2020.

7. https://reasonandmeaning.com/2015/03/19/pierre-teilhard-de-chardin-universal-progressive-evolution/. 30th April, 2020.

8. Vladimir Ivanovich Vernadsky and his Revolutionary Theory of the Biosphere and the Noosphere by Irina Trubetskova, http://www-ssg.sr.unh.edu/preceptorial/Summaries_2004/Vernadsky_Pap_ITru.html. 30th April, 2020.

Can writing heal?

Jerry Pinto

Poet, Writer and Translator

pintojerry@yahoo.com

“Is there nothing else to talk about?” my aunt, Celine Coelho, asks in mild exasperation. A retired teacher in her eighties, she lives alone in a studio apartment and tends to a patch of garden but her mind is wide ranging. “Everything is about meaningless numbers and catchphrases like flattening the curve. The first casualty of this pandemic has been the art of conversation.”

Writing is a conversation with the future and is therefore optimistic in its very nature. It is an act based on the notion that there is an auditor/reader/interlocutor who will be interested in what I am thinking at some future date. And so the University of Mumbai is to be congratulated for Sambhāsan, an act of light posited on a future that is still premised on the importance of dialogue.

We know what writing can achieve in a larger sense. Abraham Lincoln may have called The American Civil War “Mrs Harriet Beecher Stowe’s War” for the effect that her novel Uncle Tom’s Cabin had on public consciousness; however if one thinks of the intellectual landscape of the world, it becomes clear that words, printed words, have had the greatest influence of all, whether it is in the form of scripture, manifestos, philosophical theses, speeches, constitutions and the laws that flow from them, dictionaries and thesauri, down to the more ephemeral material like tweets and posts.

But if we claim the larger shape of the world today, writing must also acknowledge

that it has produced its ills too. If we have written the world into this shape, can we write our way out of what we have shaped? Can writing heal the world? There are many ways in which we can talk about 'the world'. For the purpose of this discussion, we can look at the term in two ways: the world as a stage for large-scale events such as the rise of fascism, the growing control of our mental space by social media, the pandemic of Covid-19. The second formulation is 'the world' as a stage for the personal. These naturally overlap. A friend who has had some successes in the past couple of months writes to me to say, "Everyone else is cursing 2020 as a year but it's been a great year for me." The personal, the immediate, will always eclipse the large scale. Thus, one might use the magic of writing to intervene on the personal level, by writing a post or a tweet. This becomes a public intervention, technically and legally speaking, when another person reads it. There are different degrees of going public—from getting a substantial number (and this is personally decided) of 'likes' or 'retweets' to finding that one is 'trending' to finding that one has 'gone viral'.

Then there is the writing that is private: the logbook, the journal, the diary. To confuse matters, the blog might be seen as a blurring of the division between the private and the public spheres. Critical theory has long maintained that the act of writing in itself reveals a desire to share; that no act of writing is ever private. But let us allow for these spheres to be sealed off from each other for a moment. Healing the public sphere by writing is a complex negotiation. As anyone can tell you, a single post on not using noisy firecrackers so as to protect the rights of animals can occasion a backlash that construes it as an attack on religious sentiments. You can begin by thinking you are trying to make a positive contribution to the public sphere by writing and find that you have stirred up anger. This is as fine a lesson in the fluidity of the reception of the text as one can have. The reader can interpret the text, can use it as she chooses, or as she needs.

My own lesson in this came when in 2012, my first novel, *Em and the Big Hoom* (Aleph Book Company) was released. These days, a novel is not just released but it is also launched. There are 'events' constructed around the book, though most of these are conversations between the author and a friend or someone sympathetic at the very least. My novel was treated in much the same manner. The events followed the pattern of other book launches but this time there was a difference. I was not prepared for the kind of energies released by a simple reading and a question and answer session.

Perhaps this was because the novel deals with the subject of mental illness. Em, the novel's central protagonist, is bipolar. I made no bones about the fact that my novel was autobiographical and since the first question was almost always about which parts were true and which were not, I dealt with that by saying that everything was true and everything was fiction because the act of writing is always an artificial act. It involves art. It involves selection. It involves editing. It demands a standpoint. It necessitates a lever. And if that standpoint is secure and if the lever is long enough, the world may be shifted slightly from its non-position.

The 'events' around *Em and the Big Hoom* were not polite affairs at which the block-printed brigade—and here I mean no calumny as I count myself one of them—ate their biscuits, drank their tea spiked with a little literature and went home. They seemed to verge on encounter sessions. A woman got up and talked about how her family had locked up her brother for five years because he said he was hearing voices from God. (A chance encounter with a friend who casually mentioned that he was undergoing psychiatric treatment so he might block similar voices convinced them to release him and get him help.) Another bewildered family asked what they should do when their son, a brilliant engineering student in the USA, had returned suddenly, abandoning his degree and asking their help in constructing an aluminium case in which he could sleep free from the waves that aliens were sending out to leach his thoughts. There were tears and there was laughter too but the energy was beginning to become difficult to handle. At the end of the day, I am a writer. I am not a trained mental health professional. I had written a book, for all the usual reasons. The audience at the readings were using the book to find ways to speak about what they had been through.

I mentioned this to a friend who threw out a solution, almost in passing. "Why don't you tell them to write down their stories?" she said. "It helped you; it might help them."

That left me somewhat puzzled. Because I had been asked this question often at the same events. "Has writing this book led to catharsis?" some bright young thing would ask.

To which the only answer was: "As far as I know, catharsis is what happens to the reader, not the writer."

My friend the painter Mehlli Gobhai would quote his teacher Knox Martin as saying, 'The bartender is never drunk'. You do not seek release for yourself; you seek release for the reader. But if you are asking, is it less difficult now, I can only answer with an image. If you have ever been on a trek with a heavy backpack, think back to the moment where the load was cutting into your shoulders. You bear it for as long as you can and then you ease your thumbs under the straps and lift the load away and settle it on another part of your shoulders. The part eased experiences a great release, a great relief. But even as you enjoy this, the load begins to cut into another part of your shoulders, and you must start again."

I do not know that this satisfied them, but it was what I experienced. However, I did take my friend's suggestion and when the next event happened, I did suggest that the person write her story down. She did and wrote to me to say she had. And threw me a fresh challenge. "What happens now? What happens to this piece of writing?" Out of that and other pieces, *A Book of Light: When A Loved One Has a Different Mind* (Speaking Tiger, 2016) was born.

At this point, the reader, that is you, Gentle Reader, will be asking, 'But yes, does writing heal?'. I turned to expert opinions for this. Sonali Gupta is a Mumbai-based clinical psychologist and author of the book *Anxiety: Overcome It and Live without Fear* (HarperCollins, 2020). In an email, she wrote to me: "The very act of writing or journaling can sometimes feel like an exercise in mindfulness. In moments when we feel anxious, we are caught in a web of rumination and thought spirals that are hard to break. In those moments, the act of writing can serve as a clearing ritual. The ability to put your thoughts on paper can be a closure ritual for those who find their thoughts overwhelming and struggle with sleep. On difficult days, writing is the soothing balm that allows us to make sense of our thoughts and also feel safe. Particularly for clients in therapy who struggle with feelings and emotions: maintaining a journal and writing regularly can serve as a powerful tool. Many clients who think through their feelings describe how writing allows them to stay with their feelings and in those moments, they almost give themselves permission to cry too."

There is also evidence that writing may have therapeutic benefits that take in the healing of the body, not just the mind and the spirit. (See box: Writing it out.) From personal experience, I would say that you have to start with a definition of healing. The act of pinning down an emotional state or describing a moment may help one understand it. This understanding may not lead to comfort. Indeed, in the working out by writing out, one may discover that one is culpable in some way for a predicament in which one finds oneself. Knowledge is power, said Sir Francis Bacon; self-knowledge confers great power, the only power worth having if Socrates is to be believed, but power does not come with the promise of ease. The trek continues. And writing is only one of the many steps you must take on a journey of healing.

Writing it out

My yoga teacher and good friend Jehangir Palkhivala often recommends a course of therapeutic writing to those who seek his advice for chronic maladies. He explains this, saying, "The basic idea is that many things are left unsaid even if they are felt strongly. They are left unexpressed because of our social conditioning or because we don't want to hurt people. By social conditioning I mean that we are often told not to express negative emotions or feelings, or because we are afraid of the consequences of our honesty.

"Of course, something beautiful and transformative may happen and release these emotions and unexpressed feelings, but in most cases they are stored in the body, which becomes a repository for all that has been long unsaid. As we grow older, this anthology of hurt and anger gets larger and more painful. This pain may reflect in the nervous system as irritability, sleeplessness or depression; in the digestive system as gastric reflux, acidity, constipation, or diarrhoea; in the joints as arthritis or rheumatism; in the back as chronic back pain, in the neck as spondylitis, in the knees as distress while walking and climbing, or a combination of these.

"Anger itself is not the problem; unexpressed anger is the problem. Anything that stands in the way of emotions being expressed is the problem. The brain then finds ways to express the unexpressed through pain in the body. This becomes some kind of release for the brain. But when it becomes a habit, the neural circuitry establishes a fixed pathway, the pain keeps reappearing in these areas, and the problem transforms into a chronic one.

"So, writing often releases these unconscious, suppressed feelings and changes the neural circuitry, therefore creating a change in the physical

manifestations – whether it's a migraine attack or a griping pain in the lower back. An excellent book, *Healing Back Pain* by Dr John Sarno, establishes a link between unexpressed anger and back pain. People in touch with their bodies and emotions have found a lifetime of back pain disappearing with one reading of the book. They have finally understood the connection between their feelings and their pain.

"But here's a caveat. You could think of therapeutic writing as a metaphorical excretory system. The release feels good temporarily, but if your system clogs up again, your illness is likely to return. If one continues to follow certain patterns of behaviour, new negative emotions slide in to take the place of the old; the brain settles back into the old circuitry, the physical problem returns.

"That's why I ask the person to follow up their writing with a short meditation. I ask them to close their eyes, take deep breaths, and visualize the problem area being filled with light. This may be the light of God or the spiritual force of their choice, or simply the light of the Sun. This helps fill the void (created by the release of the old emotions) with the light of happiness and health."

Palkhivala asks the person writing to follow a prompt that he gives them. Sometimes this can be 'I feel angry when I remember…', or 'I feel hurt when…', or 'I feel afraid when I think about…'.

"Intuiting which prompt to use is a process which occurs when the person is in front of me. I have been doing this for thirty years or so, and I suppose I have accumulated some level of experience with it. I listen to the person talking, and get a sense of who they are and what they feel. Someone might say, 'No, there's nothing wrong with my family life at all. My daughter-in-law is generally very caring, very thoughtful.' Their emotional vibrations, along with the words they use, give me an indication of what needs to be done. Sometimes it's their physical bodies that provide the clue - an overheated moon chakra, a shrinking energy in the heart area, eyes that harbour hurt and neglect, an unconscious withdrawal from male touch,

or a cold clammy energy around the kidney area. And it comes to me in a flash — 'Business trouble', or 'Personal betrayal', or 'Feeling martyred', or 'Fear of spouse' or 'Fear of the future'.

"The physical body always gives indications of internal imbalance. It's amazing how often a person breaks down, moments after having said that there's nothing wrong with their marriage. If I persist gently with a question that seems innocuous, based on truths revealed by their body, the person breaks down and begins to sob uncontrollably.

"People will say, 'Yes, I was cheated in business; but that was a long time ago. I have forgotten about it now. It doesn't bother me at all.' They may assume that the betrayal is in the past and that they have got over it, but the body still remembers and responds to old, unexpressed hurt. Writing it out, even though it seems like an effort and an unnecessary revisiting of past hurts, allows the truth to emerge. People are often surprised to find how much emotional baggage was 'stuck' in their neck or back, and how free they feel after the process.

"There are some men who, when I ask them to start their writing with 'I feel afraid when I think about…', typically say: 'I am not really afraid of anything'. This denial comes out of ideas of masculinity that they feel they must live up to – that they must never express fear, or they will be considered weak. Unfortunately, women are often victims of this too.

"Think of Julius Caesar in Shakespeare's play:

'…I fear him not.
Yet if my name were liable to fear,
I do not know the man I should avoid
So soon as that spare Cassius.'

"Here Caesar is unwilling to accept his fear, even though accepting it would put him in a better position to deal with the danger of Cassius. Covering it up somehow doesn't seem to help at all. Not Caesar, not us.

So, when I encounter this cover-up, I ask them to complete the following sentence, which allows the mind to reveal the truth: '*If* there's one thing I'm afraid of, it *could be*...' I sometimes even tell the person, 'We're trying to circumvent the armour your brain has created around this fear.'

Palkhivala offers a variety of options for the eventual fate of the sheets of writing.

"I recommend bringing the writing back, and together we look for the repeated patterns of emotion that run through it. This helps one understand one's negative behaviour patterns and correct them. For people who would rather not share their writing, the other options are to burn the sheets, or to release them into flowing water along with a prayer. This helps release those painful memories from their consciousness.

"We use therapeutic writing as an emotion-releasing technique. It acts as a great aid to restoring health and happiness, when accompanied with a good asana-pranayama practice and appropriate changes in diet. The results are often deep and life-changing."

Review

ENGLISH

Reviewed Work:

Slavoj Žižek

Pandemic! COVID-19 Shakes the World.

Joseph M. T.

Publisher: OR Books
Page Count: 265 pp

Dept. Of Sociology, University of Mumbai
dr.josephmt@sociology.mu.ac.in

This book consists of ten chapters followed by an appendix where Žižek has included the text of two letters he received from friends. The introduction titled noli me tangere (touch me not) starts with the central paradox of the pandemic – the dictum of no touch, since the virus passes easily from one body to another through touch. The oft repeated dictum 'touch can heal' or rather the idea of the 'healing touch' becomes a paradox here since in this case touch does not heal, rather it can infest and contaminate. The author then makes the point how the eyes substitute the intensity of touch when distancing becomes the norm. Enforced distance reinforces in the mind the intensity of connections. He ends the introduction with the crucial question which I am sure is on the minds of most humans on the planet now: What is wrong with our system that we were caught unprepared by the catastrophe despite scientists warning us about it for years? (Introduction, page 4)

The authoritarian control that the Chinese state exercises over its subjects is rooted in the brutal dismantling of any form of horizontal bonds developing between the subjects away from the gaze of the state. The virus has blown the cover over the deficit of trust, solidarity and good will which in turn hampers every effort to tame it. The virus has also exposed the world to the limitations of a world order conformed to the dictates of the market. Along with market, the other usual suspects are also in line: globalization and the lifestyles of the globetrotting rich. At the end of day, humans have been reduced to just another species. The

catastrophe underscores the contradictions in the heavily used phrase 'we are all in this together'.

Today humans are actualizing a new form of subjectivity - an 'achievement subject' who conceives the self as a project pandering to compulsive forms of optimization. The quest to be an achievement subject is observable among self-employed workers in the west, assembly line workers in the third world and a growing number of care workers. Each of these three classes have specific ways through which they become overworked and tired. Medical professionals out of their wits with precarious overtime work, caregivers burdened with never ending demands for care and the 'work from home' privileged class driven by obsessive career moves are all variants of the 'achievement subject'.

On Europe, Žižek talks about how the pandemic is coupled with the devastating effects of the geo-politics played to perfection by Turkey and Russia. If by any chance Turkey orchestrates another rush of the refugees to Europe, there is every possibility that the right-wing rulers there would make a connection between the immigration of refugees to the pandemic to further tighten their control over people and seal their national borders. He proposes that the counter to this possibility is the earnest effort to preserve the operational unity of Europe, especially coordination between Germany and France. (p. 35)

Žižek argues that the pandemic has triggered the growth of 'ideological viruses': fake news, conspiracy theories, racism and sealing of borders. He dreams of a useful virus – the possibility of thinking about a future beyond nation states. It points to the need for a radical rethink on the global capitalist system. He paints the beleaguered world health organization as one visible sign of such a possibility. Žižek extends the five stages of Elizabeth Kubler-Ross's take on human response to news of imminent death due to terminal illness to environmental catastrophe, inordinate digital control of human lives, the medieval response to plague, and to the corona virus of 2019.

'Where does data end and ideology begin' turns out to be relevant question for Žižek. More than anything else, it is time to imagine a new form of communism as the need of the hour. The pandemic may also bring about something constructive in humanity. The enforced conditions of isolation and dystopia

may in some ways force a rethink in the minds of people, instilling shame for the policies of fragmentation and violence that national governments have followed against imagined others. The comprehensive approach that the world health organization proposes cannot be pulled off by a single government. It needs to involve local mobilization backed by strong international collaboration. Information is to be shared and plans coordinated. He suggests the name that he gives for his new scenario is 'a new form of communism' which is rooted in the idea of interdependence and evidence based collective action.

Commenting on the panic reaction from leaders of governments across the world, Žižek predicts that the choice before the world is only between a new form of communism or barbarism with a human face. Žižek imagines a sort of 'disaster communism' as opposed to 'disaster capitalism'. The state assumes a more active role of guaranteeing welfare of the citizens especially those rendered precarious by the changing conditions of work. The institutional health system will have to depend on local communities to take care of the weak and the old. Effective international collaboration needs to be strengthened to share resources. This is what he means by new communism, some of which are already put in motion by heads of states such as Boris Johnson or Donald Trump.

The book points to a binary – roughly two different ways in which the world is reacting to the pandemic. One, with overtones of barbarism fragmenting human solidarity and the other, an abundant flow of camaraderie and collaboration across borders of all kinds and a return to the importance of the local community in operationalising care. The book is overwhelmingly optimistic stating that the pandemic will turn humanity on a more collaborative course and will lead to hitherto unseen, greater forms of solidarity and trust. Žižek terms it 'new communism' or 'disaster communism'. Žižek has delivers a well written commentary on a situation that everyone in the world right now can relate to. The characteristic humour and irony laden style of Žižek makes it engaging. It is definitely aimed at popular readership due to the lucid and flowing style of writing without the use of philosophical jargons. The book also is a testimony to the amazing range of Žižek as he picks and chooses ideas, anecdotes and narratives from practically all corners of the world. All in all, it is an engaging and hope-inducing book well suited for the times we are living in.

Obituaries

ENGLISH

In Memory of Dr Hari Vasudevan

R.G. Gidadhubli

Center for Central Eurasian Studies,

University of Mumbai

rgidadhubli@hotmail.com

It is most unfortunate that Dr Hari Vasudevan passed away, becoming a victim of Covid-19 and heart attack. His unexpected death is a great loss to the academic community in India. Dr Hari Vasudevan was a well-known academic specializing in world history and political science, focusing on the former Soviet Union, post-Soviet Russia, Central Asia, China as well as India.

Dr Hari Vasudevan was closely associated with various universities and academic institutions in India and abroad. He has written several books and has authored over 300 research papers and articles which are well known to teachers and research students focusing on Russia and Central Asia. I have contributed my paper for his edited book.

I had the pleasure and satisfaction of being closely associated with Dr Hari Vasudevan during the last around four decades, both of us having academic interest on the former Soviet Union, post-Soviet Russia and Central Asia. Both of us have participated in several national and international seminars, conferences and academic programs in Universities and research institutes in New Delhi, Kolkata and Mumbai.

It was my pleasure to invite Dr Hari Vasudevan to present a paper and participate in seminars organized by our Center for Central Eurasian Studies (formerly known as Center

for Soviet Studies) in Mumbai. The presentation by Dr Hari Vasudevan was highly appreciated by participants of the seminar from Mumbai University for his in-depth analysis, linking theories to contemporary developments, policy decisions related to Russia, Central Asia and relations with India.

I am fortunate and it was my pleasure that I talked to Dr Hari Vasudevan as he called me on mobile about two months back before he suffered from the Covid-19 virus. We discussed several issues concerning contemporary political and economic developments in Russia, including problems of nationalities in Siberia, Central Asia, Ukraine and relations with China and Europe.

In the aftermath of his passing away, on the occasion of a video-conference arranged by the Center for Central Eurasian Studies of the University of Mumbai, the Director of the Center Prof Sanjay Deshpande rightly proposed one-minute silence as a mark of respect for the late Dr. Hari Vasudevan which is highly appreciable.

I wholeheartedly Wish and Pray God that the Soul of late Dr Hari Vasudevan may Rest in Peace.

Remembering Hari Vasudevan

Kingshuk Chatterjee

Department of History,
Calcutta University
kchat18@gmail.com

Hari Sankar Vasudevan (1952-2020), a recent victim of the corona virus was a person the city of Calcutta could boast of. He was a renowned historian, famed teacher of European history, one of the chief experts of Russia and Central Asia. What is not widely known is that he was a skilled administrator. The better part of his more-than-four-decades long career was spent at the Department of History, Calcutta University. He had also taught at Ramjas College in Delhi early in his career and at the Jamia Millia Islamia later on. He also served as the Director of Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies (MAKAIAS), and presided over an NCERT committee for textbook revision for social sciences. What is remarkable is that these achievements were a result of his credibility, and not the result of any political affiliations. Above all, Vasudevan was an exceptional man – ever-smiling, warm hearted, kind, affectionate, liberal and wise.

Raised in a Malayali family, Vasudevan had a deep faith in Lord of Guruvayur that he carried till the very last days of his life. Having spent his childhood and youth in the newly independent country of Kenya, Vasudevan went on to Cambridge for his higher education, where he pursued his doctoral research on the history of local government in 19th century Russia. Through his long exposure to European culture during his formative years in Kenya (among White settlers), Vasudevan

internalised a European value system. Hence, in spite of having spent over four decades in Calcutta upon his return, he remained a pukka Sahib to quite a few people.

Vasudevan the historian, was not really known on account of his first work, his doctoral thesis. He returned to India and joined the History Department of Calcutta University in 1978, and took the teaching of European (especially Russian) history to new heights. His command over Latin, French, German and Russian helped him give a new dimension to the pedagogy of intellectual history and the history of industrialisation. Towards the end of the 1980, India watched with bated breath as its closest ally in the international arena, the Soviet Union being gripped by an existential crisis. Vasudevan began to write about domestic politics in the USSR in newspapers and periodicals – thereby firmly establishing himself as an astute observer of Russian history and politics.

As times changed, the Soviet archives were thrown open, Vasudevan, with the support of two of his colleagues, went on to bring out from the Asiatic Society of Bengal, two volumes of documents and correspondence dealing with Russia's relations with India and Indian politicians for the period 1917-47. Around the same time, when the Government of India sent a Ministry of Commerce delegation to resume trading relations with post-Soviet Russia, Vasudevan was chosen as a member of the delegation. This experience inspired him to write Shadows of Substance, a history of Indo-Russian relations after 1991. But it was the story of Afanasii Nikitin, the 15th century Russian traveller who came to India, that was perhaps the longest running project undertaken by him. Written over a period of at least fifteen years, it was also perhaps the project dearest to him.

He also had a deep interest in Central Asia, which gained a fuller dimension during 2007-11, when he became the Director of MAKAIAS. Vasudevan teamed up with a liberal academic committee to give the researchers a sense of autonomy that enhanced the quality of scholarship and publications under his leadership. Thereafter, I have heard many employees of the Institute saying that Vasudevan's tenure marked the golden age for MAKAIAS.

Returning from MAKAIAS in the last

years of his career at the Calcutta University, Vasudevan focused on Area Studies and foreign policy studies, and began to look to India's East. In the last decade of his life, he read extensively about China and Myanmar, and was instrumental in the creation of a bridge between Calcutta University and the University of Dagon in Myanmar.

Hari Vasudevan could have gone to teach and research in any part of the world if he wanted. But except for responding to the call of his dear friend Mushirul Hasan and going to Delhi for a brief period of three years, Vasudevan grew his roots in Calcutta. He got married to the renowned historian Tapati Guha-Thakurta and became a Calcuttan. Needless to say, Calcutta also accepted him as its own. Having worked for long in Calcutta, Hari had a keen interest in the history of the city as well. To be honest, despite being born in the city, I have learnt much about my own city from Vasudevan. What comes foremost to my mind is the lens through which he saw the city. Once driving past the Park Street crossing, he told me that this was the nerve-centre of the intellectual edifice of power in colonial times – with Asiatic society to one side (the seat of studies about India's pre-colonial past), the Indian Museum on the other, right next to the Anthropological Survey of India and the Geological Survey of India. The very ideas that would later prove to be central to the idea of Indian civilisation and Indian nationalism were conceptualised within the premises of those very institutions.

As a colleague, Vasudevan was a treasure. Every year, he assumed the responsibility of collecting funds in order to tip the bearers and the sweepers working at the history department before the Puja vacation. The day any of his colleagues would assume the headship of the department, Hari would invariably go about distributing sweets to everyone working in the department. He would individually engage each of his colleagues about their research should they be willing, and would happily advise them should they not mind. Chatting with Hari for half an hour was as good as reading three books for me.

The doors of his office were always open for his students. Approached with a question, he replied with a smile and encouraged further questions. Once a student embarked

on research, Hari treated him/her virtually as a colleague, and would offer a cup of tea or coffee (even though he often preferred to drink hot chocolate). A large number of the students at the Calcutta University would find it difficult to follow Hari's impeccable English. Hence from very early days as a teacher, Hari used to use the board (first the blackboard and then the whiteboard) extensively, so that even the weakest student in the class would be able to follow at least the very basics of his lecture.

Even after retirement in 2017, Vasudevan never really stopped his academic journey. After serving two years as a UGC Emeritus Professor at his home department, Vasudevan joined the Observer Research Foundation at Kolkata as a consultant, in what turned out to be the last year of his life. At ORF-K, Vasudevan successfully combined his life-long interest in Russia and Indo-Russia relations with his new-found interest in China. The idea that he had just begun to explore involved Russian desire to tap the mineral and other resources in its Far East, and how India and China are participating in that venture in their own ways. Just before succumbing to Covid-19, he also began to closely reflect on the nature of responses from all around him, and those from the larger world to the pandemic.

All his life, Vasudevan had been a cosmopolitan man with a global perspective. The devotee of Lord of Guruvayur, who chose to settle down with his "Euroapean" values in the city of Calcutta, was keenly perceptive of global currents and the differential impacts these had on local situations. His collaboration with the renowned scholar Gayatri Chakravorty Spivak on a project called "Radiating Globalities" towards the final years largely encapsulated his globalist vision after the experience of a lifetime. The intellectual horizon of the Calcutta academia has shrunk a little with the passing away of this man with his extremely curious mind.

In Memoriam: Yogendra Singh

Jagan Karade

Indian Sociological Society, New Delhi
jagankarade@gmail.com

Professor Yogendra Singh, one of the distinguished post-colonial Indian sociologists, breathed his last at his Delhi residence on 10th May, 2020 at the age of 87. It is an irreparable loss not only to the sociology community but to the entire social science discipline also.

Prof. Yogendra Singh was born into a zamindar family on 2nd November 1932 in Chowkhara in the Basti district of Uttar Pradesh. After his early education in his native district, he went to Lucknow for higher studies in sociology and obtained post-graduate and doctoral degrees in the Lucknow School of Sociology. He was blessed to be the student of eminent teachers like Radhakamal Mukherjee, D.P. Mukherji, D.N. Majumdar, A.K. Saran, Baljit Singh and many other distinguished sociologists. Later he went to well-known universities like Rajasthan and Jodhpur. He was instrumental in establishing sociology departments along with other colleagues like Prof. TKN Unnithan, Prof. Indra Deva and many others.

He was instrumental in setting up one of India's finest sociology departments such as Department of Sociology, Rajasthan University. After a decade of teaching in Rajasthan, Prof. Singh was invited to establish the Centre for the Study of Social Systems (CSSS) in Jawaharlal Nehru University (JNU), New Delhi in 1971 and contributed immensely to build Indian sociology through eminent

teaching and excellent research guidance. Now CSSS remains a world class teaching and research centre and the products carry reputation at both national and international levels.

Prof. Singh was rarest of the rare and a very popular teacher in JNU. Even students of economics, history and other social science used to attend his lecture sessions due to his unique and simple style of teaching even complex and dense theories with lucidity. He was an expert in social stratification, social theory, social change, culture and modernisation. He was neither a functionalist nor a Marxist, but he emphasised theory in relation to context.

Prof. Singh was a loving teacher who groomed almost three generations of Indian sociologists. He has produced a world class cadre of sociologists such as: Professor K. L. Sharma, Singh's first Ph. D. student at Jodhpur University in 1968; Dipankar Gupta, who was his first Ph.D. student at JNU and Anand Kumar, who was also Singh's M. Phil student, and many others. There are a variety of unique facets of Prof. Yogendra Singh's academic approach. For instance, he was neither a functionalist nor a hard core Marxist but was a staunch believer in applying an integrated approach to study social stratification, modernization, and transformation of Indian society. Considering the diversities instituted in Indian society, Prof. Singh preferred to apply structural functionalism, structural history, structuralism, cultural and Marxist approaches, simultaneously.

Prof. Singh was particularly remembered for his outstanding contribution to theory building, at a time when majority of Indian sociologists were intending in field-work tradition derived by western scholars, Prof. Singh was an exceptional who ascetically engaged in sociological theories. Prof. Singh had so many volumes of books, research-based articles, chapters, monographs of high intellectual value for reference in teaching, research and guide in development planning and to influence social policies. His epoch-making publications include Modernization of Indian Tradition (1973), Social Stratification and Social Change (1978), Indian Sociology (1987), Culture Change in India (2000), Ideology and Theory in India (2004) etc. Prof. Singh was a versatile

researcher who gave a new path to sociology in India and thus earned a scholastic reputation as a leading social scientist.

He was totally devoted to academic scholarship and research and therefore, very politely, remained outside of power and post as he received offers of vice-chancellorship at India's prominent universities. Prof. Singh lived a full life with varied interests in both research and policy. He has also contributed to the development of sociology as President (1994-95) and Secretary (1976-77 and 78-79) of Indian Sociological Society and he held responsible positions in various academic and government committees concerned with formulation of social policies. He was also a member of research advisory committees, Planning Commission, ICSSR and also served as Convener of the UGC panel of Sociology.

As a person Prof. Yogendra Singh was simple, humble, amiable, humane in nature and always carried a mesmerising effect in interactions. His students used to state that the door of his residence was always open for contact and intellectual discourses. He travelled to fifty countries in the world on academic assignments and also served as visiting professor in many universities in India and abroad.

In recognition of his "outstanding contributions to Indian sociology" he received a Lifetime Achievement Award from the Indian Sociological Society (ISS) in 2007 and best Social Scientist Award from the Government of Madhya Pradesh. His death is the culmination of an era in Indian social science which has created a vacuum. He has left a great legacy which we should strive to emulate and extend.

Rekha Jhanji:

The Passing of an Era

Bharati Puri

Department of HSS, IIT Delhi

bpuri@hss.ittd.ac.in

A period of lockdown, a period of turmoil, a current world scenario when a disturbing chronicle rises from its ashes, is plaguing us by its sheer absurdity. The impossibility of resistance in its face, calling into question familiar assumptions, material, metaphysical and ontological -- to write about Prof. Rekha Jhanji. Her lifelong project to take measure of our values, embracing a philosophy that makes us contemplate our place in the world while somehow still take pleasure in it, would be a gargantuan task. Prof. Jhanji was suffering with Alzheimer's for almost a decade and passed away on May 8.

Professor and scholar of Aesthetics, Hermeneutics, Existentialism and Phenomenology Prof. Jhanji taught for almost four decades in the Dept. Of Philosophy at Panjab University. A familiar figure at Panjab University, she doffed many caps and significant positions in the course of her career. She was President of the Ethics and Social Philosophy Section of the All India Philosophical Congress at Waltair, President of Indian Philosophical Congress, Consulting Editor for Indian Philosophical Quarterly, Fellow and Executive Editor, Indian Institute of Advanced Study, Shimla and Coordinator of Centre for Vivekananda Studies in 2002- 2005. Her work was published in prominent journals such as Comparative Aesthetics, Contemporary European Philosophy and Philosophy of Mind

and her books are widely read and on the reading list of courses in Indian Aesthetics in various universities in India and abroad.

Prof. Jhanji earned her second PhD from the University of Paris in 1970s post 'Mai 1968' writing on Jean Paul Sartre initially. She sat in the very same café frequented by Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir and Albert Camus. She had an apprehension that she would lose the magic of a thinker, should he turn out disappointing in person; she never walked up to Sartre's table to tell him she was writing her dissertation on him.

Prof. Jhanji's classes, texts, cast of characters and thinkers were diverse and fascinating. She unravelled the threads of the fascinating dhvani theory and the resonant field of emotions and poetry in her compellingly effortless lectures on Anandvardhana's Dhvanyaloka. Her study about the role of the sensuous in art critiquing the spiritualization of rasa brought forth the voice of artists whose work she studied; a fascinating raconteur, her quest to discern the aesthetic meaning morphing in different ways. The 'silver threads of the aesthetic and the religious' were taking root in her mind for long.

In our twenties, life pulsated with enthusiasm and to love philosophy was not an alien idea; some of us fell deeply in love with the subject and with her. She was full of verve, erudite, imaginative and above all held that one elusive quality that was the fabric of her being—she made you feel larger than life-- even in her treatment of callow and unstructured writing; constantly weeding out arguments that could mislead, feeding arguments that could become insights.

Athens was devastated by a plague during the Peloponnesian War its anguish prised open by Lucretius in his "On the nature of Things", a propos taking invisible bullets; pitiless ammo, invisible and unfeeling, testing. Sealed city gates blazing emblems of imposed borders symbolically got embedded in Albert Camus's allegorical work The Plague in 1949 weaving vivid metaphors and imageries of different positions taken by the French amidst the peak of the French Resistance and the Nazi occupation. Remembering Prof. Jhanji in a time when freedom is becoming the biggest riddles of our

times, her narrative of the delights of Avant Garde Paris and cafes that spilled political consciousness giving voice to the mood of the day, would be the blazing dream of every person in exile, in the face of a pandemic. A memory that serves no purpose would have not been Prof. Rekha Jhanji's humanist problem. She would not have given permission to despair or permit indifference, she would have invoked fortitude and that one wait to articulate the world in the experiential structure, abiding in the idea of care.

The world of philosophy is forever going to be indebted to one of its most luminous scholars and for her moral fibre, breaking every barrier literally in the "aristocracy of sex" in the world of Philosophy; where women thinkers find it hard to thrive. An era has passed, and on behalf of the philosophy fraternity I wish to offer to a beloved teacher, scholar and a wonderful human being, salutations to her sojourn in life!

Select Publications by Prof. Rekha Jhanji

Books

Aesthetic Meaning, Ajanta Publications, Delhi, 1980.

Communication and Arts (ed). Ajanta Publications, Delhi, 1984.Aesthetic Communication, Munshiram Manoharlal, New Delhi, 1985.

The Sensuous in Art: Reflections on Indian Aesthetics, The Indian Institute of Advanced Study (I.I.A.S.) in Association with Motilal Banarsidass, 1989.

Knowledge, Culture and Action: Essays in Honour of Dharmendra Goel (ed). Ajanta Publications, New Delhi, 1994.

Human Condition in the Mahabharata, The Indian Institute of Advanced Study (I.I.A.S.), Shimla, 1985.

Philosophy of Vivekananda (ed), Aryan Books International, New Delhi, 2007.

Papers

"Aesthetic Experience as a Transformation of Consciousness: A Note on Daya Krishna's Views on Rasa", Sandhan, Vol. vii, no. 1, January-June 2007.

"Aesthetic Emotions and Education of Whole Persons: A Study of Rasa Theory", Vishveshwaranand Indological Journal, Panjab University, vol. Xliii-Xliv, 2005-06.

"Vivekananda's Aesthetics", Bulletin of Ramakrishna Institute of Culture, Gol Park, Kolkata, November 2004.

"Abhinavagupta's Concept of Pratibha", Sandhan, Vol.III, No.20, July-Dec. 2003.

"Rasanubhuti and Brahmananda: Some Parallels", The Indian Philosophical Quarterly Vol. VII, No. 3-4, July-Oct. 2001.

"Good Life in the Mahabharata: Purusarthas Revisited in the Light of Narrative Ethics", Panjab University Research Bulletin Vol. XXXI, No. 1 & 2, April-Oct, 2000.

"Art and Life: Vicarious Living Through Art in Existence, Experience and Ethics", ed. A.Raghuramaraju, D.K.Printworld, New Delhi, 2000.

"The Myth of Kavyapurusa in Rajasekhara's Kavyamimamsa", Vishveshvarananda Indological Journal, Hoshiarpur, June-December 1992.

"Means-Ends and Artistic Creativity", in Ends & Means in Private & Public Life, ed. Rajendra Prasad, Indus Publishing Co., New Delhi 1989.

"Three Dimensions of Artistic Communication", and "Nature of Art Object", in Communication and the Arts: Ajanta Publications, Delhi, 48-51& 23-27, Delhi, 1984.

"Wittgenstein on Aesthetic Concepts", Indian Philosophical Quarterly: 6: 545-549, 1979.

"Bharata on Aesthetic Emotions", The British Journal of Aesthetics, 18: 66-71, 1978. https://doi.org/10.1093/bjaesthetics/18.1.66

"The Concept of Art: A Revindication'", Indian Philosophical Quarterly: 4: 327-331, 1976.

"Sartre and Langer: Parallels on Nature of Art Object", Indian Journal of Philosophy, 1970.

"A Note on Spengler's Aesthetic Theory", The British Journal of Aesthetics, 10: 71-81, 1970.

विभाग २

शोधनिबंध, भाष्य, कविता आणि पुस्तक परीक्षण

शोधनिबंध आणि भाष्य

१७५ **कठीण समय येता**
अंजली जोशी

१८३ **कोविड-१९च्या संदर्भात एकविसाव्या शतकातील लोकशाही राज्यपद्धतीच्या काही सकारात्मक दिशा**
प्राची गुर्जरपाध्ये

१९६ **'कोविड-१९' आणि कर्फ्यूच्या तळात दडलेली काश्मिरी वेदना!**
संजय नहार

२०४ **'कोविड-१९' आणि मनोरंजनाची माध्यमे**
अमोल रामसिंग कोल्हे

२१५ **कोरोना : स्त्रियांचे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य**
विद्या अरुण माने

२२२ **कोरोनाकाळ : महिलांचे सक्षम नेतृत्व**
सुप्रिया देवस्थळी-कोलते

२२८ **'कोविड १९' आणि विपश्यना**
भारती आत्माराम तोरणे

२३७ **लढा कोरोना विरुद्ध...**
मितेश घट्टे

२४१ **'कोविड १९' पश्चात कलाजगत...**
दीपक राजाध्यक्ष

कविता

२४७ **कवी सौमित्र (किशोर कदम)**

- *संधिकाल...*
- *या लॉकडाऊनच्या काळात*
- *मी एकटाच चालतोय कधीचा*
- *महारात्र*

पुस्तक परीक्षण

२५७ **हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताच्या कारभाराचा लेखाजोखा**
वासंती दामले

आदरांजली

२६६ **रत्नाकर मतकरी : परिघावरच्या लोकांना चळवळींचे भान देणारे साहित्यिक-कलावंत**
लता प्रतिभा मधुकर

२७४ **कुलदैवत खंडोबाचे उपासक - शाहीर छगन चौगुले**
गणेश चंदनशिवे

२८० **तीव्र समाजभान असणारा लेखक : उत्तम बंडू तुपे**
प्रदीप बबनराव मोहिते

शोधनिबंध, भाष्य आणि कविता

मराठी

कठीण समय येता

अंजली जोशी

समुपदेशन मानसशास्त्रज्ञ
सहयोगी अधिष्ठाता आणि प्राध्यापक, मानव संसाधन
वेलिंगकर्स व्यवस्थापन विकास आणि संशोधन, मुंबई
anjaleejoshi@gmail.com

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 02, June 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०२, जून २०२०

‘बाह्य परिस्थिती किंवा अन्य व्यक्ती आपल्याला अस्वस्थ करीत नाहीत. मात्र त्या आपल्याला अस्वस्थ करू शकतात असे मानल्यामुळे आपण अस्वस्थ होऊ शकतो.’ सध्याच्या कोविड-१९च्या आपत्तीस सक्षमतेने तोंड देण्यासाठी हे वचन आपल्या विचारांना आधारस्तंभ देऊ शकेल. या आपत्तीमुळे चिंता, नैराश्य, आक्रमकता यांसारख्या भावनिक समस्यांत लक्षणीय वाढ होत आहे. मानसिक आरोग्यावर होणाऱ्या अशा दुष्परिणामांना प्रतिबंध करणे हे मोठे आव्हान आहे. अशा कठीण समयी तारणहार ठरू शकेल अशी एक विचारधारा म्हणजे - विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र. (Rational Emotive Behaviour Therapy-REBT) वर उद्धृत केलेले हे वचन म्हणजे या विचारधारेचा पायाभूत सिद्धांत आहे व या विचारधारेची निर्मिती करणाऱ्या डॉ. अल्बर्ट एलिस या अमेरिकेतील सुप्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञांनी हे वचन मांडले आहे.

विसाव्या शतकाच्या मध्यावर डॉ. एलिस यांनी विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्राची स्थापना करून मानसशास्त्रात क्रांती घडवून आणली. हे मानसोपचारशास्त्र आज जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचले आहे व जीवनाच्या अनेकविध क्षेत्रांत त्याचा प्रभावी वापर होत आहे. आपली भावनिक अस्वस्थता कशी कमी करावी व समस्येकडे वस्तुनिष्ठतेने कसे पाहावे याची शिकवण हे मानसोपचारशास्त्र देते. कोविड-१९ने उद्भवलेल्या संकटात विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्राची ही शिकवणूक नक्कीच उपयोगी पडेल. विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्राची प्रक्रिया एका सूत्राद्वारे समजून घेता येते. हे सूत्र आहे- ‘अ-ब-क-ड-ई.’ या सूत्राचा विस्तार पुढील आकृतीत करून दाखविला आहे.

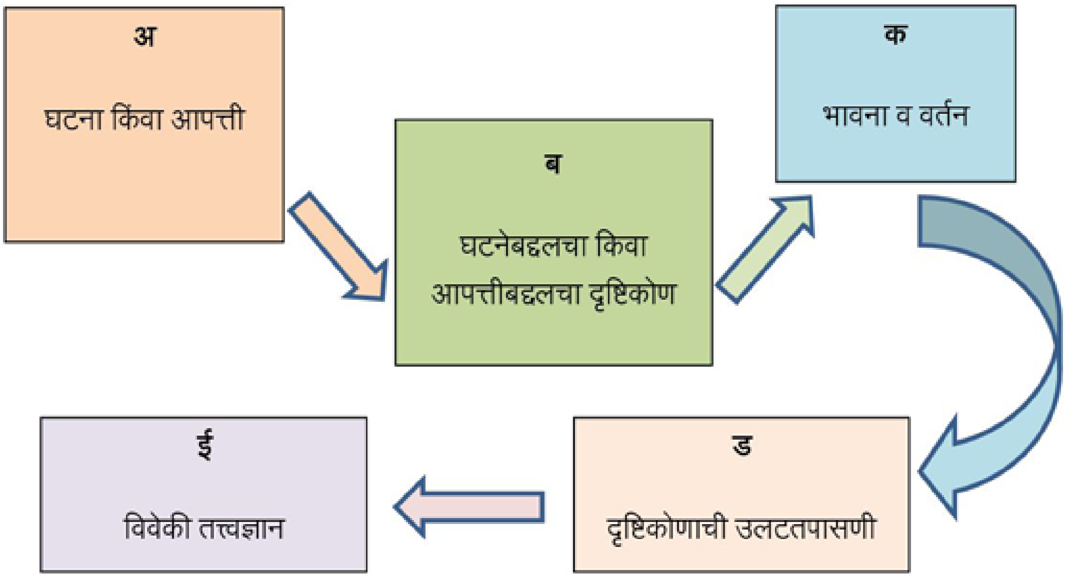

आकृती १. विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्राची प्रक्रिया

आकृती १. मध्ये नमूद केलेले विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्राचे 'अ-ब-क-ड-ई' सूत्र समजून घेण्यासाठी सध्याच्या परिस्थितीतले एक उदाहरण घेऊ. समीरने टिव्हीवर बातमी पाहिली की मुंबईमध्ये कोरोनाग्रस्तांची संख्या दुप्पट झाली. ती ऐकल्यापासून तो अस्वस्थ झाला आहे. त्याच्या मनात चिंतेचे काहूर माजले आहे. तो दिवसातून अनेक वेळा स्वत:स ताप आला आहे का ते पाहतो. दुकानात मिळालेल्या नोटा पाणी शिंपडून उन्हात वाळवून घेतो. वर्तमानपत्र इस्त्री करून वाचतो.

समीरच्या मनातील चिंता व त्याचे वर्तन याकडे विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र कसे पाहते ते बघू. जी घटना आपल्या भावनिक अस्वस्थतेला हातभार लावत असते तिला या मानसोपचारशास्त्रात 'अ' असे संबोधले जाते. त्या घटनेबाबत आपल्या मनात जी भावना निर्माण होते व तद्रूप आपण जे वर्तन करतो, त्यास 'क' असे संबोधले जाते. समीरच्या उदाहरणातील 'अ' आहे - टिव्हीवरची बातमी व 'क' आहे - समीरच्या मनातील चिंता व तो करीत असलेले वर्तन. वरवर पाहता असे दिसते की टिव्हीवरची बातमी ही समीरच्या चिंतेचे कारण आहे. जनसामान्यांत प्रचलित असलेली सर्वसामान्य समजूतही या कारणाला दुजोरा देईल. म्हणजेच 'अ' (टिव्हीवरची बातमी) हे 'क' (चिंता) चे कारण आहे, असे आपणांस वाटत असते. विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र मात्र या समजुतीतील सत्यासत्यता पारखून घेण्यास शिकवते.

यासाठी आपण समीर व्यतिरिक्त अजून तीन जणांच्या अनुक्रमे अजित, विशाखा व निशा यांच्या प्रतिक्रिया पाहणार आहोत. या तिघांच्या प्रतिक्रिया फक्त तुलनेसाठी घेतल्या आहेत व समीरच्या चिंतेची चिकित्सा केंद्रस्थानी राहणार आहे. त्यांच्या प्रतिक्रिया समीरपेक्षा कशा वेगळ्या आहेत, ते पाहू. समजा समीरऐवजी

अजितने तीच बातमी टिव्हीवर पाहिली असेल तर त्याला समीरसारखी चिंता वाटणार नाही, तर त्याची प्रमुख भावना राग असेल. कोरोनाची साथ वाढण्यास लोकांचा निष्काळजीपणा कारणीभूत आहे असे वाटून त्यास लोकांचा राग येईल व अशा लोकांना तो समाजमाध्यमांवर नावे ठेवेल. समजा विशाखाने तीच बातमी टिव्हीवर पाहिली तर तिला काळजी (concern) वाटेल, पण समीरसारखी चिंता (anxiety) वाटणार नाही. कोरोनाविषयक जी काळजी घेण्यास तज्ज्ञांनी सांगितली आहे, ती विशाखा घेईल. उदाहरणार्थ, हात-तोंड धुणे, शक्यतो घराबाहेर न पडणे, पडायची वेळ आली तर मुखपट्टी लावणे, परस्पर अंतर ठेवणे इत्यादी. परंतु ती समीरसारखे वारंवार शरीराचे तापमान पाहणे, नोटा वाळवणे किंवा वर्तमानपत्र इस्त्री करणे असे वर्तन करणार नाही. समजा निशानेही तीच बातमी पाहिली तर तिला फारसे काहीच वाटणार नाही व तिच्या नेहमीच्या वर्तनात ती कुठलाच बदल करणार नाही.

विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र म्हणते की जर टिव्हीवरची बातमी (अ) हे समीरच्या चिंतेचे व वर्तनाचे (क) कारण असेल तर समीरव्यतिरिक्त ज्या अन्य लोकांनी उदाहरणार्थ, अजित, विशाखा, निशा यांनी टिव्हीवरची तीच बातमी पाहिली आहे, त्या सर्वांच्याच मनात चिंता उत्पन्न व्हावयास हवी. परंतु तसे होत नाही. अजितला राग येतो. विशाखाला काळजी वाटते तर निशाला फारसे काही वाटत नाही. जर आपण टिव्हीवरच्या त्याच बातमीबाबत अजून अनेक लोकांच्या प्रतिक्रिया पाहिल्या तर या व्यतिरिक्त अधिक प्रतिक्रिया येण्याचाही संभव आहे. थोडक्यात ‘अ’ समान असला तरीही प्रत्येकाचा ‘क’ वेगवेगळा आहे. याचा अर्थ आपल्याला वाटते त्याप्रमाणे ‘अ’ हे ‘क’ चे कारण नाही. ते कारण ‘अ’ पेक्षा वेगळे असले पाहिजे.

हे कारण काय असावे याबाबत भाष्य करताना विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र सांगते की टिव्हीवरची बातमी व समीरच्या मनातली चिंता या दोन गोष्टींच्या मध्ये एक तिसरी गोष्ट घडली आहे. ती म्हणजे टिव्हीवरची बातमी ऐकून समीर मनात चटकन काहीतरी वाक्ये बोलला. तो इतक्या क्षणार्धात व चटकन बोलला की त्याला स्वत:लाही त्याची नीटशी जाणीव असेलच असे नाही. या वाक्यांना म्हटले जाते, स्वगत (self-talk). टिव्हीवरची बातमी ऐकून समीरने जे स्वगत म्हटले ते त्याच्या चिंतेचे खरे कारण आहे. टिव्हीवरची बातमी पाहून समीर बहुधा स्वत:शी असे बोलला असावा. ‘‘बापरे! कोरोनाबाधितांची संख्या फारच वाढत चालली आहे. जर मलाही कोरोना झाला तर! फारच महाभयंकर! माझ्यामुळे माझ्या परिसरातील सर्वांना विलगीकरणात ठेवले गेले तर? मला सर्वांनी वाळीत टाकले तर? मी ते सहनच करू शकणार नाही.’’ टिव्हीवरची बातमी पाच-दहा मिनिटांत संपली असेल. परंतु समीरच्या मनातील चिंतेचे काहूर अनेक तास त्याच्या मनात थैमान घालेल. याचाच अर्थ त्याची चिंता ही टिव्हीवरच्या बातमीपेक्षा, त्या बातमीला उद्देशून तो स्वत:शी जे बोलला (स्वगत) त्यामुळे निर्माण झाली आहे. हे स्वगत तो स्वत:शी परत परत बोलतो. त्यामुळे त्याच्या चिंतेची तीव्रता वाढत जाते. तो करीत असलेले वर्तन, उदाहरणार्थ, वारंवार शरीराचे

तापमान पाहणे किवा नोटा वाळवून घेणे अथवा वर्तमानपत्र इस्त्री करून घेणे हे या चिंतेचे दृश्य स्वरूप आहे.

समीरच्या स्वगतापेक्षा अजित, विशाखा व निशाचे स्वगत वेगळे असल्यामुळे त्यांच्या मनातल्या भावनाही वेगवेगळ्या आहेत. उदाहरणार्थ, अजितचे स्वगत असे असेल की, ''काय बेशिस्त असतात काही लोक! बाहेर पडू नका सांगितले तरी काहीतरी कारण काढून इथेतिथे फिरतात! परस्पर अंतर नाही की मुखपट्टी नाही! स्वत:ची कदर नसेल त्यांना, पण त्यांच्यामुळे बाकीच्यांना लागण होते, त्याचं काय? चांगली कडक शिक्षाच केली पाहिजे त्यांना! बेजबाबदार नुसते!'' अशा स्वगतामुळे अजितला राग येईल व तो अशा लोकांच्या बेजबाबदारपणाबद्दल समाजमाध्यमांवर ताशेरे ओढेल.

विशाखा स्वत:शी असे बोलत असेल, ''कोरोनाग्रस्तांची संख्या वाढणे दुर्दैवी आहे. आपण शक्य तेवढी काळजी घ्यावी, पण त्याचा हमखास प्रतिबंध होईलच असा कुठलाच उपाय या घडीला तरी कुणाकडे नाही. त्यामुळे आता पुढील काळात कोरोनासोबत जगण्याची तयारी ठेवलेली बरी!'' अशा स्वगतामुळे विशाखा दक्षता घेते पण ती समीरसारखी चिंतातुर होत नाही.

निशाचे स्वगत या सर्वांपेक्षा वेगळे आहे. ती म्हणते, ''कोरोनाच्या बातम्यांचा आता वीट आला आहे. काय व्हायचं ते होईल! कोरोनापेक्षा टाळेबंदी कधी उघडणार ते सांगा!''अशा स्वगतामुळे तीच बातमी पाहूनही तिला वरील तिघांप्रमाणे कुठलीच ठळक भावना जाणवणार नाही व त्यामुळे तिच्या वर्तनातही ती कुठलाच बदल करणार नाही.

यावरून असा प्रश्न निर्माण होतो की घटना समान असली तरी या चौघांचे स्वगत वेगवेगळे का आहे? याचे कारण देताना विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र सांगते की घटना म्हणजेच टिव्हीवरची बातमी तीच असली तरी या चौघांचा तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण भिन्न आहे. टिव्हीवरच्या बातमीचा म्हणजे घटनेचा प्रत्येकाने जो अर्थ लावला आहे, त्यास दृष्टिकोण म्हणता येईल. या चौघांनीही वेगवेगळे अर्थ लावल्यामुळे त्यांचे दृष्टिकोणही वेगवेगळे आहेत. ते काय आहेत त्यावर नजर टाकू.

समीरचा दृष्टिकोण आहे : कोरोनाचा संसर्ग होणे महाभयंकर आहे व ते मी सहनच करू शकत नाही.

अजितचा दृष्टिकोण आहे : कोरोनासारख्या आपत्तीत लोकांनी निष्काळाजीपणा दाखवताच कामा नये व तसा दाखविणे हा घोर अपराध असून त्यांना शिक्षा ठोठावलीच पाहिजे.

विशाखाचा दृष्टिकोण आहे : कोरोनाचा संसर्ग होणे हे त्रासदायक आहे. पण ते सहन न करता येण्याएवढे भयंकर नाही.

निशाचा दृष्टिकोण आहे : कोरोनापेक्षा इतर प्रश्न महत्त्वाचे आहेत.

या चौघांनीही स्वगत बोललेली वाक्ये पाहिलीत तर लक्षात येईल की ती त्यांच्या दृष्टिकोणास अनुसरून आहेत. याचा अर्थ स्वगताचा मूळ स्त्रोत दृष्टिकोण आहे. हा दृष्टिकोण भिन्न असल्यामुळे या चौघांचे स्वगतही भिन्न आहे. परिणामी त्यांना जाणवणाऱ्या भावना व वर्तनही भिन्न आहे. या विवेचनाचा थोडक्यात अर्थ असा की आपल्या भावना व वर्तन यांचे खरे कारण घटना नसून त्या घटनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण आहे. विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्रात दृष्टिकोणास 'ब' हे संबोधन वापरले जाते. थोडक्यात आपल्या भावना व वर्तनाचे खरे कारण हे 'अ' (प्रसंग) नसून 'ब' (घटनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण) हा आहे, या सिद्धांतावर विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र उभारले आहे. या सिद्धांतानुसार समीरच्या चिंतेची मीमांसा कशी केली जाईल ते पाहू.

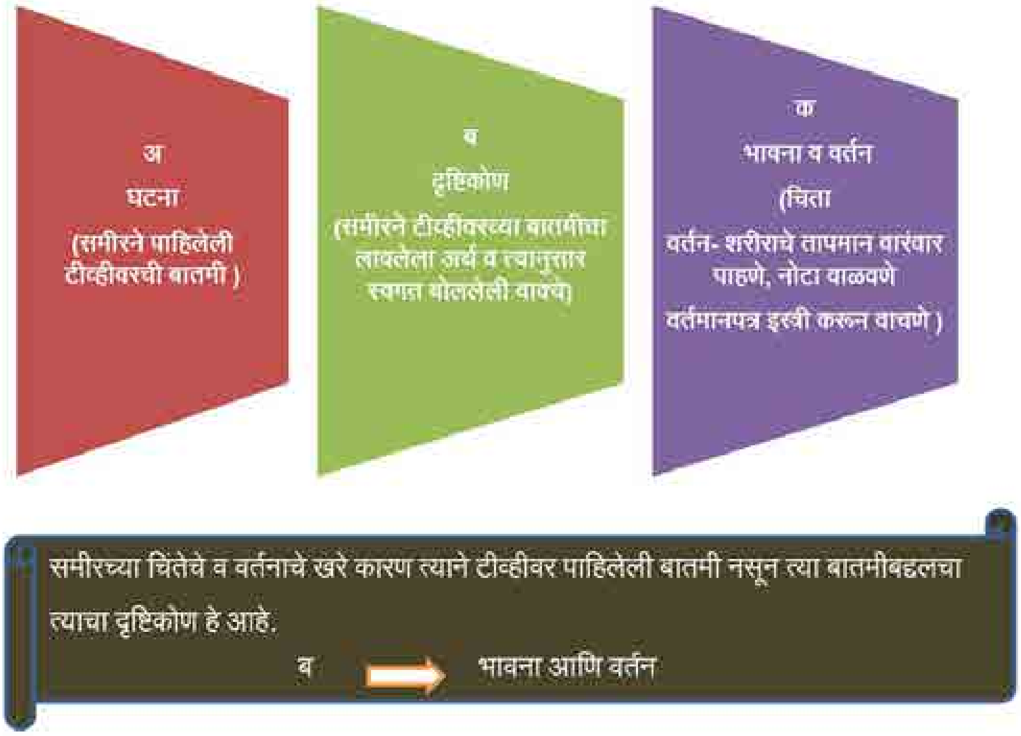

आकृती क्र. २ – समीरच्या चिंतेची व वर्तनाची मीमांसा

ही मीमांसा केल्यानंतर आता 'अ-ब-क-ड-ई' सूत्रातील पुढील टप्प्याकडे म्हणजे 'ड' टप्प्याकडे वळू. विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र असे मानते की भावनिक अस्वस्थतेच्या मुळाशी अविवेकी दृष्टिकोण असतात. भावनिक अस्वस्थता दूर करण्यासाठी अविवेकी दृष्टिकोणाचे उच्चाटन करणे महत्त्वाचे आहे. हे उच्चाटन 'ड' टप्प्यात केले जाते. हा टप्पा विवेकनिष्ठ मानसोपचार प्रक्रियेतील अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. 'ब' टप्प्यावरच्या दृष्टिकोणाची या टप्प्यावर उलटतपासणी केली जाते. त्यासाठी आपल्या मनातला 'ब' टप्प्यावरचा दृष्टिकोण हा विवेकी आहे की अविवेकी आहे हे तपासून पाहिले जाते.

विवेकी दृष्टिकोणाचे दोन मुख्य निकष विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्रात सांगितले आहेत. विवेकी दृष्टिकोण वस्तुस्थितीवर आधारलेले असतात. (निकष १) व भावनिक अस्वस्थता दूर करतात. (निकष २) याउलट अविवेकी दृष्टिकोण हे अवास्तव असतात व भावनिक अस्वस्थता वाढवतात. या दोन निकषांच्या आधारावर 'ड' टप्प्यावर 'ब' टप्प्यातील अविवेकी दृष्टिकोणाची उलटतपासणी केली जाते. त्यांची सत्यासत्यता पारखून घेण्यासाठी प्रतिप्रश्न विचारले जातात. हडसून खडसून प्रश्न विचारून त्यांची सखोल छाननी केली जाते. याचे फलित म्हणजे अविवेकी दृष्टिकोणाच्या जागी विवेकी दृष्टिकोणाची प्रतिष्ठापना केली जाते व 'ड' टप्पा पूर्ण होतो.

'कोरोनाचा संसर्ग होणे महाभयंकर आहे व ते मी सहनच करू शकत नाही', या समीरच्या मनातील 'ब' टप्प्यावरील दृष्टिकोणाची उलटतपासणी या टप्प्यावर कशी करता येईल ते पाहू. समीर ज्याअर्थी भावनिकदृष्ट्या अस्वस्थ झाला आहे व चिंतेच्या जाळ्यात सापडला आहे, त्याअर्थी त्याच्या मनातील हा दृष्टिकोण अविवेकी आहे. वरील दोन निकषांच्या आधारे त्याला उलटतपासणी करणारे पुढील काही प्रश्न वानगीदाखल विचारता येतील.

- कोरोनाचा संसर्ग होणे व त्या अनुषंगाने येणारे विलगीकरण वगैरे त्रासदायक आहे, पण ते महाभयंकर आहे हे कशावरून?
- खरेच अशी परिस्थिती महाभयंकर आहे का? की मी महाभयंकर करून घेतली आहे?
- महाभयंकर म्हणजे टोकाची प्रतिकूलता. अनेक परिस्थिती कोरोनासंसर्गापेक्षा जास्त प्रतिकूल असतात. तरीही कोरोनासंसर्गाला महाभयंकर संबोधणे योग्य आहे का?
- महाभयंकर असे विशेषण लावून मी परिस्थितीची प्रतिकूलता आहे त्यापेक्षा फुगवून तर ठेवत नाही ना?
- जर अशी परिस्थिती सहनच करता येण्यासारखी नसली तर कोरोना संसर्ग होऊन त्यातून बाहेर आलेले लोक ती कशी सहन करू शकतात?
- सहन करू न शकणे म्हणजे मृत्यू ओढवणे. कोरोनासंसर्ग झाला तर मी सहनच करू शकणार नाही, म्हणजे माझा मृत्यू ओढवेल का? तसे असेल तर कितीतरी लोक कोरोनासंसर्ग होऊनही बचावू कसे शकतात? मग असे म्हणणे वस्तुस्थितीवर आधारलेले आहे का वस्तुस्थितीपासून फारकत घेणारे आहे?
- कोरोनाचा संसर्ग होणे महाभयंकर आहे असे मी म्हणत राहिलो तर माझे मानसिक स्वास्थ्य अबाधित राहील का मी अधिकाधिक चिंताग्रस्त होईन?
- कोरोनासंसर्ग महाभयंकर आहे, असे मी म्हणत राहिलो व तसे वर्तन करीत राहिलो तर मी कोरोना

संसर्गापासून हमखास दूर राहीन याची मला खात्री आहे का? इतर माणसाचा संसर्ग १०० टक्के टाळता येणे मला शक्य आहे का?

- मी वरील दृष्टिकोण स्वत:शी उगाळत राहिलो तर कोरोनाच्या विचारांबाबत अतिसंवेदनशील होणार नाही का? माझे मानसिक स्वास्थ्य सुस्थितीत राहण्यासाठी मी मनात कोरोनाव्यतिरिक्त इतर विचारांना प्रवेश देण्याची गरज आहे. या दृष्टिकोणाची उजळणी करीत राहिलो तर इतर विचारांना अवकाश जास्त मिळेल का कमी?
- माझ्या सर्व प्रतिक्रिया मी कोरोनाकेंद्रित केल्या तरी कोरोनापासून मी १०० टक्के बचाव करू शकेन का?
- मी कितीही आटोकाट प्रयत्न केला तरी भविष्याचे संपूर्ण नियंत्रण मला शक्य नाही. जर या वास्तवाचा मी स्वीकार केला तर माझे मानसिक स्वास्थ्य सुधारण्याची शक्यता अधिक असेल का कमी?

समीरने असे प्रश्न जर स्वत:स 'ड' टप्प्यावर विचारले व त्यांच्या उत्तरांची कठोर छाननी केली तर त्याच्या हे लक्षात येईल की त्याने मनात बाळगलेला 'ब' टप्प्यावरील दृष्टिकोण हा वस्तुस्थितीवर आधारलेला नाही. तो अतिशयोक्तीपूर्ण व अवास्तव आहे. तसेच तो त्याचे मानसिक स्वास्थ्य सुधारण्यास मदत करणाराही नाही. म्हणजेच तो अविवेकी आहे. म्हणून त्याच्या जागी विवेकी दृष्टिकोण रुजवणे गरजेचे आहे. पुढील विवेकी दृष्टिकोण समीर मनात रुजवू शकतो.

'कोरोनाचा संसर्ग होणे हे त्रासदायक आहे, पण मला वाटते तितके महाभयंकर नाही. तो नाही झाला तर उत्तम, पण यदाकदाचित झाला तरी जी परिस्थिती ओढवेल ती टोकाची प्रतिकूल आहे, असे म्हणण्यास माझ्याकडे पुरावा नाही. अशी परिस्थिती सहन करणे मला कठीण जाईल, पण ती सहनच करता येणार नाही, असे म्हणणे वस्तुस्थितीला धरून नाही. ही परिस्थिती महाभयंकर आहे व ती मी सहनच करू शकणार नाही, असे मी स्वत:शी म्हणत राहिलो तर माझे मानसिक स्वास्थ्य सुस्थितीत राहण्याची शक्यता कमी आहे. कारण मी अखंडपणे कोरोनाचाच विचार करून इतर विचारांना मनात प्रवेश देणार नाही व कोरोनाच्या विचारांबाबत अतिसंवेदनशील होईन. माझ्या सर्व प्रतिक्रिया फक्त कोरोनाकेंद्रित होतील व एवढे करूनही मी स्वत:चा कोरोनाबाबत १०० टक्के बचाव करू शकेन याची हमखास खात्री देता येणार नाही. मी कितीही आटोकाट प्रयत्न केला तरी भविष्याचे संपूर्ण नियंत्रण मला शक्य नाही, या वास्तवाचा मी स्वीकार करेन व माझे मानसिक स्वास्थ्य सुस्थितीत ठेवण्याचा प्रयत्न करेन.'

हा विवेकी दृष्टिकोण समीरने जर स्वत:च्या मनात रुजवला, तर तो 'अ-ब-क-ड-ई' सूत्रातील पुढील टप्प्याकडे वाटचाल करेल. हा टप्पा आहे- 'ई' टप्पा. हा टप्पा केवळ सध्याच्या समस्येपुरता सीमित नाही तर तो जास्त व्यापक आहे. तो समीरला विवेकी जीवन तत्त्वज्ञानाचा अंगीकार करण्यास मदत करेल. त्यामुळे

स्वत:च्या मानसिक आरोग्याकडे पाहण्याचा प्रगल्भ दृष्टिकोण त्याच्यात विकसित होईल व भविष्यातील अस्वस्थतेपासून तो स्वत:चा बचाव करू शकेल. 'ई' टप्प्यावरील समीरचे विवेकी जीवन तत्त्वज्ञान असे असेल- 'कितीही प्रयत्न केला तरी बाह्य परिस्थिती संपूर्णपणे नियंत्रित करणे मला अनेकदा शक्य होणार नाही. तसे झाले तरीही ते महाभयंकर नसेल. जीवनातल्या या अनिश्चिततेचा मी औचित्याने स्वीकार करेन. चिंतातुर राहून स्वत:च्या मानसिक आरोग्याची हानी करणार नाही. अशा अनिश्चिततेला तोंड दिल्याने मी मानसिकदृष्ट्या कणखर होत जाईन व भविष्यात कदाचित याहीपेक्षा जास्त अनिश्चिततेस तोंड द्यावयास लागले तरी तिच्याशी टक्कर देण्यास मी स्वत:स सज्ज करीन.'

समीरने हे विवेकी जीवन तत्त्वज्ञान अंगी बाणवले तर स्वत:च्या मनातून चिंतेचीही हकालपट्टी तो करू शकेल. काळजी किंवा आस्थेसारखी आरोग्यदायक भावना तो बाळगेल. अर्थातच त्याच्या वर्तनातही तद्रूप बदल होईल. कोरोनाबाबत तज्ज्ञांनी जी सावधानता बाळगण्यास सांगितली आहे, ती तो बाळगेल. उदाहरणार्थ, हात-तोंड धुणे, घराबाहेर शक्यतो न पडणे, मुखपट्टी लावणे, परस्पर अंतर बाळगणे, इत्यादी. परंतु समोर आलेली प्रत्येक गोष्ट तो कोरोनाच्या तराजूत तोलणार नाही. 'ई' हा 'अ-ब-क-ड-ई' या सूत्रातील शेवटचा टप्पा आहे. तो पूर्ण झाला की विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्राची प्रक्रिया पूर्ण होते. या टप्प्यावर अंगिकारलेले विवेकी तत्त्वज्ञान समीरला त्याच्या पुढील जीवनातही उपयोगी पडेल. जरी तो परत भावनिकदृष्ट्या अस्वस्थ झाला तरी 'अ-ब-क-ड-ई' या सूत्राचा वापर करून अस्वस्थतेचे उच्चाटन करण्याचे तंत्र त्यास अवगत झाले असेल.

विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्रातील 'अ-ब-क-ड-ई' या सूत्राचा वापर करून आपण समीरच्या चिंतेची मीमांसा केली. हे सूत्र इतके प्रभावी आहे की फक्त चिंताच नाही तर मानसिक आरोग्यावर दुष्परिणाम करणाऱ्या नैराश्य, संताप, हतबलता अशा इतर विघातक भावनांचा नायनाट करण्यासाठीही ते वापरले जाते. कुठलीही आपत्ती असो, तिच्यात आपल्याला अस्वस्थ करण्याचे अंगभूत सामर्थ्य नसते. त्या आपत्तीबद्दलचा दृष्टिकोण विवेकी ठेवण्यास विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र मदत करते व त्यामुळे कठीण प्रसंगांतही आपण मानसिक आरोग्याचे जतन उत्तम प्रकारे करू शकतो. विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्राच्या या सामर्थ्यामुळेच 'कठीण समय येता, कोण कामास येतो?' या कवी रघुनाथ पंडितांच्या पंक्तींत बदल करून असे म्हणावे लागेल की 'कठीण समय येता विवेकनिष्ठ मानसोपचारशास्त्र कामास येते.'

‘कोविड-१९’च्या संदर्भात एकविसाव्या शतकातील लोकशाही राज्यपद्धतीच्या काही सकारात्मक दिशा

प्राची गुर्जरपाध्ये

अभ्यासक - संशोधक

prachi.khandeparkar@gmail.com

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 02, June 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०२, जून २०२०

सध्या ऑनलाइन वर्तमानपत्रं, नियतकालिकं, व्यावसायिक मुखपत्रं, वेबिनार्स आणि व्हिडिओ रिपोर्ट्स् अशा माध्यमातून कोविड-१९ ला लोकशाही देशांतून मिळणाऱ्या प्रतिसादाचं जे एकत्रित चित्र उमटत आहे त्याचं विश्लेषण करून लोकशाही समाजव्यवस्था कशी कूस पालटत आहे त्याचा वेध घेणं हा या लेखाचा उद्देश आहे. हा लेख असं मत मांडतो की 'लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांनी चालवलेले राज्य' ही जुनी आणि सोपी व्याख्या एकविसाव्या शतकात काहीशी तोकडी ठरून 'लोकहितासाठी चालवलेले कायद्याचे राज्य' आज अपेक्षित आहे. कायद्याच्या आणि घटनेच्या कसोटीवर, तसेच आंतरराष्ट्रीय करारांच्या कसोट्यांवर लोकप्रतिनिधींनी आखलेली धोरणं किंवा केलेले कायदे टिकतात का हे आज काटेकोरपणे तपासून पाहिलं जात आहे. त्यासाठी न्यायालयीन लढा हा आज सर्वात प्रभावी मंच बनला आहे. त्याचप्रमाणे योग्य माहितीचं संकलन करून, व्यावसायिक पद्धतीने प्रश्न सोडवता येण्यासाठी राज्यव्यवस्था आणि ज्ञानव्यवस्था यांच्यात समन्वय असणं अपरिहार्य झालं आहे. समाजाच्या सर्वच घटकांचं सर्वंकष उत्तरदायित्व हा एकविसाव्या शतकातल्या लोकशाहीचा एक व्यवच्छेदक भाग बनला आहे. जितक्या प्रमाणात एखाद्या देशाची न्यायव्यवस्था स्वतंत्र आहे आणि तिथे घटनात्मकतेचा आणि मानवी हक्कांचा हिरीरीने पुरस्कार करणारी जागरूक आणि जबाबदार नागरिकांची फळी उभी आहे तितक्या प्रमाणात त्या त्या देशात अशा एका नव्या प्रगत स्वरूपातील लोकशाहीच्या संकल्पनेला आकार येत आहे.

जगातली सर्वोच्च पसंतीची राज्यव्यवस्था

गेल्या पाच दशकांमधला जागतिक कल पहाता लोकशाही राज्यव्यवस्था ही पुढच्या काही शतकांसाठी तरी जगातली सर्वोच्च पसंतीची राज्यव्यवस्था रहाणार आहे असं चित्रं आहे. सत्तरच्या दशकात ६० टक्के देश हुकूमशाहीखाली होते. याउलट आज जगभरात सुमारे १६७ प्रमुख (५ लाख व अधिक लोकसंख्या असलेल्या) देशांपैकी जवळजवळ ६० टक्के देश लोकशाही राज्यपद्धती राबवतात. काही देशांमध्ये लोकशाही आणि हुकूमशाही यांचं मिश्रण आहे, तर फक्त १३ टक्के देश शुद्ध हुकूमशाहीने चालतात (डिसिल्वर, २०१९). सर्वात वरच्या स्तरातील, म्हणजे लोकशाही तत्त्वं जिथे सर्वाधिक प्रमाणात अवलंबिली जातात अशा देशांमध्ये लिखित किंवा अलिखित घटनेचा आदर सर्वाधिक प्रमाणात केला जातो, गैरप्रकार होणार नाहीत अशी सावधगिरी ठेवू शकणाऱ्या नियमप्रणाली सामाजिक जीवनात कटाक्षाने पाळल्या जातात आणि नागरिकांचा शासनात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सहभाग अधिक सक्रिय असतो. निवडणुकांव्यतिरिक्त एरवीही जनमत चाचण्यांद्वारे महत्त्वाच्या निर्णयांमध्ये नागरिकांचा थेट सहभाग असतो. लोकतंत्र असा अर्थ अक्षरशः घ्यायचा झाला तर लोकशाही देश म्हणजे स्वतंत्र आणि परिपक्व विचारांचे आणि इतरांच्या स्वातंत्र्याचा आदर करणारे जबाबदार नागरिक जिथे तयार झाले आहेत आणि जे सचोटीने व परस्पर सहकार्याने आपला देश (एकाच दिशेने) हाकू शकतात असे देश. सध्याच्या घडीला या आदर्श कल्पनेच्या जवळ पोचणारे कोणते देश आहेत ते बघायला हवं. इकॉनॉमिक इंटेलिजन्स यूनिट (EIU), असोसिएशन फॉर डेव्हलपमेंट अँड ॲडव्हान्समेंट ऑफ द डेमॉक्रसी ॲवॉर्ड, द पॉलिटी डेटा सीरीज, इंटरनॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर डेमॉक्रसी अँड एलेक्टोरल असिस्टंस् (International IDEA), व्हरायटीज ऑफ डेमॉक्रसी (V-Dem) अशा निरनिराळ्या संस्थांच्या संकेतस्थळांवर उपलब्ध असलेल्या सर्वात अलिकडच्या अहवालांनुसार नॉर्वे, स्वीडन, आईसलँड, एस्टोनिया, कॉस्टा रिका, डेन्मार्क, न्यूझीलंड, स्वित्झर्लंड, आयर्लंड, कॅनडा, फिनलंड, ऑस्ट्रेलिया हे जगातल्या सर्वात वरच्या दर्जाच्या लोकशाही देशांपैकी आहेत. कोविड १९ च्या आव्हानाला या देशांनी कशा प्रकारे तोंड दिलं आहे किंवा या देशांच्या अर्थव्यवस्था कोविड १९ चा जबरदस्त फटका कसा झेलताहेत त्यावरून लोकशाहीची सर्वात चांगली काम देणारी व्यवस्था कशी असू शकते याची आपल्याला कल्पना करता येऊ शकते.

कोविड-१९ च्या संदर्भात स्वीडनचं उदाहरण

कोविड-१९ च्या संदर्भात स्वीडनचं उदाहरण विशेष वेगळं म्हणून अभ्यासण्यासारखं आहे. तिथे लॉकडाउन नाही. नागरिकांनी आपली जीवनशैली पुष्कळ मुरड घालून बदलली आहे आणि सुरक्षिततेसाठी जास्तीत

जास्त काळजी ते घेत आहेत, पण शाळा सुरू आहेत, सार्वजनिक वाहतूकव्यवस्था सुरू आहे, खाद्यगृहे सुरू आहेत, म्युझियम्स, सिनेमागृहे सुरू आहेत. जीवनचर्या शक्य तेवढी नेहमीसारखी ठेवणं याला स्वीडिश लोकांनी प्राधान्य दिलं आहे. रोज टीव्हीवर आंदेर्स टेग्नल हे देशाचे मुख्य साथरोग-विशेषज्ञ परिस्थितीचा आढावा घेतात, आपली मतं आणि अंदाज लोकांपुढे मांडतात. त्यांचं म्हणणं असं आहे की या रोगाला पटकन बळी पडू शकतील अशा गटांना वगळून इतर नागरिकांना कमीत कमी प्रमाणात विलगीकरण करायला भाग पाडलं तर लवकरात लवकर संपूर्ण समाजाची सामूहिक रोगप्रतिकारशक्ती तयार होईल (CNN न्यूज18 २०२०). स्वीडिश जनतेला त्यांचं म्हणणं पुष्कळसं खात्रीलायक वाटतं. तिथल्या बातम्या पाहिल्या की कुठल्याही तऱ्हेने हा देश बेसावध आहे असं वाटत नाही. या आणीबाणीचा सामना करण्याची आपल्या सामाजिक आरोग्यव्यवस्थेची क्षमता त्यांनी काळजीपूर्वक वाढवत नेली आहे आणि परिस्थितीवर ते बारीक नजर ठेवून आहेत. या बहुमताने चाललेल्या साथीच्या व्यवस्थापनावर सडकून टीका करणाऱ्यांची, ज्यात देशातले २००० मान्यवर वैज्ञानिकही आहेत, मतंदेखील सतत समाजापुढे ठेवली जात आहेत. परंतु एक लोकशाही देश म्हणून नागरिकांनी स्वतःच्या जबाबदारीवर, पूर्ण माहिती डोळ्यापुढे ठेवून, त्यातले संभाव्य धोके जाणीवपूर्वक पत्करून, संपूर्ण विचाराअंती हा मार्ग स्वीकारला आहे असं कौतुकास्पद चित्र दिसतं (आर्ते, २०२०).

भारतीय लोकशाहीचे समोर आलेले कमकुवत दुवे

भारतातील लोकशाहीची आणि स्वीडनच्या लोकशाहीची तुलना करणं हे खरं तर न्याय्य होणार नाही . इथली परिस्थिती अगदी वेगळी आहे. आपल्या ८०० भाषांतून बोलणाऱ्या, १३८ करोड, म्हणजे जगाच्या एक षष्ठांश, इतक्या अवाढव्य लोकसंख्येच्या प्रचंड देशात, जिथे २५ टक्के जनता निरक्षर आहे, ३५टक्के जनता ग्रामीण आहे, २२ टक्के जनता झोपडपट्ट्यांमधून राहते, जिथे लोकांना नागरिकांच्या जबाबदाऱ्या आणि कर्तव्यं यांची म्हणावी तितकी जाणीव नाही, जिथे दारिद्र्य, आर्थिक विषमता, गुन्हेगारी, भ्रष्टाचार, बेकारी, महागाई, प्रदूषण, जातीयता, धार्मिक तेढ या समस्यांचं प्रमाण भयावह आहे तिथे लोकशाही असू शकते हेच मुळात एक आश्चर्य आहे. तीसुद्धा अगदीच वाईट दर्जाची लोकशाही नसून एकॉनॉमिस्ट इंटेलिजन्स युनिट (EIU) च्या २०१९ च्या आंतरराष्ट्रीय मानांकनानुसार आजच्या घडीला १६७ पैकी ५१ व्या स्थानावर असलेली आपली एक बऱ्यापैकी संभावित लोकशाही आहे. कोविड-१९ ची साथ आपण आजवर चांगली हाताळली आहे असं आपण म्हणू शकतो. अमेरिका, जर्मनी, इंग्लंड यांची दुरवस्था पहाता आपण पुष्कळ सुरक्षित आहोत असं दिसतंय. आपल्याला रोग्यांचे आकडे नियंत्रणात ठेवण्यात बऱ्यापैकी यश आलं आहे आणि त्याचं श्रेय अविश्रांत प्रयत्न करणारं सरकार, अत्यावश्यक सेवांशी संबंधित

सरकारी कर्मचारी, पोलीस, सैनिक, शेतीशी आणि अन्नधान्यदूधपुरवठ्याशी संबंधित आपलं मनुष्यबळ, रुग्णालयांमधून कार्यरत असणारे आरोग्य कर्मचारी, सफाई कर्मचारी, बँकांमधील कर्मचारी, अनेक प्रकारे मदतीचा हातभार लावणारे समाजाचे घटक या सर्वांचं आहे.

हे जरी निर्विवाद खरं असलं तरी कठोर आत्मपरीक्षण करायचं झालं तर आपण काय म्हणू? या किंवा अशा कुठल्याही अचानक आलेल्या संकटाला तोंड देण्याची तयारी आपण पुरेपूर केली होती का? एक प्रगतिशील देश म्हणून ती आपण नेहमीच करतो का? या प्रश्नांचं उत्तर, उदाहरणार्थ, नकारार्थी आहे. भारतातही स्वीडनप्रमाणेच प्रमुख साथरोगतज्ज्ञ किंवा तत्सम पदावरून लोकांशी थेट संपर्क साधणारी, आरोग्यखात्याचा “चेहेरा” असलेली व्यक्ती असावी अशी अपेक्षा कुणीच करणार नाही. पण महानिदेशक, आरोग्य सेवा; महानिदेशक, राष्ट्रीय रोग नियंत्रण केंद्र; महानिदेशक, राष्ट्रीय महामारी विज्ञान संस्था या महत्त्वाच्या पदांवरील व्यक्तींचा म्हणावा तेवढा सहभाग कोविडसंबंधित निर्णयप्रक्रियेत का नसावा? किंवा एकीकृत रोग निगराणी कार्यक्रम, राष्ट्रीय आपदा प्रबंध प्राधिकरण या सरकारी उपक्रमात काम करणाऱ्या व्यक्तींना पुरेशा सक्रिय प्रमाणात सरकारच्याच समित्यांमध्ये सहभागी का केलं गेलं नसावं? स्त्री विशेषज्ञांना या संपूर्ण समितीपद्धतीने चालणाऱ्या यंत्रणेत समाधानकारक प्रतिनिधित्व का दिलं गेलं नाही? हे प्रश्न नक्कीच चिंताजनक आहेत (नंदराज, देवदासन् आणि गिरीश २०२०). आपल्या मानवी संसाधनांचं उपयोजन आपण कितपत करतो, त्यांच्या ज्ञानाचा वापर करायला आपण त्यांना वाव देतो का? एरवीसुद्धा अनेक प्रकारची लोकसंख्याविषयक, रोगविषयक जी अधिकृत आकडेवारी आरोग्यविशेषज्ञांना हाताशी असावी लागते ती आपल्याकडे उपलब्ध नसते (वेंकटरामन २०२०). ती गोळा करून तिचे योग्य व्यवस्थापन करणारी कार्यक्षम यंत्रणा आपल्याकडे असणं याला दुसरा काहीही पर्याय नाही. त्याशिवाय धोरणात्मक निर्णयांद्वारे सोडवता येण्यासारखे कोणतेही आरोग्यविषयक प्रश्न आपण कधीच सोडवू शकणार नाही. माहितीचं संकलन करून तिचं योग्य उपयोजन करण्याला आपण अजूनही प्राधान्य देत नाही म्हणून केवळ अनेक दशके विनाकारण होत आलेली जीवितहानी तशीच सुरू राहणार का? हा एक मूलभूत मुद्दा कोविड-१९ च्या निमित्ताने ऐरणीवर आला आहे.

जी गोष्ट आरोग्यक्षेत्राची तीच अर्थव्यवस्थेचीही आहे. या लॉकडाऊनमध्ये सर्वाधिक होरपळला गेलेला स्थलांतरित मजूरवर्ग – ज्याचं खरं तर देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान थोडंथोडकं नसून १०% आहे, त्या घटकावर आपल्याकडे पुरेसं संशोधन झालेलं नाही. आवर्ती स्थलांतरित मजुरांची आकडेवारी पद्धतशीरपणे गोळा करणं, तिची वर्गवारी करणं याकडे आपलं दुर्लक्ष झालेलं आहे (देशिंगकर, २०२०). त्यांचे प्रश्न समजून घेऊन ते धोरणात्मक निर्णय घेऊन सोडवणे ही तर दूरची गोष्ट झाली. त्यामुळे आपण इतिहासात शंभर वर्षांपूर्वी केलेल्या चुकाच पुन्हा करत आहोत आणि पुनरुज्जीवनासाठी

सरकार ज्या काही उपाय-योजना आखत आहे त्यात कामगारांच्या स्थलांतराबाबतीतली नेमकी आणि सखोल समज असल्याचं आढळत नाही (हिशिकर २०२०). अशा मुद्द्यावर सातत्याने आणि निष्ठेने काम करणाऱ्या अनेक स्वयंसेवी संस्था, खाजगी विचार गट, पायाभूत संशोधन करणाऱ्या परकीय संस्था आणि विद्यापीठांमधून या विषयावर काम करणारे अभ्यासक आणि कार्यकर्ते यांच्यात आणि सरकारी यंत्रणांमध्ये परस्पर सहकार्य आणि विचारविनिमय होणं अत्यावश्यक आहे. ते होत नसेल तर त्यांना मिळत असलेली प्रत्यक्षदर्शी माहिती आणि सरकारी पातळीवर घेतले जाणारे निर्णय यांचा ताळमेळ कधीच बसणार नाही. आजच्या स्पेशलायझेशन आणि प्रोफेशनलायझेशनच्या युगात ही प्रचंड दरी बुजवण्याखेरीज दुसरा पर्याय नाही. ओळख, पक्ष, जात, धर्म, प्रदेश, लिंग या निकषांवरच लोकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेणं किंवा त्यांना वगळणं ही संस्कृती बंद झाली पाहिजे. प्रत्यक्ष फील्डवरचा अनुभव आणि व्यावसायिक ज्ञान असणाऱ्या मनुष्यबळाचं जाणीवपूर्वक संवर्धन करून त्यांना कामात संपूर्ण स्वायत्तता देणं ही आजची गरज आहे. येणारं युग व्यावसायिकतेचं आहे. व्यावसायिकांकडे शासनकर्ते आणि नोकरशहा अविश्वास आणि संशयाच्या दृष्टीनेच पहात राहिले तर पुढचा काळ अधिकाधिक कठीण होणार आहे. सरकारने जरी लोकशाही प्रक्रियेने लोककल्याणकारी कायदे केलेले असले तरी जमिनीवरचं वास्तव फार प्रवाही असतं. त्यावर पकड मिळवून सुशासन निर्माण करायचं असेल तर आज प्रशासक, कायद्याप्रमाणे चालण्याला बांधील असलेले व सामाजिक जाणीव बाळगणारे उद्योजक, सामाजिक कार्यकर्ते, अनेक प्रकारचे व्यावसायिक तज्ज्ञ आणि संशोधक यांचा सतत सुरू राहील असा जिवंत संवाद निर्माण व्हायला हवा. तरच आपली नाव पार होणार आहे.

आज आपले नाठाळ उद्योजक, कंत्राटदार कायद्यातून पळवाटा काढू शकतात कारण स्थलांतरित मजुरांबरोबर होणारे बरेचसे व्यवहार मुळात कोणत्याही लिखापढीशिवाय होत असतात (वर्मा २०२०). मालकवर्गाला मजुरांची जबाबदारी घ्यायला भाग पाडता येऊ शकेल असे दस्तावेजच केलेले नसतील तर कोण कसा न्याय मागणार आणि देणार? ३१ मार्चला सर्वोच्च न्यायालयात केंद्रसरकारने असे कोणीही स्थलांतरित मजूर रस्त्यांवर आज नाहीत असं चक्क शपथेवर सांगितलं. सरकार प्रामाणिकपणे प्रयत्न करत आहे आणि मजूर जर हवे तसे वागत असतील तर त्याला सरकार किंवा न्यायालये काय करू शकतात असा पवित्रा घेत सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणाची चौकशी करण्यासाठी आलेली जनहित याचिका फेटाळून लावली (छोकर २०२०). त्याचे नकारात्मक पडसाद देशभर उमटले. यातून पुन्हा एकदा हेच सिद्ध होतं की कायद्याचे राज्य चालवण्यासाठी माहितीच्या योग्य व्यवस्थापनाचा अभाव असून चालणार नाही. तो जिथे असेल त्या लोकशाहीत सरकार आणि न्यायालय यांच्या डोळ्यादेखतसुद्धा लोकांचा बळी गेल्याशिवाय रहाणार नाही.

न्यायव्यवस्थेचा अंकुश

देशातल्या अनेक उच्च न्यायालयांनी मात्र आपली भूमिका चोख बजावली. उदाहरणार्थ, मद्रास उच्च न्यायालयाने राज्य सरकारे आणि केंद्र सरकारला त्यांच्या जबाबदारीतून सहजासहजी सोडलेलं नाही. सांगली येथे अडकवून ठेवलेल्या ४०० मजुरांच्या सुटकेसाठी केलेली रिट याचिका दाखल करून घेतांना मद्रास उच्च न्यायालयाने आपल्या स्वायत्त अधिकारात तामिळनाडू राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार यांनाही या खटल्यातील प्रतिवादी बनवून स्थलांतरित मजुरांच्या परिस्थितीवर एक प्रश्नपत्रिकाच काढून तिची उत्तरं एका आठवड्यात सादर करण्याचा आदेश दिला. भारत हे एक लोककल्याणाला प्राधान्य देणारे राष्ट्र आहे आणि मजुरांच्या या अपार हालअपेष्टा म्हणजे माणूसकीला काळिमा फासणारी शोकांतिका आहे. त्याविषयीच्या वृत्तपत्रातील आणि टीव्हीवरील बातम्या पाहून कोणालाही अश्रू आवरणे कठीण जाईल, असं न्यायालयाने आपल्या आदेशात नमूद केलं आहे (मांधानी २०२०).

२२ मे रोजी सर्वोच्च न्यायालयात सादर झालेल्या आणखी एका याचिकेत संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जागतिक मानवी अधिकारांच्या जाहीरनाम्याचा दाखला देऊन असं म्हटलं आहे की हा जाहीरनामा म्हणजे एक आंतरराष्ट्रीय करार आहे आणि त्यावर सही करणाऱ्या राष्ट्रांपैकी भारत एक राष्ट्र आहे हे आपण विसरता कामा नये. स्थलांतरित मजुरांना कोविड-१९ दरम्यान मिळालेल्या भेदभावपूर्ण आणि बेपर्वा वागणुकीमुळे या कराराच्या कलम ७ आणि ८ चं उल्लंघन घडलेलं आहे. या कलमांनुसार कायद्यासामोर सारे समान आहेत आणि कोणत्याही भेदभावापासून संरक्षण मिळणं तसंच देशाच्या घटनेने दिलेल्या मूलभूत मानवी अधिकारांचं उल्लंघन झाल्यास त्याविरुद्ध राष्ट्राच्या न्यायसंस्थेकडून त्यावर न्याय मिळणं हा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे. त्यामुळे न्यायालयाने सरकारला या प्रकाराबद्दल उत्तरदायी ठरवावे अशी या याचिकेत मागणी केली आहे तसंच ३१ मार्चला सरकारने सर्वोच्च न्यायालयाला दिलेली ग्वाही आंधळेपणाने स्वीकारल्यामुळे या न्यायालयाच्या प्रतिष्ठेला बाधा आली आहे असंही म्हटलं आहे (तलवार २०२०) .

तुम्ही काय संदेश समाजमाध्यमांवर प्रसारित करता यावर जसं आज बारकाईनं लक्ष ठेवता येतं आणि त्याबद्दल तुम्हाला जबाबदार धरलं जातं तसंच दुसऱ्या बाजूने आज कधी नव्हे एवढी बारीक नजर एखाद्या देशाचं सरकार काय करतंय आणि ते त्या देशाच्या घटनेच्या तत्त्वांना किंवा आंतरराष्ट्रीय मार्गदर्शक तत्त्वांना कितपत धरून आहे यावर न्यायालयीन मार्गाने ठेवता येणं शक्य झालं आहे आणि कितीही मोठी किंमत मोजून ते काम करणारे लोकही पुढे येत आहेत. लोकशाही राज्यपद्धती उत्क्रांत होण्याच्या दृष्टीने हा एक महत्वाचा ट्रेंड आहे.

भारतातील आजवरची लोकप्रतिनिधींची शैली लोकांशी सोप्या भाषेत संवाद साधून, त्यांना विश्वासात घेऊन, त्यांचं पालकपण करण्याची आहे. कोविड -१९ च्या काळात मात्र असं लक्षात येतंय की “लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांनी चालवलेले राज्य” ही लोकशाहीची जुनी आणि सोपी व्याख्या आज एकविसाव्या शतकात तोकडी ठरत आहे. लोकांचे नेतृत्व करतांना लोकप्रतिनिधींना केवळ लोकांविषयी कळवळा असून किंवा अखंड काम करण्याची तयारी असून भागत नाहीये. कायद्याच्या आणि घटनेच्या कसोटीवर, तसेच आंतरराष्ट्रीय करारांच्या कसोट्यांवर त्यांचे निर्णय, धोरणं किंवा त्यांनी केलेले कायदे टिकतात का हे आज काटेकोरपणे तपासून पाहिलं जात आहे. लोकांचे राज्य, यापेक्षा लोकहितासाठी चालवलेले कायद्याचे राज्य आज अपेक्षित आहे. कायदा हा अनेक शतके घडत गेलेला असतो. अगदी सर्वात खुल्या भांडवलशाही व्यवस्थेतही त्या व्यवस्थेतील त्रुटींवर काही ना काही संतुलन साधण्याऱ्या उपाययोजना कायदयांच्या स्वरूपात केलल्या असतात. त्यामुळे कायद्याच्या दृष्टिकोनातून उहापोह करताना नुसत्या भावनात्मक आवाहनांवर किंवा शेरेबाजी करण्यावर वेळ मारून नेता येत नाही.

म्हणूनच जगभरातील न्यायालयांमधून लोकशाही सरकारांनी कोविड-१९ च्या अनुषंगाने घेतलेल्या निर्णयांना आव्हान दिलं जात आहे आणि बरेचदा अशा खटल्यांमधून असं दिसून येत आहे की ढिसाळपणे किंवा ढोबळमानाने राबवलेले सरकारी आदेश रद्दबातल ठरत आहेत. अशा नियमांची आर्थिक नुकसान किंवा मानवी अधिकारांचा गैरवाजवी लोप या स्वरूपात जी किंमत मोजावी लागते ती मोजण्याची आज लोकांची तयारी नाही. म्हणूनच उद्योजक उद्योगधंदे बंद केल्याबद्दल किंवा अव्यवहार्य आणि जाचक निर्देश जारी केल्याबद्दल सरकारला कोर्टात खेचत आहेत. अनेक स्वयंसेवी संस्था मानवी हक्कांवर गदा आणल्याबद्दल किंवा अप्रत्यक्षपणे राज्यकर्ते म्हणून त्यांची कर्तव्ये टाळल्याबद्दल सरकारांना जाब विचारत आहेत. असा जाब विचारण्याचा सर्वात प्रभावी मंच आज वृत्तपत्रे किंवा समाजमाध्यमे हा नसून, न्यायालये हा आहे. वृत्तपत्रे किंवा इतर प्रसारमाध्यमे हे लोकशाहीचे बुरुज भांडवलशाहीच्या आणि राजकारणाच्या रेट्यात बरेचसे ढासळत गेले आहेत. एखादा मुद्दा वर्षानुवर्षे लावून धरण्याची त्यांची क्षमता वाचकांच्या कमी कमी होणाऱ्या अटेन्शन स्पॅनमुळे कमकुवत झाली आहे. त्यामुळे लोकशाहीतील समाज-व्यवहाराची नैतिकता सांभाळण्याची न्यायव्यवस्थेवरची जबाबदारी आता वाढली आहे.

अमेरिकेत कॅलिफोर्निया राज्याच्या शेल्टर-इन-प्लेस आदेशाला टेस्ला कंपनीच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी आणि प्रमुख समभागधारक असलेल्या इलॉन मस्कने न्यायालयात आव्हान दिलं आणि तो आदेश धुडकावून लावून आपला कारखाना सुरू केला. अमेरिकन सरकारमधल्याच अनेक लोकांनी त्याचं बरोबर आहे अशी भूमिका जाहीरपणे घेतली. यात एका भांडवलशहाच्या अरेरावीचा भाग नसून, व्यक्तिस्वातंत्र्यावर गदा आणणाऱ्या राज्यकर्त्यांना धारेवर धरण्याकडे असलेला कल दिसून येतो. उत्पादन

रोखण्यामुळे होणाऱ्या नुकसानाची जबाबदारी सरकार घेणार का? जर घेणार नसेल तर सुजाण आणि जबाबदार नागरिकांना आपल्या बऱ्यावाईटाचे निर्णय स्वतंत्रपणे घेण्यापासून रोखण्याचा कोणता अधिकार सरकारला आहे? आपले आदेश तार्किक दृष्ट्या बरोबर आणि घटनेला धरून आहेत हे प्रसंगी न्यायालयात सिद्ध करण्याची तयारी आज सरकारला ठेवावी लागते आहे. तशी लोकशाही राज्यपद्धतीची रचनाच असते पण गेल्या दोन महिन्यात, संकटाला तोंड देणं म्हणजे नागरी स्वातंत्र्यावर सरसकट निर्बंध आणणं नव्हे किंवा अराजक खपवून घेणं नव्हे, ही गोष्ट प्रकर्षाने पुढे येत आहे.

भारत सरकारने सर्व कर्मचाऱ्यांना लॉकडाऊनच्या काळाचा १०० टक्के पगार देण्याचा जो आदेश २९ मार्चच्या सूचनेद्वारे उद्योजक आणि मालक वर्गाला दिला होता त्यालाही न्यायालयात आव्हान दिलं गेलं आणि तो आदेश १७ मे ला सरकारला मागे घ्यावा लागला. उत्पादन बंद असतांना आणि भविष्य पूर्णपणे अनिश्चित असतांना लहान आणि मध्यम उद्योजकांनी कोणत्या बळावर आपल्या कर्मचारी वर्गाला सरसकट पूर्ण पगार द्यायचे? सध्याच्या धोक्यात आलेल्या अर्थकारणात सरकार नेमकी कोणती मदत देऊन या छोट्या उद्योगधद्यांचा जीव वाचवणार आहे जेणेकरून कर्मचाऱ्यांवर पूर्णतया बेकारच व्हायची पाळी येणार नाही हे खरे प्रश्न आहेत. त्यांच्या उत्तरांच्या चौकटीतच सरकार असा आदेश पारित करू शकतं.

याउलट उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश आणि गुजरात या राज्य सरकारांनी केंद्र सरकारच्या आशीर्वादाने पुढच्या चार वर्षांसाठी अनेक महत्त्वाच्या कामगार कायद्यांच्या पालनामधून उद्योजकांना सूट देणारा अध्यादेश काढला असला तरी त्यावर टीकेचा वर्षाव होत आहे. त्या निर्णयालाही न्यायालयात आव्हान मिळाल्याशिवाय रहाणार नाही. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार सदस्य देशांना सर्व स्टेक-होल्डर्सना विश्वासात घेऊन एकत्र विचारविनिमयाने निर्णय घेणं बंधनकारक आहे. त्याला फाटा देऊन भांडवलशहांना धार्जिणं असणारं सरंजामशाही पद्धतीचं सरकार चालवणं वाटतं तितकं सोपं नाही. फक्त आपल्या देशात ते अजूनही आपण पुरेसं कठीण करून ठेवलं नाहीये हे आपण नीट लक्षात घेतलं पाहिजे.

निर्णयप्रक्रियेत व्यावसायिक दृष्टिकोनाचे वाढते महत्त्व

आज कुठलाही न्यायालयीन, सरकारी किंवा कार्यकारी निर्णय तर्काधारित, सुविहीत कार्यपद्धती वापरून घ्यावा लागतो. अर्थव्यवस्था जसजशी गुंतागुंतीची बनत गेली आहे तसतशी लोकशाही निर्णयप्रक्रियेतली तार्किक गुंतागुंत आज अधिक आव्हानात्मक झाली आहे आणि ती सफाईने आणि तातडीने सोडवता येणं ही फार मोठी गरज झाली आहे. करोना विषाणूच्या बळींचे वाढते आकडे वाचताना हे जाणवतंय की वर्षानुवर्षे

भिजत घोंगडे ठेवण्याचे दिवस संपून आता टिकून रहायचं असेल तर कार्यक्षमता आणि कार्यतत्परता वाढवण्याचे दिवस आले आहेत. सर्वच क्षेत्रात व्यावसायिकतेचा दृष्टिकोन ठेवून काम करणं अपरिहार्य ठरत आहे. आणि येत्या काळात ते अधिकाधिक अपरिहार्य होणार आहे. स्वतःचंच नुकसान करणारं लघुदृष्टी, लघुगती राजकारण आपल्या लोकशाहीला यापुढे विसरावं लागेल.

भारतात लोकशाही हे आजवर भावनांच्या वाफेवर चालणारं इंजिन होतं . विरोध करताना आणि विरोध हाताळताना दोन्ही बाजूंकडून वापरल्या जाणाऱ्या भाषिक रचना (discourses) विश्वासाच्या किंवा संशयाच्या भावनांना भडक आवाहन करणाऱ्या, सांस्कृतिक किंवा राष्ट्रीय अस्मितेला चेतवणाऱ्या, सत्तास्पर्धेच्या विखाराने धगधगणाऱ्या होत्या. आणखीही बराच काळ असं राजकीय ध्रुवीकरण आपली विचारशक्ती कुंठित करत राहील. पण त्याचबरोबर कोविड-१९ च्या काळात देशाच्या वेगवेगळ्या भागातील आणि इतर जगभरातल्या देशांमधील परिस्थितीबद्दलची माहिती, इतर देशांच्या नागरिकांनी, आरोग्यक्षेत्रातील व्यक्तींनी दिलेले कळकळीचे सल्ले, सोप्या रीतीने समजावून दिलेली वैद्यकीय आणि वैज्ञानिक माहिती, कारखाने बंद पडल्यामुळे पर्यावरणावर झालेला चांगला परिणाम अशा गोष्टी मांडणाऱ्या भाषिक रचनासुद्धा सतत अभिसरणात राहिल्या. भाषिक बागुलबुवा उभा करण्याऐवजी त्या त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींचा सल्ला घेऊन आणि परस्पर सहकार्याने हाताशी असलेला प्रश्न कसा सोडवता येईल हे अचानक नहमीपेक्षा खूप जास्त महत्त्वाचं आणि निकडीचं झालं. हा प्रॉब्लेम-सॉल्विंगवरचा नव्यानेच दिसून आलेला भर काही प्रमाणात आपल्याकडच्या वाह्यात राजकीयतेला आणि फाजील राष्ट्राभिमानाला शह देणारा आहे. एरवी जीवाला धोका नसताना आपण असाच भर का ठेवू शकत नाही हा प्रश्न आपल्यापुढे आज करोनाच्या रूपात उपस्थित आहे आणि आपल्याला पुढची दिशा दाखवणारा आहे.

लोकशाहीच्या नव्या दिशा

भारतीय लोकशाहीचं सर्वात दारूण दुःख म्हणजे भांडवलशाही आणि साम्यवाद या जागतिक रस्सीखेच स्पर्धेत आपण दोन दिशांना विभागले गेलो. एकत्र काम करण्याची आणि एकंदर परिणामांवर लक्ष केंद्रित करून प्रश्न चिघळू न देता सोडवण्याची प्रामाणिक शिस्त आपण शिकलो नाही. आपआपल्या विचारसरणीच्या कंपूला आपल्या निष्ठा वाहून आपल्या व्यावसायिक निष्ठा आपण बाजूला ठेवल्या. आजही डावे-उजवे गट कोणतीही सामायिक भूमिका गाठू शकत नाहीत ही आपली शोकांतिका आहे. कोविड-१९ ने यातलं वैयर्थ्य आपल्याला जाणवून दिलं आहे.

अंतर्गत वैमनस्य, सामान्य माणसांना वेठीला धरणारी अंदाधुंदीची स्थिती या गोष्टी आपल्याला नको असतील तर आपल्याला आपल्या सर्वच सामाजिक व्यवस्था बळकट करण्यापासून सुरुवात करावी लागेल. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी सातत्याने आणि गंभीरपणाने उपाययोजना करावी लागेल, अनेक दीर्घ पल्ल्याच्या धोरणात्मक निर्णयांचा पूर्ण जबाबदारीने पुनर्विचार करावा लागेल. त्याचप्रमाणे जागतिक युद्धाच्या शक्यतेपासून आपल्याला जर एकेक इंच मागे हटायचं असेल तर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात तौलनिक देवाणघेवाणीचा मार्ग हा आजचा राजमार्ग आहे. आज संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अध्यक्षतेखाली कायद्याची एक आंतरराष्ट्रीय फूटपट्टीच आपल्याला उपलब्ध झालेली आहे. तीव्र स्पर्धा, हिंसा, विषमता, पर्यावरणाचा ऱ्हास हे जगाला मिळालेले शाप सौम्य करण्याच्या उद्देशाने अनेक पातळ्यांवर प्रयत्न होत आहेत. अनेक आंतरराष्ट्रीय करार आणि प्रमाणीकरण झालेल्या कार्यपद्धती आपल्याला मार्गदर्शनासाठी उपलब्ध आहेत. मानवी अधिकार या संकल्पनेची व्याप्ती आज जगण्याच्या अनेक पैलूंना कवेत घेणारी आहे. सर्वांच्याच मानवी अधिकारांची आणि आत्मसन्मानाची जपणूक करायची असेल तर नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन करून दीर्घ काळ टिकेल अशा शाश्वत विकासाच्या दिशेने आपल्याला पावलं टाकायची आहेत. अनेक लोकशाही देश हा सामायिक जागतिक अजेंडा अबाधित राखण्यासाठी करारान्वये बांधील आहेत. ते लोकशाही राज्यकर्त्यांचं उत्तरदायित्वच आहे.

जितक्या प्रमाणात एखाद्या देशाची न्यायव्यवस्था स्वतंत्र आहे, अर्थव्यवस्था आणि ज्ञानव्यवस्था यांच्यात समन्वय आहे आणि शासनव्यवस्थेवर अंकुश ठेवणारी जागरूक आणि जबाबदार नागरिकांची फळी उभी आहे तितक्या प्रमाणात त्या त्या देशात एका नव्या प्रगत स्वरूपातील लोकशाहीच्या संकल्पनेला आकार येत आहे. व्यक्तिप्रतिष्ठा लोकशाहीत जितक्या कसोशीने सांभाळली जाऊ शकते तितकी ती इतर कोणत्याही राज्यपद्धतीत सांभाळली जाऊ शकत नाही. त्यादृष्टीने श्रीमंत आणि गरीब दोन्ही वर्गांना मान्य होऊ शकेल अशी ही समाजव्यवस्था आहे. मानवी अधिकार जपणारी राज्यघटना विषमता घालवून संतुलन आणण्याच्या दृष्टीने मार्गदर्शक म्हणून काम करत असते तेव्हा तर तो मार्ग चुकण्याची शक्यताच नसते. लोकशाहीच्या सर्वच घटकांचं सर्वंकष उत्तरदायित्व हे एकविसाव्या शतकातल्या लोकशाहीचं एक व्यवच्छेदक लक्षण झालं आहे.

एकंदर चित्र असं दिसतंय की कोविडने सगळी घडी विस्कटून टाकली असली तरी त्यातूनच अनेक नव्या शक्यता खुल्या झाल्या आहेत. लोकशाही शासनव्यवस्थेची जबाबदारी काय आहे ही आपण नव्याने तपासू लागलो आहोत आणि त्याचबरोबर सगळा अर्थभार पेलण्याची सार्वजनिक क्षेत्राची मर्यादित कुवतही आपल्या लक्षात येत आहे. बहुतेक उत्तरं खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांच्या संयुक्त प्रयत्नांतूनच सापडणार आहेत. भांडवलशाहीतील नफेखोरीवर अंकुश ठेवून खाजगी क्षेत्रातील धडाडी, बदल पचवण्याची लवचिकता,

प्रयोगक्षमता, व्यावसायिकता या बौद्धिक भांडवलाचा वापर करून घेण्याचं कौशल्य यापुढे लोकशाही समाजांना दाखववावं लागेल. डावे विरुद्ध उजवे अशा राजकीय साठमारीकडे लक्ष न देता मानवाधिकारांच्या परिप्रेक्ष्यातून आपले प्रश्न योग्य प्राधान्यक्रमाने सोडवणं ही येत्या काळाची गरज आहे. कोविड -१९ च्या प्रयोगशाळेत हे जे लोकशाहीचं टेस्टिंग प्रत्येक लोकशाही देशात होत आहे ते अंतर्मुख करणारं आहे पण निराशाजनक नक्कीच नाही.

संदर्भ

१. आर्ते. २०२०. रि: करोनाव्हायरस इन स्वीडन. आर्ते.टीव्ही. विडिओ रिपोर्ट, जर्मनी. उपलब्धता: मे १३, २०२० ते ऑगस्ट २, २०२०. https://www.arte.tv/en/videos/092187-004-A/re-coronavirus-in-sweden. संदर्भ घेतला मे १९, २०२०.

२. छोकर, जगदीप एस्. २०२०. "मायग्रंट वर्कर क्रायसिस : द सुप्रीम कोर्ट हॅज ॲब्डिकेटेड ऑल रिसपॉन्सिबिलिटी". द वायर, मे १९, २०२०. https://thewire.in/law/supreme-court-migrant-workers-crisis-abdicate-responsibility. संदर्भ घेतला मे २२, २०२०.

३. डिसिल्वर, ड्रू. २०१९. "डिस्पाईट ग्लोबल कन्सर्नस् अबाउट डेमॉक्रसी, मोअर दॅन हाफ ऑफ कन्ट्रीज् आर डेमोक्रॅटिक." मे १४, २०१९. प्यू रिसर्च सेंटर, वॉशिंग्टन डी. सी. https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/05/14/more-than-half-of-countries-are-democratic. संदर्भ घेतला मे १९, २०२०.

४. तलवार, सान्या. २०२०. "इनॲक्शन टोवर्ड्स् प्रोटेक्शन ऑफ मायग्रंट वर्कर्स अफेक्टेड एस् सीज रेप्युटेशन – प्ली इन एस् सी सीक्स डायरेक्शन्स टु प्रोटेक्ट अँड सेफगार्ड मायग्रंट्स्". लाईव्ह लॉ, मे २२, २०२०. https://www.livelaw.in/top-stories/inaction-towards-protection-of-migrant-workers-affected-scs-reputation-plea-in-sc-seeks-directions-to-protect-safeguard-migrants-157165. संदर्भ घेतला मे २३, २०२०.

५. देशिंगकर, प्रिया. २०२०. " व्हाय इंडियाज मायग्रंट्स् डिझर्व अ बेटर डील". लाईवमिंट, मे १८, २०२०. https://www.livemint.com/news/india/why-india-s-migrants-deserve-a-better-deal-11589818749274.html. संदर्भ घेतला मे २१, २०२०.

६. नंदराज, सुनील, एन्. देवदासन्, पी. एल् गिरीश. २०२०. "अनॅलिसिस: हू हॅज बीन पुट ऑन द कमिटीज टु ॲडवाईज इंडिया ऑन इट्स फाइट अगेन्स्ट द करोनाव्हायरस?". स्क्रोल.इन, मे १६, २०२०. https://scroll.in/article/961781/analysis-who-has-been-put-on-the-committees-to-advise-india-. संदर्भ घेतला मे २५,२०२०.

७. मांधानी, अपूर्वा. २०२०. "एस् सी कांट "मॉनिटर" वॉकिंग मायग्रंट्स्, बट 12 एच् सीज हॅव इश्यूड ऑर्डर्स ऑन फूड अँड शेल्टर". द प्रिंट, मे १८, २०२०. https://theprint.in/judiciary/sc-cant-monitor-walking-migrants-but-12-hcs-have-issued-orders-on-food-and-shelter/424241/. संदर्भ घेतला मे २६, २०२०.

८. वर्मा, सात्विक. २०२०. “व्हाय इंडियाज लीगल अँड लेबर सिस्टिम नीड्स टु बी रीकॉनफिगर्ड टु रिअली हेल्प मायग्रंट वर्कर्स”. द वायर, मे १९, २०२०. https://thewire.in/labour/india-labour-legal-system-migrant-workers. संदर्भ घेतला मे २१, २०२०.

९. वेंकटरामन, तिष्या. २०२०. “व्हॉट डू एपिडीमिऑलॉजिस्ट्स् डू – अँड व्हाय आर दे क्रूशिअल टु इंडियाज फाइट अगेन्स्ट कोविड-19?”. स्क्रोल.इन, एप्रिल १५, २०२०. https://scroll.in/article/958730/what-do-epidemiologists-do-and-why-are-they-crucial-to-indias. संदर्भ घेतला मे २५, २०२०.

१०. हिशिकर, साकेत. २०२०. “मायग्रंट लेबर इश्यू शुड हॅव बीन ॲट द सेंटर ऑफ आत्मनिर्भर भारत अभियान – इव्हन फॉर इकॉनॉमिक रीझन्स”. मनीलाईफ, मे, १८, २०२०. https://thewire.in/labour/india-labour-legal-system-migrant-workers. संदर्भ घेतला मे २४, २०२०.

११. CNN न्यूज18. २०२०. “स्वीडन स्टेड अवे फ्रॉम लॉकडाउन, अँड इट्स कॅपिटल स्टॉकहोम मे रीच ‘हर्ड इम्युनिटी’ इन वीक्स”. न्यूज18.कॉम, एप्रिल २०,२०२०. https://www.news18.com/news/world/sweden-stayed-away-from-lockdown-and-its-capital-stockholm-may-reach-herd-immunity-in-weeks-2589685.html. संदर्भ घेतला मे २५, २०२०.

‘कोविड-१९’ आणि कर्फ्यूच्या तळात दडलेली काश्मिरी वेदना!

संजय नहार

संस्थापक, सरहद (सामाजिक संस्था)
पुणे
sanjaynahar15@gmail.com

एक -

“माझ्या मनात काश्मीरबद्दल खूप चुकीच्या कल्पना होत्या. काश्मिरी लोक हे बाहेरून आलेल्या लोकांची किती काळजी घेतात, याचा अनुभव मी सध्या घेते आहे. मुंबईत कोरोनाच्या भीतीनं अपरिचित लोकांशी बोलणं टाळलं जात आहे, तिथं काश्मीरमध्ये माझ्यासारख्या काहीही परिचय नसणाऱ्या कुटुंबाची घरातल्या माणसाप्रमाणं काळजी घेत आहेत. मला काश्मीरमध्ये फक्त सेवा आणि प्रेम नाही मिळालं तर त्याही पलीकडे जाऊन एक हक्काचं घर मिळालं आहे.”

- खदिजा शेख

दोन -

‘काश्मीरमध्ये कॉन्फ्लिक्ट झोन आहेत, तिथं कुणाबरोबर काहीही घडू शकतं, असं आम्ही ऐकलं होतं. पण आम्हांला मिळालेल्या प्रेम, सेवा आणि सन्मानानं आम्ही भारावून गेलो आहोत. हॉटेल आणि दळणवळण बंद झालं होतं, पण तरीही नजिम मलिक यांनी आमच्या सेवेत कोणतीही कसूर सोडली नाही. आम्ही त्यांच्या घरी गेलो याचा आनंद त्यांना जास्त होता.’

- नचिकेत गुत्तीकर

कोरोनाने जग चिंतीत असताना, आपल्या नातेवाईकांना आणि मुलांनाही विशिष्ट शारीरिक अंतर राखून ठेवत असताना काश्मीरचे हे अनुभव बाहेरून आलेल्या लोकांचे आहेत. काश्मीर केवळ निसर्गसौंदर्यानंच स्वर्गीय आहे, असं नाही तर माणुसकीच्या भावनेचाही स्वर्गीय अनुभव इथं कायमच येतो, मग कोरोना काळही त्याला अपवाद कसा असेल, हे सांगणारे हे दोन अनुभव पुरेसे बोलके आहेत.

पहिला अनुभव खदिजा यांचा आहे. मुलगा जावेदसह त्या मार्च महिन्यात मुंबईहून काश्मीरमध्ये फिरण्यासाठी आल्या. पर्यटकांमुळं कोरोना पसरत आहे, अशी चर्चा त्यावेळी होती. या दोघांची कोरोना टेस्टही निगेटिव्ह आली होती, तरीही या दोघांच्या मनात भीती होती. नेमकी हीच भीती एका अनोळखी काश्मिरीनं हेरली. जावेदच्या खांद्यावर हात ठेवून 'परेशान लग रहे हो, चिंता करने की कोई बात नही, तुम हमारे घर आ जाओ.' असं म्हणत नजीर अहमद यांनी या दोघांना थेट आपल्या राहत्या घरी आणलं आणि आपल्या काश्मीरमधल्या सेवा संस्काराचा अनुभव दिला.

नचिकेत गुत्तीकर यांचाही अनुभव असाच. ते त्यांच्या सहकाऱ्यांसह कामानिमित्त पुण्याहून काश्मीरला आले होते. २५ मार्चला परतीच्या विमानानं ते घरी पोहोचणार होते; पण लॉकडाऊन सुरू झालं आणि सगळं नियोजन बदललं.

मी जेव्हा नचिकेतशी बोललो, तेव्हा तो काश्मिरी पाहुणचारानं भारावून गेला होता. तो ज्यांच्या घरी राहिला होता ते नजीम मलिक यांना मी गेल्या अनेक वर्षांपासून ओळखतो. ते शिक्षक आहेत. अशा काळात सेवा करण्याची संधी मिळते आहे, याच गोष्टीनं ते आनंदी झाले होते. आपल्या कुटुंबातलंच कुणी आल्याचा त्यांना जणू काही आनंद झाला होता. काश्मिरींच्या रक्तातच पाहुणचार आहे, तो असा. म्हणूनच की काय या काळात तिथं अडकलेल्या मराठी लोकांशी मी बोललो तेव्हा 'या लोकांनी आम्हाला इतकं घरच्यासारखं सांभाळलं आहे की सुरळित झाल्यावरच महाराष्ट्रात जाऊ या' अशी भावना सगळ्यांनीच व्यक्त केली.

खरंतर एप्रिल-मे महिन्यात ट्युलिप फेस्टिव्हल पाहायला पर्यटक मोठी गर्दी करतात. पण कोरोना विषाणूचं संकट वाढलं आणि सगळंच चित्र बदलत गेलं. अनिश्चितता हा काश्मिरींच्या जगण्याचाच एक भाग झाला आहे. कर्फ्यू, लॉकडाऊन या गोष्टींचा ते गेल्या काही वर्षांपासून जवळून अनुभव घेत आहेत. त्यामुळं अशा परिस्थितीत कसं वागायचं, कसं जगायचं याला काश्मिरी माणूस बऱ्यापैकी सरावला आहे. पण तरीही आजपर्यंतची संकटं होती ती मानवनिर्मित होती, राजकीय होती किंवा कृत्रिम होती. आताचं संकट हे नैसर्गिक आहे पण तरीही इथला माणूस जिद्दीनं या संकटाला सामोरं जात आहे. या काश्मिरी माणसाचं मनोगत मांडणारी एक कविता सध्या व्हायरल होते आहे जी पुरेशी बोलकी आहे -

कर्फ्यू है एहतियात से रहिएगा
पानी कम गिराइएगा, नमक कम खाईएगा।

जाफरान की भी चाय बनाई जा सकती है
आटे में नमक डाल कर

पानी उबालकर भी रोटी खाई जा सकती है।
चावल की पीछ मे छोंक से
एक वक्त की सालन चलाई जा सकती।।

दो कुन्बे एक चुल्हे पर खाना पकाए
साझी लकड़ी जलाएँ, साथ बैठ खाऐ।।
ऐसे करके बरकत रहती है
चावल की पिपि, तेल की कुप्पी
ज़्यादा दिन चलती है।।
माँ जी की दवाई ख़त्म हो तो
पानी में हल्दी घोलने से आराम आएगा।
अब्बा जी को गुनगुना घी गुटनो में लगाइएगा।।
बच्ची गूमने की ज़िद करें तो
बॉलकनी में कंधे पर घुमा आइएगा।।

खिडकी में से पड़ोसी से बात करते रहना।
कुछ कमदिल होते है, दिलासे देते रहना।
उधार लेने देने में शरम नहीं है,
देहशत के बाद अमन में लौटाते रहना।

किसी नाके पर पुलिस पुछे तो
हाँ जी, ना जी में कहना।
आधार, वोटर, लेसंस खीसें में रखना।

और कई बातें हैं जो तुमे सिखानी है
कुछ दिन की बात है,
आपको कौन सा हमारी तरह
कर्फ्यू में ऊमर बितानी है..

ही कविता कुणी लिहिली माहीत नाही. पण काश्मिरी माणूस आयुष्यभर काय भोगत असतो, त्याचं दुःख काय असतं, हे दोन-अडीच महिन्याच्या 'लॉकडाऊन'मध्ये आपल्याला कसं कळणार?

काश्मीर खोऱ्यात गेल्या ३० वर्षांपासून लॉकडाऊनसारखीच परिस्थिती मधून-अधून असते. अनेकवेळा तिथं सहा-सहा महिने कर्फ्यू असतो. कधी राजकीय तर कधी संरक्षणाच्या कारणावरून; पण आरोग्याच्या कारणावरून झालेला पहिलाच कर्फ्यू काश्मिरी लोक अनुभवत आहेत. असं असलं तरीही त्यांना या वातावरणाची पुरेशी सवय आहे. जमावबंदीत कसं जगायचं असतं, हे त्यांच्यासाठी अजिबात नवं नाही. उलट नैसर्गिक संकटं काश्मीरमध्ये जेव्हा जेव्हा आली तेव्हा काश्मिरी माणूस त्याला धीरानं तोंड देतो. तिथं बर्फवृष्टी होते, तेव्हा सहा महिने रस्ते बंद असतात. सहा-सहा महिन्यांचं सामान तो घरात भरून ठेवतो. एकूणच अशा नैसर्गिक संकटांच्या अनुभवानं काश्मिरी माणसाची मानसिकता घडवली आहे. मात्र अशा काश्मिरी माणसावर कृत्रिम संकटं येतात, तेव्हा मात्र तो बंडखोरी करतो. कोरोनाचं हे संकट एका बाजूला नैसर्गिकही आहे आणि वेगळ्या अर्थानं ते कृत्रिमही आहे.

कोरोनाचा प्रादुर्भाव सुरू झाल्यापासून काश्मीर खोऱ्यात दहशतवादी कारवायांचं प्रमाण वाढलं आहे. उर्वरित भारतात लॉकडाऊन सुसह्य करण्यासाठी टिव्ही, मोबाईल फोन, इंटरनेट अशा सगळ्या गोष्टींनी काहीसा हातभार लावला. पण काश्मीरमध्ये मिलिटन्सीमुळं कर्फ्यू झाला, तर इंटरनेटच काय तर फोनसेवाही दीर्घकाळासाठी बंद असते. मागच्या वर्षी ३७० कलम हटवल्यानंतर तर अनेक महिने काश्मिरी माणूस संपर्क क्षेत्राच्या बाहेरच होता. त्यामुळं आपला आवाज दाबला जात असल्याची भावना त्याच्या मनात याही बाजूनं तयार झाली आहे.

कोरोनाचं संकट नैसर्गिक असलं तरीही त्या पार्श्वभूमीवर धार्मिक विभागणी केली जात असल्याचा प्रयत्न झाला. जम्मू विरुद्ध काश्मीर अशी विभागणी करून 'राजकीय' रंग देण्याचा प्रकार दुर्दैवी आहे. काश्मिरी माणूस हा आपल्या अधिकारांप्रती अतिशय आग्रही असतो. तो तक्रारखोर असतो. काश्मीरनं या देशाचं दोन हजार वर्षं बौद्धिक नेतृत्व केलं आहे, असं पंडित नेहरू म्हणतात. काश्मीरमध्ये वेगवेगळ्या संस्कृती आल्या त्या सर्वांनाच काश्मीरनं सामावून घेतलं आहे. त्यातूनच काश्मीरचा माणूस घडत गेला आहे. गेल्या काही काळात मात्र काश्मीरमध्ये धर्मगुरूंचं महत्त्व मोठं झालं होतं. पण कोरोनाच्या संकटात मात्र काश्मिरींनी धार्मिक भूमिका बाजूला ठेवून आरोग्याला प्राधान्य दिले. तबलिगीचे काही सभासद दिल्लीला गेले होते, त्यात काही मौलवीही होते. त्यांच्यामुळं काश्मीरमध्ये कोरोना पसरला अशी बातमी पसरल्यावर या मौलवींनाही अडवण्याचं धैर्य इथल्या जनतेनं दाखवलं, हे निश्चितच कौतुकास्पद आहे. ही घटना मला खूप महत्त्वाची वाटते. धर्मगुरुंनाच गावात येऊ नका, असं सांगण्याचं धाडस या काश्मिरी माणसानं दाखवलं. धर्म कितीही मोठा असला तरी आपल्या आरोग्यावर त्याचं आक्रमण होत असेल, तर त्याला रोखलं पाहिजे, ही

भावना मला पहिल्यांदा जाणवली.

कर्फ्यू, लॉकडाऊनच्या परिस्थितीला काश्मिरी माणूस कितीही सरावला असला तरीही त्याच्या मानसिकतेवर काही ना काही परिणाम झाला आहेच. लहान मुलं खेळण्यासाठी बाहेर पडू शकत नाहीत. बाहेर कुणी आलं तर आर्मीवाले आणि पोलीस दिसत असतात. हे सवयीचं असलं तरीही त्यातून एक वेगळीच मानसिकता घडत जाते. ती म्हणजे एकतर खूप भीती वाटते किंवा ती पूर्णपणे नष्ट होते. हे दोन्ही बदल काश्मिरमध्ये प्रामुख्यानं पाहायला मिळाले.

आर्थिक स्थितीबाबत बोलायचं झालं तर शासकीय नोकरी असलेले किंवा शासकीय कॉन्ट्रॅक्टमध्ये सहभागी असणारा वर्ग वगळता इतरांची अवस्था बिकट व्हायला सुरुवात झाली आहे. पण तरीही ज्यांच्याकडे थोडं अधिकचं अन्नधान्य आहे, ते एकमेकांना शेअर करत आहेत.

शेख आशिक हे 'काश्मीर चेंबर ऑफ कॉमर्स'चे अध्यक्ष आहेत. ते म्हणाले, आम्ही कितीही अडचणीत असलो, तरी... जे काही शिल्लक आहे... त्यातूनही कामगार नाहीत, मजूर निघून गेले आहेत, खूप आर्थिक नुकसान झालेलं आहे. पण तरीही पीपीई किट, मास्क अशा गोष्टी आम्ही सरकारला पुरवत आहोत. आमची हॉटेल उपलब्ध करून देत आहोत.

या काळात पर्यटन तर पूर्णपणे थांबलं आहे. शेतात जे पिकलं होतं, ते बाहेर न पाठवता आल्यामुळं सडून गेलं आहे. प्लंबर, सुतार यासारख्या हातावर पोट असणाऱ्या कामगारांची आणि हस्तउद्योग करणाऱ्यांची स्थिती झपाट्यानं बिघडत आहे. या सगळ्यात गरिबांचं नुकसान जास्त झालं असलं तरीही झळ पोहोचलेल्या सर्वांमध्ये हे कोरोनाचं संकट केवळ आपल्यापुरतं नाही तर सगळ्या जगभरात पसरलं आहे, या बाजूनंही पाहिलं जात आहे. त्यामुळं आमच्याच बाबतीत हे का घडतं, अशी एक भावना काश्मिरींच्या मनात असते, ती कोरोनाच्या काळात नाही, हाच काय तो त्यातला दुर्दैवी सकारात्मक भाग.

दुसरा एक भाग असाही आहे, तो म्हणजे ३७० कलम हटवल्याच्या पार्श्वभूमीवर काश्मीरमधील शेकडो महत्त्वाचे नेते, कार्यकर्ते तुरुंगात आहेत. त्यामुळं आपला आवाज हरपला आहे, अशीही भावना काहींच्या मनात आहे. त्यामुळं प्रशासन आरोग्यव्यवस्था नीट हाताळत असूनही जनतेच्या मनात विश्वास निर्माण करण्यात अडचणी येत आहेत.

कोरोना झाल्यानंतर मृत्यू झाल्यास प्रेत न पुरता ते जाळलं जातं, हाही अनेक गैरसमजांमधला एक गैरसमज पसरल्यानं काश्मीरबाहेर असणाऱ्या मुलांनी काश्मिरमध्ये परतावं, अशी भावना काहींमध्ये बळावली. हिंसाचार नाकारून आपली मुलं काश्मीरबाहेर जाऊन शिकली पाहिजेत, असं तिथल्या पालकांना वाटायचं.

पण कोरोना काळात आपली मुलं आपल्याजवळच पाहिजेत, ही भावना बळावू लागली. परवा एका आईचा मला फोन आला. तिचं म्हणणं होतं, की जे काही व्हायचं ते होऊ दे. पण आम्ही आता कोरोनाकाळात एकत्र राहू. समजा, काही बरं-वाईट झालंच, तर ते आमच्या रीतीरिवाजाप्रमाणं तरी करता येईल. ही टोकाची भावना हे त्याचंच द्योतक म्हणता येईल. कोरोनाच्या संकट काळात आपले लोक आपल्या गावात असावेत, आपल्यासोबत असावेत, अशी भावना खरंतर संपूर्ण देशभरात बळावली आहे. काश्मीर खोऱ्यातही १५०पेक्षा अधिक कुटुंब महाराष्ट्रातली आहेत. तिथं ती स्थिर-स्थावर झालेली असूनही त्यांच्या मनात लगेचच महाराष्ट्रात परत यायचं, ही भावना खूप प्रबळ आहे; मात्र तरीही ते विशेष रेल्वेनं महाराष्ट्रात यायला तयार नाही, याचं कारण तिथल्या स्थानिक लोकांचं प्रेम हेच आहे.

काश्मीरमध्ये कोरोना संकट हे दुहेरी आहे. म्हणजे एका बाजूला कोरोनाशी सामना करायचा आहे तर दुसऱ्या बाजूला दहशतवादाशी! या दुहेरी संकटाचा सामना सध्या काश्मिरी माणूस करतो आहे. पर्यटन १०० टक्के थांबल्यामुळं तरुण मुलं दहशतवादी वृत्तींकडे आकर्षित होण्याची शक्यता आहे. सरकारसमोर असलेलं हे सर्वात मोठं आव्हान आहे.

३७० कलम हटवल्यानंतर काश्मिरींच्या मनात केंद्र सरकारबद्दल अविश्वासाचा धागा तयार झाला आहे. तसा तो एकूणच राज्यकर्त्यांबद्दल त्यांच्या मनात आहेच. अधिक संवेदनशीलपणे, मानवतावादी भूमिकेतून काश्मिरींकडे पाहिलं गेलं असतं तर त्यांच्या मनात स्थान निर्माण करण्याची मोठी संधीच कोरोना काळात चालून आली होती. पण ही संधी आता केंद्र सरकारने गमावली आहे.

एकदा हुरियतचा नेता मला म्हणाला होता, ‘आमच्याकडे सफरचंद आहेत. त्यावर प्रक्रिया केली जात नाही. आंबट-गोड असतात. त्याचं मार्केटिंग होत नसेल फार. पण चीनचे सफरचंद इथं आले. त्याचं पॅकेजिंग उत्तम आहे. क्वालिटी उत्तम असली, त्यावर प्रक्रिया झालेली असली तरीही चीनचे सफरचंद हे चांगले असले तरीही ते आम्हाला आमचे वाटत नाहीत. चांगलं असणं आणि आमचं असणं यात फरक आहे. तसंच कश्मिरी आमचे वाटले पाहिजेत, याबाजूनं केंद्र सरकारचे प्रयत्न कमी पडत आहेत.’

उपमहापौर असलेला एक तरुण मुलगा - सुजात चाषू याचा मला अलीकडेच फोन आला. तो डबल ग्रॅज्युएट. तो एमबीए आणि इंजिनिअर झालेला. काश्मीरमधला डाउनटाऊन या भागात राहतो. त्याचं म्हणणं असं होतं की, ‘गरिबांना किमान अन्न तरी मिळत आहे. पण आमचं तर रोजचं जगणं अवघड झालं आहे. विश्वासाचं वातावरणही आजूबाजूला नाही.’

त्याच्या याच म्हणण्याला दुजोरा मिळाला, जम्मू-काश्मीर प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष असलेल्या गुलाम

अहमद मीर यांच्याशी बोलल्यानंतर, 'सरकार खूप चांगलं काम करत आहे.', असं ते सारखं म्हणायचे. आपण थोडी जरी उणीव दाखवली तरीही ते ती मान्य करत नव्हते. त्याचं नेमकं कारण मला कळेना. पण नंतर असं कळलं की सरकारवर टीका करायची नाही, असे अनेकांकडून बाँड लिहून घेतले गेले आहेत. म्हणून अशा कठीण काळातही काश्मीर खोऱ्यातून कोणतीही टीका होताना दिसत नाही.

या सगळ्यात चांगली बातमी आहे, मराठी माणूस असलेले पांडुरंग पोळे हे विभागीय आयुक्त म्हणून चांगलं काम करत आहेत, ही! काश्मिरी खोऱ्यात त्यांचं चांगलं नियंत्रण आहे. महाराष्ट्रात कोरोनाचं वातावरण असल्यामुळं इथलं वातावरण जागरूक आहे. पण पुण्यातून ट्रेननं मुलं तिथं गेली तेव्हा तिथली स्थानिक यंत्रणा त्याबाबत एवढी जागरूक नव्हती. हे त्यांच्या लक्षात आल्यावर तिथल्या सर्व जिल्हाधिकाऱ्यांना तशा सूचना देऊन या मुलांचं विलगीकरण करण्याबाबत व्यक्तिगत सूचना दिल्या. तसंच आवश्यक त्या सर्व सुविधा पुरवल्या.

कोरोनाच्या काळात अनेक संकटं आहेत. मानसिक तणाव वाढलेले आहेत. पण तरीसुद्धा काश्मिरी माणसांनं हे आव्हान स्वीकारलं आहे. पण त्याच वेळी अनेक एन्काउंटर गेल्या काही दिवसात झालेले आहेत. काही भागात हजारो तरुण कोरोनाचं संकट असतानाही रस्त्यावर येत आहेत. अतिशय कठीण काळात निमलष्करी दल, पोलीस हे तिथं काम करत आहेत. त्यांना एकाच वेळी दहशतवाद आणि कोरोनाशी लढायचं आहे. तेही दळणवळणाच्या मर्यादित साधनांसह. हे मोठं आव्हान आहे.

अशी सगळी आव्हानं असूनही लोक संघर्ष करण्याच्या मनःस्थितीत नाहीत. त्याची ही मनःस्थिती समजून घ्यायला हवी. अन्यथा सुसंवादाची तुटलेली दोरी कोरोनाच्या काळात आणखीन ताणली गेल्यास ती सांधली जायला कित्येक वर्षांचा काळ लागेल.

"अल्लानं आम्हाला इतक्या कठीण काळातही सेवा करण्याची संधी दिली, त्याबद्दल आम्ही भाग्यवान आहोत. आमच्या या आतिथ्य संस्कृतीचा आम्हाला गर्व आहे. या संकटकाळात लोक काश्मीरची तर आठवण काढतीलच पण सगळ्यात जास्त त्यांना आठवण येईल ती आमची आणि आमच्या प्रेमाची!" अशी भावना काही पर्यटकांना आपुलकीनं सेवा देणाऱ्या हिलाल अहमद या काश्मिरी माणसानं व्यक्त केली आहे.

काश्मीरमध्ये जाऊन आलेला माणूस काश्मिरी माणसाच्या आपुलकीची आठवण कायम मनात जागी ठेवतो. 'आपको कौनसा हमारी तरह कर्फ्यू मे उमर बितानी है' या वाक्यातली वेदना समजून घेत देश म्हणून हीच भावना वेगानं विस्तारत नेण्याची मोठी जबाबदारी कोरोना संकटानंतर देशाला पार पाडावी लागणार आहे. हेच कोरोना काळातलं वास्तव आहे.

‘कोविड-१९’ आणि मनोरंजनाची माध्यमे

अमोल रामसिंग कोल्हे

खासदार, शिरूर मतदार संघ.
अभिनेता, दिग्दर्शक, निर्माता
dramolkolhe80@gmail.com

'कोविड-१९' महामारीने अख्ख्या जगाला खीळ घातली आहे. यातून मनोरंजनाचा उद्योग तरी कसा सुटणार? 'कोविड-१९'चा घट्ट विळखा मनोरंजनाच्या माध्यमांवरही पडला आहे आणि त्यातून अनेक गंभीर स्वरूपाचे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. उदाहरणार्थ, मनोरंजनाची माध्यमे या आक्रमणाला कसे तोंड देतील? मनोरंजनाचा व्यवसाय यानंतर तग धरेल काय? तग धरताना त्याला कोणकोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे? कोविडोत्तर काळात मनोरंजनाचे स्वरूप कसे असणार आहे? त्याचे अर्थकारण कसे असेल? त्याचे पर्यावरण कसे असेल? आता प्रस्थापित असलेली व्यवस्था कायम राहील की नवी व्यवस्था जन्माला येईल? इत्यादी, इत्यादी. या प्रश्नांचा वेध घेण्याआधी 'कोरोना' महामारी सुरू होण्यापूर्वी या मनोरंजनाच्या उद्योगाची स्थिती कशी होती? आणि 'कोविड-१९' संकटकाळात ती कशी आहे? याचा शोध घेणे आवश्यक आहे. मी शिरूर मतदारसंघाचा लोकनियुक्त खासदार आहे. गेली दोन दशके मराठी नाट्य, चित्रपट आणि मालिका या क्षेत्रांमध्ये अभिनेता, सूत्रसंचालक, पटकथाकार, निर्माता अशा अनेक स्तरांवर कार्यरत आहे. प्रस्तुत लेखात मी मनोरंजनाच्या माध्यमांपुरते माझे विचार मांडणार आहे. मतदार संघाचे 'कोविड-१९' संदर्भातील प्रश्न मांडण्याची ही जागा नाही.

१.

१९ मार्च २०२० रोजी 'शूटिंग थांबवा' अशा स्वरूपाच्या सूचना आल्या. आमची 'स्वराज्य जननी जिजाऊ' ही मालिका आम्ही थांबवली. त्याचवेळी मी संसदेत मागणी केली की, "विम्यामध्ये कोविड आजाराचा

समावेश करावा.” ज्या क्षेत्रात मी कार्यरत आहे त्या चित्रपट, मालिका क्षेत्राला ‘उद्योग’ म्हटले जाते, पण उद्योगाचा दर्जा मात्र दिला जात नाही. वास्तविक पाहता, ही अनेक दशकांची शोकांतिका आहे. त्यामुळे या विषयाला आपण प्रारंभीच हात घालावा यादृष्टीने संसदेतील आमच्या काही सहकारी खासदारांनी व मी चित्रपट उद्योगाला आणि आता दूरचित्रवाणी उद्योगाला एक ‘उद्योग’ या नात्याने मान्यता द्यावी अशी ठोस मागणी केली. ‘सिंटा’ या चित्रपट उद्योगाशी निगडित कलावंतांच्या संघटनेच्या सचिव असणाऱ्या अमित बहल यांच्याबरोबर माझ्या सातत्याने चर्चा होत होत्या. आमच्या या नाटक, चित्रपट, दूरचित्रवाणी क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांचे कामाचे तास नक्की नाहीत, कामगारांची सुरक्षिततेच्या दृष्टिकोणातून फारशी काळजी घेतली जात नाही, त्यांना कोणालाही विम्याचे संरक्षण नाही, विविध प्रकारचे कर्ज उचलण्यासाठी त्यांना ग्राह्य मानले जात नाही. या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांच्या अशा विविध प्रकारच्या समस्या आहेत. या सर्व समस्या एकेक करून संसदेच्या पटलावर मांडून त्यांचा पाठपुरावा करण्याचा माझा निर्धार होता. पण अचानक ‘कोविड-१९’चा घाला पडला आणि संसद स्थगित करण्यात आली.

नाटक, चित्रपट, दूरचित्रवाणी मालिका, वेब प्लॅटफॉर्म्स (यापुढे त्यांचा आपण ओटीटी असा उल्लेख करू या ओटीटी म्हणजे (Over The Top) अशा वेगवेगळ्या मनोरंजनाच्या माध्यमांचा आपण विचार करू या.

प्रारंभी आपण दूरचित्रवाणी या अलीकडच्या काळात प्रेक्षकांवर सर्वाधिक प्रभाव गाजवणाऱ्या माध्यमाचा विचार करू या. दूरचित्रवाणी उद्योगात चित्रपटाच्या तुलनेत कमी पैसे मिळतात, ही गोष्ट खरी आहे. पण त्यातील उत्पन्नाचे सातत्य हे चित्रपटापेक्षा अधिक लक्षणीय आहे. दूरचित्रवाणी उद्योग हा मनोरंजनाच्या क्षेत्रातील एकमेव असा उद्योग आहे की जो दिवसाच्या तत्त्वावर मानधन मिळवून देणारे काम देतो. जुन्या भाषेत बोलायचे तर रोजंदारीवर काम उपलब्ध करून देतो. रोजंदारीवर काम करताना मिळणारा मेहनताना मात्र रोजगारांप्रमाणे त्याच दिवशी न मिळता कराराप्रमाणे मालिकेचा किंवा कार्यक्रमाचा पहिला भाग प्रदर्शित झाल्यानंतर दोन किंवा तीन महिन्यांनंतर मिळतो. ही एक प्रकारची ‘ग्लॅमरस रोजंदारी’ आहे. कलाकारांना त्यांचे मानधन करारानुसार एखाद्या महिन्याने किंवा दोन तीन महिन्यांनी मिळते. बाकीच्या घटकांना मात्र त्याहून थोडे उशीरा मिळते.

दूरचित्रवाणीच्या बाबतीत एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे तो म्हणजे बौद्धिक संपदा हक्कांचा! (इंटेलेक्च्युअल प्रॉपर्टी राईट्स). वाहिन्या व निर्माते यांच्यात जे करार होतात, ते बरेचसे एकांगी असतात. उदा. एखाद्या मालिकेचे पुन:प्रक्षेपण झाले तर त्या मालिकेचा निर्माता, दिग्दर्शक, अभिनेता, लेखक आणि अन्य कोणत्याही घटकाला त्याचा फायदा मिळत नाही. तसेच एखादी मालिका लोकप्रिय झाली, तिचा टीआरपी वाढला तर त्याचाही फारसा फायदा मालिकेच्या निर्मात्याला व अन्य घटकांना होत नाही. कारण मालिकांचे करार होताना ते प्रत्येक एपिसोडच्या मानधनावर होत असतात. काही वाहिन्या टीआरपी चांगला असेल तर प्रोत्साहन भत्ता

देतात. पण त्या टीआरपीचा एकेक अंश (पॉइंट) वाढवत नेण्यासाठी मालिकेच्या निर्मितीत लेखक, निर्माता, दिग्दर्शक, कलाकार, तंत्रज्ञ आदी घटक अफाट कष्ट घेतात, जीवाचा आटापिटा करतात. पण मौजेची गोष्ट म्हणजे जो प्रोत्साहनपर भत्ता निर्मात्याला मिळतो तो अक्षरश: एका कलाकाराच्या एका दिवसाच्या मानधनाएवढाच असू शकतो. यातली आणखी एक महत्त्वाची बाजू म्हणजे हा टीआरपी सातत्यपूर्ण असला तरच त्यातून संबंधितांना काही मिळू शकते, अन्यथा तेही नाही. मी जेव्हा दूरचित्रवाणीचे माध्यम शाश्वत आहे असे म्हणतो, तेव्हा मला या माध्यमाद्वारे करण्यात येणाऱ्या माध्यमाच्या सातत्यपूर्णतेबद्दल सांगायचे असते, हे लक्षात घ्यायला हवे. दूरचित्रवाणीवरील मालिकांच्या बाबतीत आणखी एक मुद्दा ध्यानात घ्यायला हवा तो असा की, वाहिन्यांकरिता निर्माण झालेल्या मालिकांचे किंवा कार्यक्रमांचे स्वामित्व हक्क हे निर्मात्याकडे नसतात, तर ते वाहिन्यांकडे असतात.

दैनंदिन मालिका जेव्हा बनतात, तेव्हा त्यात काम करणारे कलाकार, लेखक, दिग्दर्शक, तंत्रज्ञ, निर्माता ते स्पॉट बॉय हे सर्व जण आपल्या आयुष्यातील काही दिवस, काही महिने, काही वर्षे त्यांच्या निर्माणात व्यतीत करत असतात. पण त्यामानाने त्यांना फारसे उत्पन्न मिळत नाही. एखादी व्यक्ती नोकरी करत असेल तर तिला निवृत्ती वेतन, भविष्य निर्वाह निधी मिळत असतो. अशा स्वरूपाचा कोणताही फायदा या वरील घटकांना मिळत नाही. कारण या दूरचित्रवाणीच्या व्यवसायाला 'व्यवसाया'चा दर्जा अद्याप मिळालेला नाही.

हीच स्थिती चित्रपटांबाबतही आहे. अत्यंत अनिश्चित असा हा व्यवसाय आहे. कोणालाही चित्रपटांच्या यशस्वितेचे गणित मांडता आलेले नाही. एका वर्षात आपल्या देशभरात विविध भाषांमध्ये हजारो चित्रपट बनतात. त्यातले मोजकेच चित्रपट आर्थिक दृष्टीने यशस्वी होतात, चित्रपटाच्या परिभाषेत 'हिट' होतात.

मराठी चित्रपटांच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर वर्षभरात साधारणपणे शंभर ते दीडशे चित्रपट बनतात. त्यातले अगदी हातांच्या बोटावर मोजता येण्याजोगे चित्रपट यशस्वी ठरतात. मराठी चित्रपटांकडे मजबूत असे वितरणाचे जाळे नाही ही मोठी शोकांतिका आहे. काही वाहिन्या आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी निर्माण केलेले थोडेसे चित्रपट वगळता जवळपास नव्वद टक्के मराठी चित्रपट हे एकल निर्मात्याचे किंवा काही व्यक्तींनी एकत्र येऊन निर्माण केलेल्या संस्थांचे असतात. चित्रपटाच्या निर्मितीचा खर्च वेगळा, त्याच्या वितरणाचा आणि जाहिरातींचा खर्च वेगळा असतो. अनेक निर्मात्यांना याबाबतीत दम लागतो. प्रादेशिक भाषांच्या बाबतीत बहुतेक ठिकाणी हे चित्र दिसते. दाक्षिणात्य चित्रपटसृष्टी याला अपवाद आहे, याचे कारण प्रेक्षकांचा भाषाभिमान आणि अन्य भाषिक चित्रपटांची स्पर्धा नसणे हे आहे. महाराष्ट्रात देशातील सर्वात मोठी अशी हिंदी चित्रपटसृष्टी कार्यरत आहे. त्यामुळे मराठी चित्रपटांना सर्वप्रथम स्पर्धा करावी लागते ती हिंदी चित्रपटांशी. दोन्ही भाषांच्या टेरिटरीज एकच असल्यामुळे त्याचा मोठा फटका मराठी चित्रपटांना

बसतो. या गोष्टीला असणारा एक पैलू म्हणजे चित्रपटांचा निर्मिती खर्च. आजही मराठी चित्रपट साधारणपणे तीन ते चार कोटी रुपयांत बनतो, पण हिंदी चित्रपटांचे बजेटच शंभर कोटींच्या आसपास असते. त्यामुळे निर्मितीमूल्यांतील या तफावतीशी मराठी चित्रपटसृष्टीला स्पर्धा करावी लागते. एकाच चित्रपटगृहात शंभर कोटींच्या चित्रपटाशी चार कोटींचा मराठी चित्रपट स्पर्धा करतोय हे चित्र फारसे आशादायक नाही.

मल्टिप्लेक्स चित्रपटगृहांत मराठी चित्रपटांसाठी राखीव वेळा नाहीत, त्यामुळेही काही प्रश्न निर्माण होतात. चित्रपटांची प्रेक्षक संख्या वाढविण्याच्या दृष्टिकोणातून आजवर कोणत्याच घटकाने ठोस प्रयत्न केले गेलेले नाहीत. अशा प्रयत्नांचे सूतोवाच होते, पण नंतर फारसे घडत नाही. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात छोटी चित्रपटगृहे हवीत. मागील सरकारमधील परिवहन मंत्री दिवाकर रावते यांनी एक कल्पना मांडली होती की, एसटीच्या थांब्यावर कमी प्रेक्षक क्षमतेची चित्रपटगृहे असावीत व त्या चित्रपटगृहांमध्ये मराठी चित्रपट प्राधान्याने दाखवले जावेत. परंतु त्याबाबतीत नंतर काही झाले नाही. मोबाईल थिएटर्सची कल्पनाही राबवायला हवी. एक साधेसे गणित मांडूया. वर्षाला बावन्न आठवडे आणि वर्षभरात मराठी चित्रपटनिर्मिती साधारणपणे दीडशे चित्रपटांची. आठवड्याला तीन मराठी चित्रपट असे गणित. पण चित्रपट प्रदर्शनाचे हंगाम पाहता, चित्रपट प्रदर्शनासाठी जेमतेम अठ्ठावीस ते तीस आठवडे मिळतात. परिणामी, चित्रपटगृहांची कमतरता, वितरणाच्या जाळ्यांचे प्रश्न याबरोबरच शक्तिशाली नेटवर्कच्या किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या चित्रपटांपुढे छोट्या निर्मात्यांचे चित्रपट कसे उभे राहणार? अशा अनेक प्रश्नांनी मराठी चित्रपटसृष्टी भंडावून गेली आहे.

चित्रपटनिर्मिती हा व्यवसाय मानून यात उतरणारे निर्माते किती आहेत? आणि एखादा चित्रपट निर्माण करून बाजूला सरणारे निर्माते किती आहेत? हे फारसे पुढे न आलेले पण अत्यंत महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. याचे उत्तर द्यायचे झाले तर नव्वद टक्क्यांपेक्षा अधिक मंडळी ही दुसऱ्या गटात मोडणारी आहेत, असे देता येईल. याचबरोबर निर्माण होणारा वेगळा मुद्दा म्हणजे काही कलाकार, तंत्रज्ञ हे आपण ज्या फांदीवर बसलो आहोत तीच फांदी तोडण्याच्या प्रयत्नात असलेले दिसतात. आपला एखादा चित्रपट चालला की आपल्या भोवती ठरावीक पत्रकारांचे कोंडाळे तयार करून, सोशल मीडियावर पेड प्रसिद्धी करून ते माध्यमांत हवा निर्माण करतात व पुढील चित्रपटांसाठी आपले मानधन वाढवतात. वास्तविक पाहता असे करण्यात काही चूक नाही. चलतीच्या काळातच पैसे कमवायचे असतात. ते जरूर कमवावेत. पण त्यांचा पुढचा चित्रपट निश्चितपणे चालेल याची खात्री कोणी देऊ शकते का? आपल्या मराठी चित्रपटव्यवसायाला ऊर्जितावस्था प्राप्त करून देण्यासाठी धडपडणारे किती आहेत हा एक प्रश्नच आहे. हिंदी चित्रपटातील आघाडीचे कलाकार आपल्या चित्रपटांच्या यशस्वितेची जबाबदारी उचलतात. ते अनेकदा मानधन म्हणून एखाद्या विभागाच्या वितरणाचे हक्क घेतात. त्यामुळे आपसूकच त्यांच्यावर तो चित्रपट यशस्वी करण्याची जबाबदारी पडते.

मराठी चित्रपटसृष्टीत अद्याप हा विचार रुजला नाही. त्यात निर्मिती आणि खर्चाचे व्यस्त प्रमाण असल्याने सगळं मराठी चित्रपटसृष्टीचे जहाज डुबू शकते हे सर्वांनी लक्षात घ्यायला हवे.

आता आपण मराठी नाटकाविषयी विचार करू या. दूरचित्रवाणी वाहिन्या नाट्यनिर्मिती क्षेत्रात उतरल्यामुळे मराठी नाट्यसृष्टीला चांगले दिवस आले आहेत असे चित्र उभे राहिलेले दिसते. पण ते आभासी आहे, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. हाताशी वाहिनी असल्यामुळे मराठी नाटकांची जाहीरात मोठ्या प्रमाणात होताना दिसते. खरं म्हणजे मराठी नाट्यक्षेत्र प्रचंड प्रमाणात डळमळीत झालेले आहे. नाटकांचा निर्मिती खर्च वाढलेला आहे. बऱ्याचशा नाटकांमध्ये मालिकांमधील कलाकार काम करत असतात. कलाकारांची दिवसभराची शूटिंग आटोपल्यावर प्रयोगाच्या ठिकाणी पोहचायला त्यांच्याकरिता विमानाच्या तिकिटांची किंवा खाजगी वाहनांची सोय करावी लागते. परिणामी नाटकांचा खर्च वाढतो. त्याप्रमाणात प्रेक्षक मराठी नाटकांकडे वळत नाहीत हे सत्य आहे. गावोगावची नाट्यगृहे चांगल्या स्थितीत नाहीत, त्यामुळेही ग्रामीण भागात कलाकार जायला नाखूश असतात. मराठी नाटक अद्यापही पारंपरिक सादरीकरणाच्या वेढ्यात असल्याने ते नव्या प्रेक्षकाला आपल्याकडे आकृष्ट करून घेण्यात फारसे यशस्वी ठरत नाही, ही वस्तुस्थिती आहे.

यावर उपाय म्हणून सादरीकरणाचे काही नवीन प्रयोग केले गेले आहेत. डिजिटल स्क्रीनचा नाटकाच्या नेपथ्यासाठी वापर करून नाटक सादर केले जाते. पण सर्व ठिकाणी अशा प्रकारची सोय उपलब्ध नसते. मी स्वत: 'शिवपुत्र संभाजी' या महानाट्याच्या निमित्ताने एक वेगळा प्रयोग केला. हे महानाट्य संपूर्णपणे ध्वनिमुद्रित आहे. ध्वनिमुद्रित नाटकात आपणांस अभिनय कसा करता येईल? याविषयी मला धास्ती वाटत होती. पण प्रयोग सादर करताना ती धास्ती दूर झाली. या महानाट्यात आम्ही काही क्लृप्त्या योजल्या. त्यातील एक म्हणजे छत्रपती संभाजी महाराजांच्या आठ एंट्रीज घोड्यावर बसून आहेत. प्रेक्षकांमध्ये यामुळे थरार उत्पन्न होतो. या प्रयोगांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे साधारणपणे आठ ते दहा हजार प्रेक्षक एकाच वेळी हे महानाट्य पाहात असतात. त्यांना गुंगवून ठेवण्यासाठी या क्लृप्त्या उपयुक्त ठरतात. याच्या जोडीला रोह्याला आणि परळीला आम्ही जेव्हा 'शिवपुत्र संभाजी' या महानाट्याचे प्रयोग केले तिथे आम्ही शिवसृष्टी उभी केली. शिवकालीन वस्तू, पोशाख, हत्यारे, नाणी, सिंहासने, आहारविहाराच्या पद्धती, जनरीती, ग्रामव्यवस्था ह्यांचे प्रदर्शन तिथे उभे केले. या सर्वांची माहिती द्यायला आम्ही त्याच गावांतली चुणचुणीत मुलं निवडली. या प्रदर्शनासाठी रांगा लावून हजारोंच्या संख्येने शाळांमधील विद्यार्थ्यांनी, जनतेने याचा लाभ घेतला. असे उपाय सदैव करता येणे अवघड आहे. पण मोठ्या निर्मितीखर्चाला सांभाळण्यासाठी असे प्रयोग करता येऊ शकतात. प्रेक्षकांना नाट्यगृहाकडे खेचून आणण्यासाठी आवश्यक ते नवे प्रयोग आता केले जात नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे.

मराठी रंगभूमीवरील कलाकारांना, तंत्रज्ञांना, पडद्याआड काम करणाऱ्या व्यक्तींना फारसे मानधन मिळत नाही, ही बाब आवर्जून नोंद घेण्याजोगी आहे. ज्या प्रमाणात निर्माता नाटकात पैसे गुंतवतो, लेखक-दिग्दर्शकासह सर्व घटक ज्या प्रमाणात मेहनत करतात, त्या प्रमाणात त्याला पैसे मिळत नाहीत. यावर एक उपाय काढण्याचा आम्ही प्रयत्न केला होता. मी कलावैभवच्या 'शंभूराजे' या नाटकात शंभूराजांचे काम करत होतो. 'राजा शिवछत्रपती' मालिकेच्या दरम्यान हे नाटक बंद होते. मालिका यशस्वी झाल्यानंतर तिचा फायदा 'शंभूराजे' या नाटकाला होऊ लागला. त्यावेळी वाढत्या नफ्याचा फायदा सर्वांना मिळावा यासाठी आम्ही एक धोरण राबविले. त्या धोरणानुसार सर्वानुक्रमे प्रत्येक कलाकाराची टक्केवारी निश्चित करून नफ्याची वाटणी (निर्मात्याचा खर्च वजा करून उरलेली रक्कम) करण्याचे ठरविले आणि त्याप्रमाणात कलाकारांना मानधन द्यायला प्रारंभ केला. मात्र हे करण्याकरिता व्यवहारात कमालीची पारदर्शकता असणे तसेच हे सारे राबवण्याचे धैर्य असणे आवश्यक आहे.

'कोविड-१९'पूर्व काळात मराठी दूरचित्रवाणी, चित्रपट आणि नाटकांची स्थिती वरीलप्रमाणे होती. 'कोविड-१९'च्या आक्रमणाने जी काही व्यवस्था या मराठी मनोरंजनाच्या दुनियेची होती, ती व्यवस्थाच उद्ध्वस्त केली.

२.

१९ मार्च २०२० रोजी मनोरंजनाची दुनिया शांत झाली. 'कोविड-१९' मुळे टाळेबंदी झाली आणि १८४३ पासूनची रंगभूमी, १९१३ पासूनचा चित्रपट शांत झाला. हे अनपेक्षित होतं, भयावह होतं. पुढे काय होणार याची कोणालाही शाश्वती वाटत नव्हती. सगळं ठप्प झालं. मुंबई हे चित्रपट, दूरचित्रवाणी व नाट्यव्यवसायाचे देशाचे केंद्रस्थान आहे. लाखो कलावंत, लेखक, दिग्दर्शक, निर्माते, तंत्रज्ञ, संगीतकार, गायक, गायिका, वादक, प्रकाशयोजनाकार, संकलक, रंगभूषाकार, कॅमेरामन, स्पॉटबॉय आदी घटक मुंबईत आहेत. आणि ते सारे क्षणात बेरोजगार झाले. सुरुवातीलाच मांडल्याप्रमाणे ही सारी 'ग्लॅमरस रोजंदारी'वर काम करणारी मंडळी आहेत. यातील अनेकांचे तीन महिन्यांचे पैसे मे-जून महिन्यांपर्यंत कराराप्रमाणे मिळतील, पण जर टाळेबंदी उठली नाही तर मात्र अनेकांची आर्थिक स्थिती बिकट होणार आहे. वर्तमानपत्रांत काही कलाकारांनी आत्महत्या केल्याच्या बातम्याही येऊ लागल्या आहेत. टाळेबंदी उठली आणि हे मनोरंजनक्षेत्र योग्य काळजी घेऊन सुरू झालं तरी, प्रचलित व्यवस्थेप्रमाणे नंतरचे दोन-तीन महिने त्यांना कोणतेही उत्पन्न मिळणार नाही. त्यामुळे परिस्थिती अधिकाधिक बिकट होण्याची शक्यता आहे.

निर्मात्यांसमोरील एक संकट वेगळेच आहे. चित्रीकरण बंद झाल्यापासून मालिकांसाठी, चित्रपटांसाठी उभे केलेले सेट्स, त्यांची भाडी, त्यांना सांभाळण्याचा खर्च या साऱ्या गोष्टींमुळे त्यांचं कंबरडं मोडलेलं आहे. आपल्या चित्रपटांसाठी, मालिकांसाठी त्यांनी मोठ्या प्रमाणात भांडवली बाजारातून कर्जं उभी केलेली आहेत. व्याजाला झोप नसते, असे म्हणतात. कोणत्याही प्रकारचं उत्पन्न नसताना उभारलेल्या कर्जांवरील व्याज निर्मात्यांना त्रासदायक ठरते आहे.

मोठ्या कलावंतांखेरीज जे अन्य सारे घटक आहेत, त्यांचे प्रश्न गंभीर होत चालले आहेत. घरांचे हप्ते कसे द्यायचे इथपासून रोजच्या जेवणासाठी काय करावे असाही प्रश्न त्यांच्यापुढे उभा आहे. मध्यंतरी एका ज्येष्ठ अभिनेत्रींचा मला फोन आला होता. त्या सांगत होत्या की, मनोरंजन क्षेत्र बंद झाल्याने पैसे येणं थांबलं व ग्लॅमरच्या क्षेत्रात असल्याने जिथं अन्नधान्याची पॅकेट्स वाटतात तिथं जाता येत नाही. यातून मार्ग कसा काढावा? काही घरांत पती-पत्नी दोघेही याच क्षेत्रांत आहेत किंवा एखाद्या घरातील कर्ती व्यक्ती या क्षेत्रात आहे, त्यांच्यासमोर निर्माण झालेल्या आर्थिक संकटाची कल्पना करणे अवघड आहे.

वाहिन्यांसमोर वेगळे संकट उभे राहिले आहे, ते म्हणजे त्यांना मिळणाऱ्या आर्थिक स्रोतांमधील कपात. ते मोठं नुकसान व त्याबरोबरीने प्रेक्षक तुटण्याची भीती. आपल्या मालिकांमुळे ठरावीक प्रेक्षक प्रत्येक वाहिनीने बांधून घेतला आहे, तो गमावला असण्याची शक्यता आहे. 'कोविड-१९'मुळे सर्वाधिक जुन्या असलेल्या व आपला पारंपरिक प्रेक्षक सांभाळून असलेल्या वाहिन्या आणि नवजात वाहिन्या अशा सर्व जवळपास एकाच स्तरावर आलेल्या आहेत. जीआरपी (Gross rating points) मध्ये खूप पुढे असलेल्या आणि मागे असलेल्या वाहिन्यांमधील अंतर जवळपास मिटले आहे. या एका टाळेबंदीच्या दणक्याने काही वाहिन्यांची अनेक वर्षांची मेहनत अक्षरश: निकामी करून टाकली.

चित्रपटसृष्टीची अवस्थाही अशीच बिकट आहे. शंभर, दीडशे कोटींचे कितीतरी चित्रपट बनून तयार आहेत. पण त्यांना चित्रपटगृहे नाहीत. जोपर्यंत लोकांच्या मनातील कोविडची भीती कमी होणार नाही, तोपर्यंत प्रेक्षक मोठ्या संख्येने चित्रपट पाहायला बाहेर पडणार नाहीत, ही वस्तुस्थिती आहे.

याबरोबरच जे नवे चित्रपट प्रकल्प होऊ घातले आहेत, त्यांच्या निर्मात्यांच्या मनावर वेगळे सावट आले आहे. चित्रपट दाखवल्या जाणाऱ्या चित्रपटगृहांची स्थिती पूर्वीपासून वाईट होती, ती अधिक वाईट बनली आहे. ग्रामीण भागातील एक पडदा चित्रपटगृहांचे यातून वेगळे प्रश्न निर्माण झाले आहेत तर शहरी भागांतील अनेक मॉल्समधील चित्रपटगृहांच्या उत्पन्नावर हे मॉल्स तग धरू शकत होते, त्यांचेही अर्थकारण आज कोसळताना दिसते आहे.

याच ठिकाणी आणखी एका मनोरंजन उद्योगाच्या प्रकाराचा विचार मांडतो. वाद्यवृंद, शास्त्रीय संगीताचे कार्यक्रम, नृत्याचे कार्यक्रम, गावोगावच्या जत्रा, त्या जत्रांमधून कलाप्रदर्शन करणारे कलावंत, तमाशा कलावंत, लोककलावंत या साऱ्यांवर आज काम नसण्याची परिस्थिती ओढवली आहे. पाडव्याच्या सुमारास तमाशा कलावंतांना, लोककलावंतांना जत्रांची आमंत्रणे यायला सुरुवात होते व नंतरच्या तीन महिन्यांत ते पुढील वर्षभराची बेगमी करून ठेवतात. पण यंदा टाळेबंदीमुळे हे सारं हुकलं. या सर्व कलावंतांसमोर अस्तित्वाचे प्रश्न उभे राहणार आहेत.

या स्थितीत मनोरंजनाचा नवा प्लॅटफॉर्म वेगाने मूळ धरू लागला आहे तो म्हणजे ओटीटी प्लॅटफॉर्म. उपग्रहांच्या आणि डिजिटल सेवांच्या माध्यमातून नेटफ्लिक्स, ॲमेझॉन प्राईम, हॉटस्टार, झी फाईव्ह, व्हूट्स, मॅक्स आणि अनेक. बहुराष्ट्रीय कंपन्याच्या मालकीच्या व भारतीय मालकीच्या ओटीटी प्लॅटफॉर्म्सने मोबाईल, इंटरनेटद्वारे मनोरंजनाची प्रेक्षकांची गरज भरून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे व तो बव्हंशी यशस्वी झाला आहे. त्याचे प्राबल्य भारतीय प्रेक्षकांत मोठ्या प्रमाणात वाढू लागले आहे. 'कोविड-१९' काळात मनोरंजनाच्या क्षेत्रात सुरू असलेल्या प्रश्नांचा हा आढावा होता.

३.

कोविडोत्तर काळ असेल का? एक डॉक्टर या नात्याने मी सांगू इच्छितो की, यापुढे आपल्याला कोविडसोबत जगण्याची सवय करावीच लागेल. यावर औषध मिळायला, लस मिळायला अजून काही कालावधी जावा लागेल. टाळेबंदीचा कालावधी जेव्हा संपेल तेव्हा मनोरंजनाच्या क्षेत्रात काय घडेल? 'पुन:श्च हरि ॐ' म्हणून प्रारंभ करावा लागेल.

टाळेबंदीनंतर दूरचित्रवाणी, चित्रपट, नाटक या क्षेत्रात येणारा अर्थस्रोत, भांडवल हे पूर्वीपेक्षा खूप कमी असेल. सध्या सुरू असणाऱ्या सर्व प्रकल्पांवरचा खर्च कमी करावा लागेल. तशा प्रकारच्या सूचना निर्मात्यांना द्यायला वाहिन्यांनी सुरुवात केली आहे. चित्रपट निर्मात्यांनी आपापल्या नव्या प्रकल्पांची आखणी करताना आर्थिक कपातीचं धोरण स्वीकारायला प्रारंभ केला आहे. या क्षेत्रातील सर्वच घटकांना मिळणाऱ्या मानधनात मोठ्या प्रमाणात कपात होणार हे निश्चित आहे. त्याचबरोबर प्रेक्षागृहात प्रेक्षक यावा यासाठी अनेक नवनव्या उपायांचा शोध आता घ्यावा लागेल, त्यादृष्टीने मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन सुरू आहे.

नव्या ताज्या दमाच्या प्रतिभावंतांच्या प्रतिभेला नंतरचा काळ हा नव्या संधीची सुरुवात असेल. नवी प्रतिभा,

नव्या कल्पना आणि नव्या संकल्पना यांना वाव देणारा हा काळ असू शकेल. आजवर मळलेल्या पायवाटा सोडून नव्या वाटा शोधाव्या लागतील. टाळेबंदीच्या काळात प्रत्येक वाहिनीचा सर्वसामान्य प्रेक्षकवर्ग मोठ्या प्रमाणात दुरावला आहे, तो परत मिळवण्यासाठी स्वयंपाकघरात अडकलेल्या मालिका, चित्रपटाला त्यातून बाहेर काढून नवे प्रयोग करण्याची गरज निर्माण झाली आहे व ती गरज पूर्ण करण्याची क्षमता येथील प्रतिभावंतांमध्ये आहे. ज्याला आपण इंटेलेक्च्युअल प्रेक्षक म्हणतो, तो प्रेक्षक ओटीटी प्लॅटफॉर्मकडे वळला आहे, त्याची अभिरुची आता बदलली आहे. नव्या प्रयोगशीलतेसाठी आणि सर्जनशीलतेसाठी टाळेबंदीनंतरचा काळ ही मोठी संधी असणार आहे. त्यानंतरच्या काळात ज्याच्याजवळ नवं काही देण्याची क्षमता आहे तो टिकून राहील.

टाळेबंदीनंतरच्या काळात ओटीटी प्लॅटफॉर्मवर येणाऱ्या कलाकृतींची संख्या मोठी राहील. कमी बजेटच्या पण तगड्या कथानकांच्या मराठी चित्रपटांसाठी ओटीटी प्लॅटफॉर्म हा वरदान ठरू शकेल. पण मोठ्या बजेटच्या चित्रपटांसाठी ओटीटी प्लॅटफॉर्म फारसे उपयुक्त ठरणार नाहीत असे मला वाटते. शंभर-दीडशे कोटींचे चित्रपट या प्लॅटफॉर्मवर आणणं परवडणारे नाही. ओटीटी प्लॅटफॉर्मचा परिणाम अभिनय शैलीवर फारसा होणार नाही पण कथानकावर, निर्मितीमूल्यांवर तो परिणाम झालेला दिसेल. अतिशय बंदिस्त कथानक, भरीव आशय असलेल्या कलाकृती येथे आकारास येतील. सदर प्लॅटफॉर्मवर कोणतेही बंधन नाही. लैंगिकता, हिंसाचार, शिव्याप्रधान किंवा अयोग्य भाषेचा वापर असलेल्या मालिका, चित्रपटांचा भडिमार आपल्याला येथे पाहायला मिळतो. पण काही कालावधीनंतर या साऱ्या गोष्टी बाजूस पडतील आणि संपूर्ण कुटुंबांनी एकत्र बसून पाहण्याजोगे कार्यक्रम यावर दिसू लागतील, असा मला विश्वास वाटतो.

टाळेबंदी उठल्यानंतर एक महत्त्वाचा प्रश्न हाताळावा लागणार आहे तो तमाशा आणि लोककलावंतांचा. त्यांच्यासाठी शासनाला स्वतंत्र पॅकेज द्यावं लागेल. त्यांच्यासाठी शासनाकडून विनातारण कर्जाची व्यवस्था निर्माण करावी लागेल. त्यांचा पुढील वर्षांचा हंगाम सुरू होण्यापूर्वी वेगळा रोजगार उभारावा लागेल. त्यांच्यासाठी विविध कार्यक्रमांमध्ये स्वतंत्र व्यासपीठ निर्माण करावे लागेल. याचबरोबर स्वानुभवाने सांगतो की, चित्रपट मालिकांच्या क्षेत्रांत काम करणाऱ्या सर्वच प्रकारच्या कामगारांसाठी निदान सहा महिन्यांकरिता म्हणून काही आर्थिक तरतूद करणे गरजेचे असेल.

चित्रपट, नाटक, दूरचित्रवाणी व्यवसायाला केवळ मनोरंजनाचं साधन न मानता उद्योगाचा दर्जा मिळवून देण्याची नितांत गरज निर्माण झालेली आहे. या क्षेत्रातील 'ग्लॅमरस रोजंदारी'चे स्वरूप बदलून त्याला विशिष्ट व ठोस निश्चितता आणून देणं ही काळाची गरज असेल. 'कोविड-१९' काळात या संपूर्ण व्यवसायावर ओढवलेल्या संकटाच्या पार्श्वभूमीवर संसदेत आणि सर्वच व्यासपीठांवर आग्रह धरण्याची ही वेळ असेल. मुंबईत केंद्रित झालेल्या चित्रपट-दूरचित्रवाणी-नाट्यसृष्टीचे विकेंद्रीकरण करणे गरजेचे असेल. सिंधुदुर्ग,

कोल्हापूर, सांगली, सातारा अशा ठिकाणी हे विकेंद्रीकरण झाले तर त्यामुळे रोजगारांच्या संधी मोठ्या प्रमाणात उभ्या राहू शकतात आणि तसं घडेल.

यापुढे मानवजातीला कोविडसमवेतच जगावे लागेल. या व्यवसायावर टांगती तलवार आहे हे जितकं खरं आहे तितकंच अनेक नवीन संधी आपली वाट बघत असण्याचीही शक्यता आहे. आता भिंतीला पाठ लागली आहे, यापेक्षा मागे जाणे नाही. आता फक्त उसळी मारून परिस्थितीवर मात करणे, हा आशावाद जपावा.

कोरोना : स्त्रियांचे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य

विद्या अरुण माने

वैद्यकीय अधिक्षिका
हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे ट्रॉमा केअर मनपा रुग्णालय,
जोगेश्वरी, मुंबई.
nini7970@gmail.com

आज आपण आणि सबंध जग 'कोविड १९' या साथीच्या आजाराशी झगडत आहोत. कोरोनाचा संसर्ग हा या विषाणूच्या संपर्कात आलेल्या कोणालाही होऊ शकतो. तो वय, लिंग पाहत नाही. त्यामुळे पुरुषांना अधिक होतो आणि स्त्रियांना कोरोनासंसर्ग होत नाही, असे काही नाही. अशा कोरोना काळात स्त्रियांचे शारीरिक-मानसिक स्वास्थ्य कसे जपले पाहिजे, कोणत्या वर्गातल्या स्त्रियांना संसर्गाचा अधिक धोका आहे, कोणाला कोरोनासंसर्गाच्या गंभीर परिणामांचा धोका आहे, मानसिक स्वास्थ्य टिकवून ठेवण्यासाठी कोणते उपाय योजले पाहिजेत असे अनेक प्रश्न संभवतात.

'कोविड १९' या आजारास कारणीभूत असणारा कोरोना विषाणू हा सार्स (SARS), इबोला (EBOLA), मर्स (MERS) या विषाणूंच्या प्रवर्गात मोडणारा आहे. पण सार्स किंवा मर्सपेक्षा कोरोनाच्या संसर्गीकरणाची शक्ती अधिक असल्याने कोरोनाचा प्रादुर्भाव कमी कालावधीत पण झपाट्याने झाला आहे. पण कोरोनामुळे घडणाऱ्या मृत्यूंचे प्रमाण मात्र तुलनेत कमी आहे. हा कोरोना आपल्याला बालपणातील धडे पुन्हा गिरवायला सांगतो आहे. बालपणी आपल्याला घरात, शाळेत स्वच्छतेच्या सवयी शिकविल्या जात होत्या. उदाहरणार्थ, हात साबण आणि पाण्याने स्वच्छ धुवावेत, शिंकताना किंवा खोकताना रुमालाचा वापर करावा इत्यादी. पण या सवयींचे आजही गांभीर्याने पालन आपण करत नाही. आता मात्र कोरोना आपल्याला पुन्हा त्याच आरोग्यदायी सवयी शिकवू लागला आहे.

कोरोनाच्या वाढत्या संसर्गामुळे व कोरोनापासून बचाव करण्याच्या उपायांची तयारी करताना स्त्रिया मात्र धास्तावलेल्या आहेत. आपल्याकडे स्त्री अख्ख्या कुटुंबाची काळजी वाहते. ती 'केअर गिव्हर' आहे. त्यामुळे कोरोनाकाळात तिच्यासमोर वेगवेगळे प्रश्न निर्माण होऊ लागलेत. वेगवेगळ्या ताण-तणावांना,

भयाला सामोरे जाताना या स्त्रियांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. उदाहरणार्थ, ज्या स्त्रीचे पती पोलीस आहेत त्यांना बंदोबस्ताचे कर्तव्य बजावत असताना अनेकदा स्वत:ची काळजी घेणे शक्य होत नाही अशा वेळी या स्त्रीला बाहेर जाणाऱ्या व्यक्तीचे आरोग्य राखणे, कुटुंबातील लहान- वृद्धांचे आरोग्य सांभाळणे या सर्व जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. त्यामुळे तिची दमछाक होणेही स्वाभाविक आहे. कधी कधी भयापोटी पुन्हा पुन्हा हात धुणे किंवा घरात सर्वांना तसे करायला सांगणे, घरात मुलाने हात धुतले का, साबण लावून स्वच्छ केले का असे विचारत राहणे, न केल्यास तिची चिडचिड होणे अशाही घटना घडतात. यावर एवढेच लक्षात ठेवावे की तिने स्वत:ची, कुटुंबियांची आवश्यक काळजी घ्यावी पण अतिकाळजी टाळावी. घरातील स्त्रीने व सर्वांनीच आपापली शारीरिक स्वच्छता राखावी. व्यवस्थित आहार घ्यावा, व्यायाम करावा. तिने पुन्हापुन्हा बातम्या पाहणे टाळावे. नव्या घडामोडी कळल्यानंतर टिव्ही बंद करावा. त्याच त्याच बातम्या ऐकणे, मृत्यूदर पाहून, कोरोनारुग्णांची वाढती संख्या पाहून घाबरणे, हे टाळले पाहिजे. 'भित्यापोटी ब्रह्मराक्षस' म्हणतात म्हणून अतिकाळजी करू नये. कारण अतिविचाराने, चिंतेने रोगप्रतिकारशक्ती कमी होऊ शकते. पर्यायाने कोरोनासंसर्गाचा व त्याच्या गंभीर परिणामाचा धोका वाढतो.

दुसरीकडे असेही होतेय की आज सगळेजण घरात आहेत म्हणून एरवीपेक्षा स्त्रियांची कामे खूप वाढली आहेत. स्वयंपाकघरातून स्त्रीला बाहेर पडायला सवड मिळत नाही. यापूर्वी स्थिती अशी होती की दैनंदिन कामे आटोपल्यावर दुपार तिची असे. दुपारच्या वेळेत तिच्या आवडीच्या गोष्टी करणे, फोनवर मैत्रिणींसह बोलून मन मोकळे करणे, विश्रांती घेणे किंवा आपले आपण काही करत राहणे, असे ती करत असे पण आज टाळेबंदीमध्ये ही तिची 'स्पेस'च हरवली आहे. त्यामुळे आधीच दमछाक होत असताना स्वत:साठी अल्पसाही वेळ नसणे यामुळेही तिच्या मनावरील ताण वाढला आहे, असे दिसते. मग तिने काळजी कशी घ्यावी तर घरातील सर्वांनीच घरातील कामे वाटून घेतली पाहिजेत. थोडा वेळ काढून तिने जुने छंद नव्याने जोपासावेत. व्यायामाकडे लक्ष द्यावे, मैत्रिणींशी गप्पा माराव्यात. आज कधी नव्हे ते घरातील सर्व एकत्र आहेत. घरातल्यांसोबत खूप वेळ एकत्र राहण्याची संधी मिळाली आहे तर कौटुंबिक जवळीक आणि जिव्हाळा वृद्धिंगत करणारे छोटेखानी कार्यक्रम घरात करावेत आणि मानसिक स्वास्थ्यासाठी ध्यान-साधना जरूर करावी. जमेची बाजू अशी की, स्त्री नैसर्गिकरित्या परिस्थितीचा सामना चिवटपणे करत असते त्यामुळे आज संसर्ग जरी झाला तरी त्याचे गंभीर परिणाम स्त्रियांमध्ये दिसून आलेले नाहीत. अर्थात तिची रोगप्रतिकारशक्ती तुलनेत अधिक आहे, असे म्हणता येते.

कोरोनाकाळात गरोदर स्त्रीच्या आरोग्याचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. गर्भारपण हा काही मधुमेह किंवा उच्च रक्तदाबाप्रमाणे आजार नव्हे की कोरोना संसर्ग झाल्यास गरोदरपणामुळे धोका संभवेल. गरोदरपण ही एक शारीरिक स्थिती किंवा अवस्था आहे. गरोदर स्त्रीचा रक्तदाब हा गर्भारपणाचा सर्वसाधारण परिणाम असतो.

एकूणच गर्भारकाळात स्त्रीची रोगप्रतिकारशक्ती कमी झालेली असते. त्यामुळे गर्भारपण, गर्भारपणामुळे उच्च रक्तदाब आणि कोरोना अशा तीनही गोष्टी एकत्र येणे ही मात्र एक निश्चितच कोमॉर्बिड परिस्थिती म्हणजे एकाहून अधिक रोग एकत्र येऊन घडलेली स्थिती आहे. म्हणून गरोदर स्त्रियांच्या शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्याची काळजी त्यांनी स्वत: आणि कुटुंबीयांनीही घ्यायचीच आहे.आजतरी अशा केसेसचे प्रमाण मर्यादित आहे.

गरोदर स्त्रीला होणारा संसर्ग हा सर्वसाधारण व्यक्तीला होतो त्याचप्रकारचा आहे. टाळेबंदीच्या काळात गरोदर स्त्रियांना डॉक्टरांच्या सल्ल्यासाठी वेळोवेळी प्रत्यक्ष भेट घेणे आता जमत नाही. तरी काळजी करू नये. उलट या भेटी आता आवश्यकतेनुसारच व कमीतकमी व्हाव्यात. गर्दीची ठिकाणे व बाहेर जाणे तिने टाळले पाहिजे. प्रसुतिशास्त्रात गर्भारपणाचे पहिले तीन महिने, नंतरचे तीन आणि शेवटचे तीन महिने असे तीन टप्पे असतात. पहिल्या तीन महिन्यांत गरोदर स्त्रीने प्रसुतिपूर्व नावनोंदणी करणे आवश्यक आहे, काही रक्तचाचण्या व सोनोग्राफी करणेही जरुरीचे आहे त्यामुळे या कारणांसाठी तिला बाहेर जावे लागेल. पुढे मात्र दर महिन्याला बाहेर जाण्याची गरज लागणार नाही. म्हणजे दुसऱ्या टप्प्यात करावयाच्या ड्युअल मार्कर, ट्रिपल मार्कर अशा चाचण्या असतात. समजा, ड्युअल मार्कर टाळेबंदीमुळे करता आली नाही तरी घाबरू नये. ती आणखी काही दिवसांनी ट्रीपल मार्करच्या स्वरूपात म्हणजेच नव्या चाचण्यांसोबत करता येते. शेवटच्या टप्प्यातही या चाचण्या करता येतात. शिवाय आपल्या तज्ज्ञ डॉक्टरांच्या सल्ल्यानेही त्यांनी निर्णय घ्यावा. डॉक्टरांकडून मिळणाऱ्या सर्व सूचना काटेकोरपणे पाळाव्यात. मुख्यत: त्यांच्याकडून प्रत्येक टप्प्यातील बदलांविषयी व घ्यावयाच्या काळजीविषयी जाणून घ्यावे. विशेषत: दुसऱ्या टप्प्यात रक्तस्राव होणे, दुसऱ्या व तिसऱ्या टप्प्यादरम्यान म्हणजे पाचव्या- सहाव्या महिन्यात दम लागणे, पाय सुजणे, बाळाची हालचाल कमी जाणवणे, अशा घटना घडू शकतात. त्यामुळे या धोक्याच्या सूचनांची आधीच माहिती करून घेऊन आपल्या आरोग्याविषयी जागरूक राहावे. तशी लक्षणे आढळली तर तातडीने डॉक्टरांची भेट घ्यावी. एरवी अनावश्यक भेटी टाळाव्यात.

असाही प्रश्न असतो की गरोदर स्त्रीच्या नैसर्गिक प्रसुतीत किंवा सिझेरियनमध्ये कोरोनासंसर्गाचा धोका कमी-अधिक असतो का? तर तसे काही नाही. कोणतीही प्रसुती ही निर्जंतुक कक्षात/लेबर वॉर्डमध्ये किंवा शस्त्रक्रिया कक्षामध्ये होते. स्वच्छतेची सर्व काळजी तिथे घेतली जाते. आज मी सेवेत असलेले मुंबई महानगरपालिकेचे हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे रुग्णालय हे संपूर्णपणे 'कोविड रुग्णालय' आहे. त्यामुळे आमच्याकडे सध्या प्रसुती होत नाहीत. शिवाय महानगरपालिकेने गरोदर स्त्रियांची स्वतंत्र व्यवस्था केली आहे. सरकारच्या मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे 'कोरोना केअर सेंटर', 'डेसिग्नेटेड कोरोना हेल्थ सेंटर' आणि आमच्यासारखे 'डेडिकेटेड कोरोना सेंटर्स' आहेत. एखाद्या गरोदर स्त्रीला कोविडचा संसर्ग

झालाय पण इतर लक्षणे दिसत नसतील तर तिला कोरोना केअर सेंटरमध्ये ठेवण्याची व्यवस्था आहे. मुंबई महानगरपालिकेच्या प्रसुतिगृहात या स्त्रियांना ठेवले असून गरोदर स्त्रियांसाठी कोरोना केअर फॅसिलिटीज निर्माण केल्या आहेत.

सर्वसाधारणत: पन्नाशीनंतर शरीरास काही व्याधी जडतात. उदाहरणार्थ, मधुमेह, रक्तदाब आदी. अशा वेळी संसर्गाचा धोका अधिक संभवतो. म्हणून वयस्कर स्त्रीपुरुषांनी, ज्येष्ठ नागरिक स्त्रियांनी या टाळेबंदीच्या काळात विशेष काळजी घेतली पाहिजे. नेहमीची औषधे नियमित घेणे, रक्तातील साखरेचे प्रमाण मर्यादेत राखणे आवश्यक आहे. एरवी बीपी, शुगरच्या गोळ्यांचा एखादा डोस चुकला तर फारशी फिकीर केली जात नाही पण आता तसे घडणार नाही, याची दक्षता घ्यायला हवी. या परिस्थितीत आपली रोगप्रतिकारशक्ती चांगली राहिली पाहिजे तरच संसर्ग जरी झाला तरीया संसर्गातही आपले आरोग्य चांगले राखले जाईल. म्हणून घरातल्या घरात नियमित व्यायाम करणे, सकस आहार वेळोवेळी घेणे, आरोग्यदायी सूचनांचे पालन करणे, आपले मन प्रसन्न ठेवणे आणि आजाराची भीती न बाळगणे आवश्यक आहे. जरी संसर्गाची काही लक्षणे आढळली तरी त्वरित डॉक्टरांचा सल्ला घ्यावा. आपण सकस आहाराचे आग्रही असतोच. पालेभाज्या, फळभाज्या, प्रथिने जेवणात नियमित घ्यावीत. 'विटामिन सी'चे सेवन करावे. गरम पाण्याची वाफ घ्यावी. शिवाय गरम पाण्यात हळद, दालचिनीसारखे औषधी गुण असणारे पदार्थ मिसळून त्याचा काढा करून प्यावा. कोणत्याही परिस्थितीत आपले मन प्रसन्न राहील याकडे विशेष लक्ष द्यायला हवे.

गरोदर, ज्येष्ठ नागरिक स्त्रिया यांच्याप्रमाणे ज्या स्त्रियांच्या आरोग्याला सर्वाधिक धोका संभवतो त्या म्हणजे डॉक्टर्स, परिचारिका, आरोग्यसेविका तसेच बँक कर्मचारी, सफाईकर्मचारी, पोलीस स्त्रिया इत्यादी. कोरोनाग्रस्तांच्या व समाजाच्या सेवेत असणाऱ्या या स्त्रिया आज आपापल्या घरांपासून दूर आहेत. या स्त्रियांना आपल्या घराची, कुटुंबीयांची ओढ आहेच पण त्यांचे जे क्षेत्र आहे त्या सेवाक्षेत्राला आज त्यांनी महत्त्व देणे आपले कर्तव्य मानले आहे.घरची काळजी मागे सारली आहे. अशा वेळी त्यांच्यावरही मानसिक ताण येतो.पण त्यांना आपला भावनिक समतोल साधला पाहिजे. नाही तर त्याचे वेगळे दुष्परिणाम होऊ शकतात. त्यामुळे काम करत असताना संपूर्ण लक्ष कामावर केंद्रित करून या काळापुरता घराचा विचार बाजूला ठेवणे हितकारक आहे. त्याचवेळी त्यांच्या कुटुंबीयांनीही त्यांना सहकार्य करावे. कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांची आठवण देऊन त्यांच्यावर ताण आणता कामा नये. मुलांकडे, त्यांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत आहे, असे म्हणून त्यांचे मनोबल खच्ची करू नये. या स्त्रिया जे काम करीत आहेत ते एका सैनिकाप्रमाणे आहे. बॉर्डरवर लढणाऱ्या सैनिकाला त्याचे कुटुंबीय मागे खेचत नाहीत तसेच या स्त्रियांच्या कार्याचे महत्त्व लक्षात घेतले जावे व त्यांचे मनोधैर्य वाढवावे. कुटुंबीयांचे पाठबळ असेल तर त्या चांगले काम करू शकतील. शिवाय या स्त्रियांनी कामाच्या ठिकाणीदेखील त्यांचे आरोग्य जपले पाहिजे. वेळ मिळेल तसे

विश्रांती घेणे, हलका व्यायाम करणे, ध्यानसाधना करणे सुरू ठेवावे.

खरे तर यापूर्वी त्यांनी अशाप्रकारचे आणि इतके काम आपापल्या क्षेत्रात कधीच केले नसेल. त्यामुळे या कामातूनच त्यांना नव्या नव्या परिस्थितींना सामोरे जाताना नवे मार्ग सापडत आहेत. कामाच्या नव्या पद्धतींचा शोध लागतोय. एखाद्या कामाचे व्यवस्थापन कसे करायला हवे, अमूक एक काम वेगळ्या प्रकारे केले तर कसा फायदा होऊ शकतो असे त्यांचे त्यांनाच शोध लागून त्यांच्यातील सुप्त गुण यानिमित्ताने बाहेर येत आहेत. त्यामुळे त्यांच्यात एक नवीच उमेद निर्माण होऊन त्या अधिक चांगल्याप्रकारे काम करत आहेत, हे कौतुकास्पद आहे.

आधीपासून घरात असणाऱ्या स्त्रिया आणि प्रत्यक्ष बाहेर काम करणाऱ्या स्त्रिया यांपेक्षा वेगळे प्रश्न आपल्याला नोकरीत असणाऱ्या आणि त्यासाठी आज घराबाहेर न पडता घरूनच काम करणाऱ्या स्त्रियांचे आढळतात. 'वर्क फ्रॉम होम' करणाऱ्या या स्त्रियांना दुहेरी भूमिका पार पाडावी लागतेय. उदाहरणार्थ, आयटी क्षेत्रातील स्त्रियांना वेळेत 'लॉग इन' व्हावे लागते व कामाच्या वेळेत त्यांना पूर्णवेळ लॉग्ड इन असायलाच लागते. आता हे पुरूषांना सहज शक्य असले तरी स्त्रीला मात्र घरात एकाच ठिकाणी बसून काम करणे शक्य होत नाहीय. एक तर ती घरात असल्याने सर्वांच्या तिच्याकडून अपेक्षा वाढल्या आहेत. घरातील कामे आहेतच. घरकाम करणाऱ्या मदतनीस नाहीत. आई घरात आहे म्हणून मुलांनाही छान छान पदार्थ आईने करून द्यावेत अशी इच्छा असते आणि काम करताना तिच्याही मनात सतत कुठेतरी सर्व कुटुंबीयांचा विचार असतो. त्यामुळे मोकळ्या मनाने शंभर टक्के एकाग्र होऊन ती काम करू शकत नाही. पण आपण लक्षात घेतले पाहिजे की तिलाही सर्वांच्या सहकार्याची आवश्यकता आहे. सर्वांनी कामे वाटून घेऊनच तिचा भार कमी करावा आणि आनंदही सर्वांनी वाटून घ्यायला हवा.

आणखी एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे तो म्हणजे वाढत्या कौटुंबिक हिंसाचाराचा. मूळात हा प्रश्न काही कोरोनामुळे निर्माण झालेला नाही. स्त्रीवर पतीकडून आणि इतरांकडूनही अनेकदा अत्याचार होतात. सध्या सर्वजण घरात असल्याने अनेक कारणांनी वाद-तंटे निर्माण होत आहेत. अनेकांच्या नोकऱ्या धोक्यात आल्या आहेत तर काहींच्या गेलेल्या आहेत. हातावर पोट असणाऱ्यांची परिस्थिती बिकट आहे. पर्यायाने आर्थिक, मानसिक ताणांना सामोरे जाताना प्रचंड मनस्ताप होत असल्याने सर्व त्रागा घरातल्या स्त्रीवर काढला जातो. आपल्या परिस्थितीचे खापर तिच्यावर फोडले जाते. अशाप्रकारे स्त्री कायमच अशी सॉफ्ट टारगेट ठरते आणि इतरांच्या अत्याचाराची बळी होते, ही वस्तुस्थिती आहे. पण असे असले तरी तिने अशी शारीरिक, मानसिक हिंसा सहन करत राहू नये. अनेक हेल्पलाईन्स उपलब्ध आहेत त्यांचे सहकार्य घ्यावे. विधी प्राधिकरणाने केलेल्या सोयीनुसार ऑनलाईन फॉर्म भरून मदत घेता येईल. त्यादृष्टीने विवाह समुपदेशक, प्रोटेक्शन ऑफिसर यांनी या प्रकरणांत अधिक लक्ष घालून आपले कार्य सुरू केले आहे.

थोडक्यात, कोरोनासोबत जगताना आज स्त्रियांना स्वत:चे आणि कुटुंबीयांचे शारीरिक-मानसिक स्वास्थ्य टिकवून ठेवण्यासाठी बदललेल्या परिस्थितीनुसार मार्ग काढावे लागतील. पूर्वीसारखे आता असणार नाही त्यामुळे स्वत:कडे दुर्लक्ष करून इतरांचा विचार करण्यापेक्षा इतरांच्या आरोग्यासाठी आधी स्वत: सक्षम व्हायला लागेल. योग्य आहार, व्यायाम, विश्रांती घेणे, एखादा छंद जोपासणे, मैत्री जपणे, ध्यानधारणा करणे या सूत्रांचे आवर्जून पालन करीत आरोग्याचे संवर्धन करायला हवे.

(रविवार दि. २४ मे २०२० रोजी दूरदर्शन वाहिनीवर प्रसारित झालेल्या डॉ. विद्या माने यांच्या मुलाखतीचे लेखरूपात शब्दांकन. मुलाखतकार: डॉ. प्रियवंदा सावंत. आभार : दूरदर्शन- सह्याद्री वाहिनी मराठी.)

कोरोनाकाळ : महिलांचे सक्षम नेतृत्व

सुप्रिया देवस्थळी-कोलते

संचालक

उद्योग संवर्धन आणि आंतरिक व्यापार विभाग (भारत सरकार)

supsdk@gmail.com

साधारणतः जानेवारी २०२० पासून कोविड १९ चे संकट सगळ्या जगासमोर उभे राहिलेले आहे. चीनमधून सुरुवात होऊन मग युरोप, अमेरिका नंतर भारतासारखे आशियातील इतर देश, आता रशिया, लॅटिन अमेरिका, आफ्रिका असा जगभर हा व्हायरस पसरला. आतापर्यंत जगाने जी संकटे पाहिली त्यापेक्षा हे संकट वेगळे होते. त्यामुळे या संकटाचा सामना करण्याच्या पद्धतीसुद्धा वेगळ्या होत्या. किंबहुना या संकटाचा सामना करण्याच्या पद्धती प्रत्येक देशाला शोधाव्या लागल्या. गेल्या १०० एक वर्षांचा जागतिक इतिहास आपण पाहिला तर असे लक्षात येते की, बहुतेक संकटांच्या काळात जागतिक स्तरावर अमेरिकेने नेतृत्व स्वीकारले होते. अनेक लहानमोठ्या देशांना अमेरिकेचा आधार आणि पाठिंबा होता. ह्यावेळी अमेरिकेकडे स्वतःसाठीच प्रभावी नेतृत्व नव्हते. त्यामुळे इतर देशांना किंवा जगाला मार्ग दाखवण्यात अमेरिकेचा कुठलाच सहभाग नव्हता. कोरोनाची साथ पसरण्याचा वेग पाहता कोणालाच संकटाचा सामना करण्याची तयारी करण्यासाठी वेळ मिळत नव्हता. साथ पसरत होती, माणसे मरत होती. अशा वेळी जगभरातल्या नेत्यांनी या संकटाचा सामना कशा पद्धतीने केला हे पाहणे आवश्यक आहे.

कोरोनाच्या निमित्ताने नेतृत्वाचे अनेक पैलू आपल्यासमोर आले. या संकटाचा सामना आणि नेतृत्वाचे पैलू यात काही कार्यकारणभाव (Cause effect relationship) होता का याचा अभ्यास भविष्यात होईलही. पण सध्या नेतृत्वाचे पैलू आणि संकटाची धार कमी करणे यांचा एकमेकांशी काही संबंध (co-relation) आहे का हे आपण पाहू शकतो. काही नेते मंडळी या संकटाचा सामना प्रभावीपणे करू शकली. त्यांच्या कोणत्या गुणांमुळे (leadership traits/characteristics) हा सामना प्रभावी झाला हे आपण पाहू शकतो. अजून संकट संपलेले नाही आणि त्याचा सामना प्रभावीपणे कोणी केला आणि कोणी केला नाही हे आताच

ठरवणे कठीण आहे. पण तरीही एवढ्या व्यापक संकटाच्या काळात नेतृत्वशैलीचा जो अभ्यास झाला त्यात स्त्रीनेतृत्वगुणांचा (Women leadership in Crisis) अभ्यास प्रामुख्याने झाला. हा सगळाच अभ्यास शास्त्रीयपद्धतीने झाला आहे असे नाही, पण या निमित्ताने स्त्रीनेतृत्व शैलीचे वेगळेपण (special characteristics of women leaders) समोर आलेले आहे. या लेखामध्ये कोरोना संकटाचा सामना करताना स्त्रीनेतृत्वाचे जे वेगळे पैलू जाणवले त्याबद्दल मी लिहिणार आहे. हा काही शास्त्रीय अभ्यास नाही तर ही केवळ जाणवलेली निरीक्षणे (observations) आहेत.

एकूणच जागतिक पातळीवर स्त्रीनेतृत्व कमी प्रमाणात आहे. अतिशय मोजक्या देशांच्या राष्ट्रप्रमुख पदावर महिला आहेत. जगभरात फक्त ७% स्त्रिया या राष्ट्रप्रमुखपदी आहेत. काही ठळक उदाहरण पाहू या. तैवानच्या त्साई वेन, न्युझीलँडच्या जेसिंदा आर्डन, जर्मनीच्या अँजेला मर्केल, फिनलँडच्या सना मार्टिन, नॉर्वेच्या पंतप्रधान एर्ना सालबर्ग, सिंट मार्टिन या केरेबियन बेटाच्या प्रमुख सिल्व्हेरिया जेकब्स, डेन्मार्कच्या मेट फ्रेड्रिक्सन, आईसलँडच्या कॅटरिन जेकब्सडर आणि भारतात केरळच्या आरोग्य मंत्री शैलजा. या प्रत्येक नेतृत्वाने कोरोनाच्या संकटांचा सामना करताना जे नेतृत्वगुण दाखवले त्यातले काही सामायिक (common) गुण मी इथे मांडते आहे -

१. **वेळ वाया न घालवता घेतलेले निर्णय आणि केलेल्या उपाययोजना-** (ability to take quick decisions) कोरोनाच्या सामन्यात सर्वमान्य झालेला एक उपाय म्हणजे लॉकडाऊन. हा काही साधा सोपा उपाय नव्हता. त्याचे दूरगामी परिणाम होणार. हे परिणाम सामाजिक, आर्थिक, मानसिक अशा सर्व प्रकारचे असणार. तरीही बहुतेक स्त्री पंतप्रधानांनी अजिबात वेळ न घालवता लॉकडाऊनची अंमलबजावणी केली. इतर देशांप्रमाणे कडक लॉकडाऊन करण्याची वेळ तैवानवर आलीच नाही. पण जास्तीतजास्त लोकांची टेस्ट करण्याचा निर्णय तैवानच्या पंतप्रधानांनी तत्परतेने घेतला. इंग्लंड, अमेरिका असे मोठेमोठे देश लॉकडाऊन करावा की करू नये अशा संभ्रमात वेळ घालवत होते तेव्हा जेसिन्द आर्दनसारख्या नेत्या आपल्या देशाच्या जनतेला फेसबुकसारख्या लोकप्रिय माध्यमातून लॉकडाऊनची अपरिहार्यता समजावून सांगत होत्या.

२. **निर्णयप्रक्रियेतला इतरांचा सहभाग-** (participatory decision making process) - बहुतांश स्त्रीने त्यांनी महत्त्वाचे निर्णय घेताना वेगवेगळ्या विषयातल्या तज्ज्ञ मंडळींचा सल्ला घेतला. कोरोनासारखे संकट हे निव्वळ आरोग्याशी संबंधित संकट नाही. या संकटांचा सामना करण्यासाठी साथीच्या रोगांचे तज्ज्ञ हवेत, पोलीस हवेत, लोकांशी संपर्क ठेवणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था हव्यात, अर्थतज्ज्ञ हवेत. अँजेला मर्केल यांनी अनेक तज्ज्ञांच्या सल्ल्याचा आदर केला आणि निर्णय घेतले. दक्षिण कोरियाच्या साथीच्या रोगनियंत्रण संस्थेच्या प्रमुख युंग युन केयॉन यांनीकेवळ दक्षिण कोरिया

देशालाच नाही तर जगालाच टेस्ट करण्याचे, विलगीकरणाचे महत्त्व पटवून दिले. नॉर्वेच्या पंतप्रधान एर्ना सोलबर्ग यांनी वैद्यकीय स्वरूपाचे सगळे निर्णय वैद्यक क्षेत्रातल्या तज्ज्ञांकडे सोपवले. बाकी लॉकडाऊनसारखे उपाय करून वैद्यकीयक्षेत्राला पाठिंबा दिला.

३. **अंमलबजावणीतला लोक सहभाग** (participatory implementation of decisions) - लॉकडाऊन किंवा सामाजिक अंतर पाळणे हे आपल्या नेहेमीच्या परिचयाचे उपाय नाहीत. त्यामुळे त्याची अंमलबजावणीसुद्धा सोपी नाही. अचानक कोणी आपल्याला सांगणार की, इथून पुढे १५ दिवस अगदीच गरज असल्याशिवाय तुम्ही घराबाहेर पडू शकत नाही तर ते आपल्याला कठीण वाटणारच. युरोप, अमेरिका अशा देशांमध्ये हा लॉकडाऊन म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्यावरची गदा आहे असे लोकांना वाटले. त्यामुळे असे उपाय यशस्वी होण्यासाठी त्यामध्ये लोकांचा सहभाग फार महत्त्वाचा असतो. अशा उपायांची आवश्यकता आणि अपरिहार्यता लोकांना पटणे गरजेचे असते. या बाबतीत सर्वच स्त्रीनेत्यांनी वेगवेगळ्या माध्यमातून आपल्या जनतेशी संवाद साधला आणि या उपाययोजनेतील लोकांचा सहभाग वाढवला. न्यूझीलंडच्या पंतप्रधानांनी आपल्या जनतेला, शेजाऱ्यांना वडीलधाऱ्या मंडळींना मदत करा असेही आवाहन केले. डेन्मार्कच्या पंतप्रधान मेट फ्रेड्रीक्सन यांनीआपण स्वतः भांडी घासत असल्याचा व्हिडीओ फेसबुकवर अपलोड केला. देशाच्या पंतप्रधानसुद्धा स्वतः भांडी घासत असतील तर आपल्यालासुद्धा लॉकडाऊनसारख्या उपायांमुळे होणाऱ्या गैरसोयी सहन केल्या पाहिजेत, ही भावना यामुळे लोकांच्या मनात रुजायला मदत झाली. अँजेला मर्केल यांनी वेळोवेळी जर्मनीतल्या जनतेशी संवाद साधला. त्यांनी अगदी सुरुवातीलाच जर्मन जनतेला स्पष्टपणे सांगितले, हे संकट मोठे आहे आणि त्यामुळे आपण सगळ्यांनी ते गांभीर्याने घेतले पाहिजे. त्यांनी आपल्या प्रत्येक भाषणातून परिस्थितीची वस्तुनिष्ठ पद्धतीने कल्पना जनतेला दिली. युरोपमधल्या इतर देशांच्या मानाने जर्मनीत मृत्यूंचं प्रमाण कमी आहे.

४. **ममत्व, करुणा, सह अनुभूती** (compassion / empathy) - स्त्रीत्वाच्या ज्या पारंपरिक संकल्पना आहेत त्यात स्त्रिया म्हणजे कोमल मनाच्या, अधिक भावनाशील अशा स्वरूपाच्या असतात. ह्यातल्या काही संकल्पना या तितक्याशा बरोबर आहेत असं नाही. पण एकूणच या संकटाकडे अधिक मानवी दृष्टिकोणातून स्त्री नेत्या पाहत होत्या असे दिसते आहे. नॉर्वेच्या पंतप्रधान एर्ना सालबर्ग यांनी खास लहान मुलांसाठी एक पत्रकार परिषद घेतली. या पत्रकार परिषदेला कोणी मोठ्या वयाचे पत्रकार उपस्थित नव्हते. फक्त लहान मुले उपस्थित होती. त्यांनी मुलांना म्हटले, तुम्हाला तुमच्या मित्रमैत्रिणींना भेटता येत नाहीय, त्यांच्याशी खेळता येत नाहीय, तुम्हाला या व्हायरसची भीती वाटत आहे, भीतीमुळे रडायलाही येत आहे. पण असे सगळ्यांनाच वाटते आहे. असे वाटणारे तुम्ही एकटेच

नाही. मुलांबद्दल वाटणाऱ्या प्रेमातून, आस्थेमधून त्यांनी हे केले. अँजेला मर्केल यांनीआपल्या भाषणात म्हटलं होतं, इन्फेक्शनमुळे होणारा प्रत्येक मृत्यू म्हणजे कोणाचा तरी बाबा, कोणाचा काका, कोणाचा भाऊ, कोणाची आई, कोणाची आजी, कोणाचे आजोबा असणार आहेत. आपल्याला आपली माणसं गमवायची नाहीत.

स्त्रीनेत्यांनी कोरोनाच्या भयंकर साथीचा यशस्वीपणे सामना केला याची काय कारणे असू शकतात याचा थोडा विचार करू या. एकंदरीतच आपले सत्त्व सिद्ध करण्यासाठी, आपल्या क्षमता सिद्ध करण्यासाठी स्त्रियांना बरीच मेहनत करावी लागते. ग्लास सिलिंगचा सामना सत्तेवर येणाऱ्या, महत्त्वाच्या पदांवर काम करणाऱ्या स्त्रियांना करावा लागतोच. त्यामुळे त्यांना परिस्थितीचा सामना करण्याची सवय असते. त्यांना कुठलीही गोष्ट सहजासहजी मिळत नाही. त्यामुळे कठीण परिस्थितीचा सामना करताना त्या डगमगत नाहीत. सर्वसाधारणतः स्त्रीनेत्या या अधिक सावध आणि जास्त धोका न पत्करणाऱ्या (cautious and risk averse)मानल्या जातात. पण हा सुद्धा स्त्रियांबद्दलचा एक स्टिरिओटाईप आहे. कोरोना साथीचा सामना करताना अनेक स्त्रीनेत्यांनी अतिशय आक्रमक पद्धतीने टेस्टिंगचे प्रमाण वाढवले. लॉकडाऊनसारखे क्रांतिकारी पाऊलसुद्धा लवकर उचलले. या निमित्ताने स्त्रीनेतृत्वाकडे अधिक मोकळ्या दृष्टिकोणातून पाहिले जाईल अशी अपेक्षा आहे. पुरुष नेत्यांना त्यांच्या नेतृत्वशैलीचं मूल्यमापन होण्याची जी भीती होती ती स्त्रीनेतृत्वाला नव्हती. अमेरिकेचे किंवा ब्रिटनचे अध्यक्ष हे अतिशय पॉवरफुल नेते मानले जातात. आपण एकदम आक्रमक असे नेते आहोत असे चित्र त्यांना रंगवावे लागत होते. त्यामुळे त्यांना आपण घाबरलो नाही. स्त्रीनेतृत्वाकडून असे मॅचोटाईपचे वागणे अपेक्षित नव्हतेच. त्यामुळे त्या जशा आहेत तशा वागू शकत होत्या, बोलू शकत होत्या. या अर्थाने त्यांची नेतृत्वशैली अधिक प्रामाणिक आणि पारदर्शक होती. safety किंवा सुरक्षितता ह्याबद्दल स्त्रिया अधिक जागृत आणि सजग असतात असे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. या संकटात सुद्धा नागरिकांना वाचवणे आणि त्यासाठी कडक उपाययोजना राबवणे हे स्त्रीनेतृत्वाने केले. त्या तुलनेत अनेक पुरुषनेत्यांनी मात्र महत्त्वाचे निर्णय घ्यायला बराच वेळ लावला आणि ह्यात अतिशय महत्त्वाचा वेळ गमावला आणि अनेक जीवही गमावले. न्यूझीलँड आणि आइसलँड हे पहिले देश आहेत ज्यांनी कोविड १९ वर मात केल्याचे जाहीर केले आहे. आपले रोजचे जगणे या देशांनी सुरू केले आहे. या दोन्ही देशांच्या प्रमुखपदी स्त्रिया आहेत, ही निव्वळ योगायोगाची गोष्ट नाही. त्यामागे स्त्री नेतृत्वाचा प्रभावीपणा आहे हे नक्की.

कोरोनाची जागतिक साथ हे 'न भूतो न भविष्यती' असे संकट आहे. या संकटाचा सामना करण्यासाठी वेगळ्या उपाययोजना, वेगळा दृष्टिकोण अवलंबावा लागला आहे. हा वेगळा मार्ग निवडण्यासाठी लागणारा लवचीकपणा (flexibility) स्त्रीनेतृत्वाने दाखविला आहे. भविष्यात स्त्रीनेतृत्वशैली आणि कोरोनाच्या

साथीचा प्रभावी सामना अशा स्वरूपाचे संशोधन नक्की होईल. अशा संशोधनाची थोडी थोडी सुरुवात झाली आहे आणि त्याचीच एक झलक मी तुम्हाला दाखवण्याचा प्रयत्न या लेखातून केला आहे. या निमित्ताने स्त्रीनेतृत्वाकडे अधिक मोकळ्या आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने बघितले जाईल अशी आशा आहे. जगाला अशा प्रभावी आणि मानवी नेतृत्वाचा अधिकाधिक लाभ होईल अशी आशा आहे.

‘कोविड-१९’ आणि विपश्यना

भारती आत्माराम तोरणे

राज्यशास्त्र विभाग

अण्णासाहेब वर्तक महाविद्यालय, वसई.

btorane123@yahoo.co.in

प्रारंभापासून मनुष्य हा समाजशील प्राणी आहे पण 'कोविड १९' या विषाणूजन्य आजाराने माणसाच्या समूह भावनेसमोर व सामाजिक जीवनासमोर मोठे आव्हान निर्माण केले आहे. परिणामी समाजव्यवस्थेतील एक अविभाज्य घटक असलेला मानव हा अचानकपणे एकाकी आणि असुरक्षित झाला आहे. कुटुंबात असणारे आणि एकटे असणारे अशी बहुसंख्य माणसे कमी-अधिक प्रमाणात या असुरक्षिततेचा, अस्थिरतेचा, अस्वस्थतेचा अनुभव घेत आहेत.

कोणत्याही आपत्तीपासून सुरक्षित असण्याची भावना ही भूतलावरील सर्व सजीवांची प्राथमिक गरज आहे, मानव त्याला अपवाद नाही. पण मानव व मानवेतर जीवसृष्टी यांच्यात महत्त्वाचा भेदही आहे. काही प्राणी, पक्ष्यांना पुढे होऊ घातलेल्या संकटाची चाहूल लागत असते आणि ते सावध होत असतात. पण मनुष्य हा असा प्राणी आहे की, एखाद्या संकटाची चाहूल लागली तरी त्याबाबत बेफिकीर असतो. याचे कारण म्हणजे बुद्धी आणि हाताशी असलेली सर्व संसाधने यांच्या जोरावर कोणत्याही संकटावर मात करण्याची हिंमत तो बाळगून असतो. पण कोविडच्या संकटावर मात करण्यात अजूनही यश आलेले नाही. अशा परिस्थितीत मनाने कणखर असलेला मनुष्यदेखील कोविडसमोर हतबल झालेला पाहण्यास मिळत आहे.

आजवर जे संशोधन झाले त्यानुसार कोविड हा साथीचा रोग आहे, या निष्कर्षाप्रत आपण पोहोचलो असलो तरी, या रोगाला कशा पद्धतीने सामोरे जायचे यासाठी संपूर्ण जगातून अनेक उपाय आणि पर्याय यांचा मारा सातत्याने विविध दृक्-श्राव्य आणि अन्य समाजमाध्यमे करताना दिसत आहेत. पण याचा फायदा होतो की नाही हा यक्षप्रश्न आहे. कारण कोणत्याही साथीच्या आजारात शरीराअगोदर मनुष्याचे मन दुर्बल होत जाते. मानसिक दुर्बलता ही शरीराच्या प्रतिकारशक्तीचे अप्रत्यक्षपणे खच्चीकरण करत असते. परिणामी

दुर्बल मनाबरोबर शरीरदेखील हळूहळू दुर्बल होत जाते. साथीच्या रोगांमध्ये हेच होत असते आणि तसे अधोरेखित झाल्याचेदेखील आढळून आलेले आहे.

साथीच्या रोगाचा प्रादुर्भाव दिवसागणिक जसा वाढत जातो, तसतसा मनुष्यप्राणी मानासिक स्तरावर असुरक्षित होत जातो. या असुरक्षिततेची काही प्रमुख कारणे आहेत. कोविडच्या संदर्भात त्यांचा विचार करता येईल.

एक म्हणजे, प्रत्यक्ष आजाराने किंवा आजार होईल या भीतीनेच मनुष्याच्या मनाची घालमेल होत आहे आणि दुसरे असे की, जर आजार झालाच तर मग काय? असे आजाराच्या संभाव्य परिणामांचे भयही त्रस्त करीत आहे. उदाहरणार्थ, शारीरिक स्तरावर मृत्यूचे भय वाटतेय तर आर्थिक सुरक्षितता देणारी नोकरी जाण्याचे भय सतावत आहे किंवा व्यवसाय लयास जाईल, उद्योग-धंद्यात नुकसान होईल असे विचारही मनाला भेडसावत आहेत. सामाजिकदृष्ट्या विचार करता आपण रोगबाधित झाल्याने आपल्यामुळे आपले कुटुंब, आपले शेजारी, आपली वसाहत या सर्वांना आपण धोक्यात आणू असे भय निर्माण झाले असून रोगबाधित असल्याचे उघड झाल्यास सामाजिक प्रतिष्ठा ढासळेल, तसेच नातेवाईक व मित्रमंडळींकडून व समाजाकडून नाकारले जाऊ अशा चिंतेने मन ग्रासले आहे.

वास्तविक कोरोना विषाणूंचा समूह संसर्ग टाळण्यासाठी तातडीचा उपाय म्हणून आज संपूर्ण भारतात टाळेबंदी लागू आहे. शासनाने प्रत्येकाला अन्न सुरक्षेची ग्वाही दिलेली आहे. देशभरात अन्नधान्याचा पुरवठा कुठेही खंडित झालेला नसून अत्यावश्यक सेवा देणारे आरोग्यसेवक, पोलीस, पाणीपुरवठा, साफसफाई करणारे कर्मचारी इत्यादी मंडळी अहोरात्र सेवा देत आहेत. असे असले तरी कोंडलेपणातून आलेला एकटेपणा, हतबलता, आणि काही वेळेस आक्रमकता आपल्या अस्वस्थतेत जास्तच भर घालत आहे.

काही दिवसांपूर्वीच्या वृत्तानुसार ऑस्ट्रेलिया तसेच युरोपमधील प्रगत राष्ट्रांमध्ये आणि भारतातदेखील टाळेबंदीच्या काळात म्हणजेच २४ मार्च २०२० ते ०१ एप्रिल २०२० या काळात कौटुंबिक हिंसाचारात लक्षणीय वाढ झाल्याचे आढळले. (अग्रलेख, लोकसत्ता २०२०) अमेरिकेमध्ये लाखो लोकांनी स्वसंरक्षणासाठी पिस्तुली खरेदी केल्याचेही वृत्त प्रसिद्ध झाले. अशा प्रकारचे मानवी वर्तन कशातून घडते तर ते असुरक्षिततेच्या, भयाच्या भावनेने व्याप्त असलेल्या मनामुळे घडते हे लक्षात घेतले पाहिजे. अस्तित्वाला धक्का देणारी कोणतीही घटना घडली की आपले मन संघर्ष करणे, पलायन करणे किंवा स्थितिबद्ध होणे यापैकी कोणत्या ना कोणत्या प्रकारची प्रतिक्रिया देऊ लागते. (केळकर २०१८) भय निर्माण झाल्यास कसे वर्तन करायचे हे तंत्र आपल्या मनाच्या गाभ्याने (नेणिवेने) यापूर्वीच आत्मसात केलेले

असते. किंबहुना 'मनुष्यप्राणी' म्हणून अगदी तांत्रिक पद्धतीने हे वर्तन आपण करत असतो. प्रश्न असा आहे की या 'प्राणी'स्थितीतल्या प्रतिक्रियांव्यतिरिक्त आपण 'विकसित प्रजाती' म्हणून, 'माणूस' म्हणून अशा भावनांना वेगळ्याप्रकारे प्रतिसाद देऊन आपले जीवन सुकर करू शकतो का?

प्राचीन भारतात गौतम बुद्धांनी याचे उत्तर सकारात्मक दिले आहे. घटनांना आपल्याही नकळत प्रतिक्रिया देणाऱ्या मनाला 'सजग' प्रतिसाद देणारे मन बनविणे याचा कार्यक्रम बुद्धांनी 'आर्य अष्टांगिक मार्ग' आणि 'विपश्यना' या ध्यानपद्धतीद्वारे दिला आहे.

बुद्धांनी मन हे सर्व घटना, वस्तू, पदार्थ यांमध्ये प्रधान (बापट २००१ : १) असल्याचे सांगितले. त्यांनी माणसाच्या दु:खाचे मूळ व त्यावरील उपायही 'मन' असल्याचे म्हटले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे एक वाक्य आहे 'Man does not live by bread alone, he has mind too.' मानसोपचारतज्ज्ञसुद्धा कोणत्याही साथीतील आजाराच्या व्यवस्थापनात व्यक्तीच्या मानसिकतेची व त्यावरील उपचारांची गरज व्यक्त करत आहेत. (Cullen2020 : 311-312) तेव्हा कोविडच्या या साथीच्या रोगावर उपचार करताना किंवा घेताना, अथवा या काळाला सामोरे जाताना आपले मनोधैर्य टिकवून ठेवणे हेच साथीच्या आजाराचे प्रभावी व्यवस्थापन ठरेल. लॉकडाऊनच्या काळात एक चित्र समोर आले, त्यात संदेश होता 'if you cannot go outside, go inside.' आज प्रसारमाध्यमे तसेच तज्ज्ञदेखील आपल्याला रोज काही काळ ध्यानधारणा करण्याचा सल्ला देतात. मानसोपचारात बुद्धांच्या विविध संकल्पनांचा आधार घेत मानसोपचार पद्धती विकसित केल्या जात आहेत. उदाहरणार्थ 'माइंडफुलनेस' सारखी कल्पना जगभर चर्चिली जात आहे. विपश्यनेचा हाच गाभा आहे. वर्तमान क्षणाचे तटस्थपणे निरीक्षण यात अभिप्रेत आहे. (विपश्यना करण्याचे आरोग्यदायी फायदे! २०२०)

यादृष्टीने बुद्धप्रणीत 'विपश्यना' या ध्यानधारणापद्धतीचा विचार करता येईल.

सुमारे २५०० वर्षांपूर्वी भगवान गौतम बुद्धांनी पुन्हा शोधून काढलेली भारतातील अतिप्राचीन ध्यानपद्धतींपैकी एक ध्यान पद्धती म्हणजेच 'विपश्यना' होय. (विपश्यना साधना) आचार्य सत्यनारायण गोयंकाजी यांच्यामुळे तिचा भारतात फार मोठ्या प्रमाणात प्रसार झाला आहे. त्यांनी विपश्यना साधना पुन्हा एकदा भारतात प्रस्थापित केली आहे. जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविली आहे.

विपश्यना, म्हणजे जे जसे खरोखरी आहे, तसे त्याला पाहणे. (विपश्यना साधना) या ध्यानसाधनेतून कोणताही अलौकिक अनुभव येत नाही तर आपल्या रोजच्या जगण्याकडे, प्रत्येक क्षणाकडे आपण जागरूकतेने पाहायला शिकू शकतो. आपल्या रूढ अर्थाच्या सुखांकडे आणि दु:खांकडेही पाहायचे कसे

याचे नवे भान ही पद्धती देते. आजचे सुप्रसिद्ध इतिहासकार युवल नोवा हेरारी लिहितात, 'Vipassana meditators are cautioned never to embark on a search for special experiences, but to concentrate on understanding the reality of their minds whatever this reality might be' (Harari 2018 :316)

भगवान बुद्धांनी माणसाच्या जीवनाविषयीची दु:ख आहेत, दु:खाला कारण आहे, दु:खनिवारणाचा मार्ग आहे, हा मार्ग म्हणजे आर्य अष्टांगिक मार्ग (कौसल्यायन २००३ : २६) होय, अशी चार आर्यसत्ये सांगितली. या मार्गाने मार्गक्रमणा करीत दु:खमुक्त, विकारमुक्त होता येते. यासाठी त्यांनी शिकविलेला ध्यानमार्ग म्हणजेच 'विपश्यना' साधना होय.

तत्त्वज्ञानाचे गाढे अभ्यासक आणि विचारवंत डॉ. प्रदीप गोखले यांनीही विपश्यना साधना ही प्रभावी मनो-कायिक आजारासाठी लाभदायक अशी साधनापद्धती असल्याचे म्हटले आहे. मानवी मूल्यांचे संवर्धन करीत केवळ आजच्या काळातीलच नव्हे तर कोणत्याही परिस्थितीशी समर्थपणे सामना करण्यासाठी व मानसिकदृष्ट्या सबळ बनविण्यासाठी हा मार्ग लाभदायक होऊ शकतो. विपश्यना ही आत्म-निरीक्षणाद्वारे स्व-परिवर्तन करण्याचा एक मार्ग आहे. (विपश्यना साधना) यासाठी आपल्या श्वासाचा माध्यम म्हणून उपयोग केलेला आहे. आपल्या मनामध्ये लोभ, द्वेष, क्रोध, भय, इर्षा यांसारखे विकार असतात. जेव्हा मनामध्ये असे विकार उत्पन्न होतात तेव्हा श्वासाची लय बिघडते. आपले मन अशांत होते व परिणामतः आपण अस्वस्थ व दु:खी होतो.

माणसाचे मन व शरीर यांचा असा अतिशय घनिष्ठ संबंध आहे. म्हणजेच एकाबाजूला आपल्या मनामध्ये उत्पन्न झालेले विचार, विकार तर दुसऱ्या बाजूला आपल्या शरीरात येत व जात असलेला श्वास आणि तिसरीकडे शरीरावर उत्पन्न होणा ऱ्या संवेदना आहेत.

आपल्या शरीराच्या बाहेर किंवा आत घटना घडते. त्या घटनेचे सुखद किंवा दु:खद स्वरूप जाणून त्यानुसार आपण त्याविषयी अनुक्रमे लोभ किंवा द्वेष उत्पन्न करतो. म्हणजेच मनामध्ये विकार उत्पन्न होतात.जेव्हा मनामध्ये विकार उत्पन्न होतात तेव्हा शरीरात दोन बदल किंवा घटना एकाच वेळेस घडतात. एक श्वास आपली नैसर्गिक लय सोडून देतो व सूक्ष्म स्तरावर शरीरामध्ये एक जैवरासायनिक प्रक्रिया सुरू होते, ज्याच्या परिणामामुळे शरीरावर संवेदना उत्पन्न होतात. (विपश्यना साधना) आपल्या श्वासोच्छवासाच्या बदललेल्या गतीकडे आणि संवेदनांकडे तटस्थपणे पाहणे व त्यांचा अनित्य स्वभाव जाणून घेणे म्हणजे विपश्यना साधना होय. हे कसे घडते ते साध्यासोप्या शब्दात समजून घेता येईल.

आपल्या मनात 'आपल्यालाही कोविड झाल्यास आपले काय होईल?' असा विचार आला की लगेच 'हे वाईट आहे, ' असा मूल्यनिर्णय आपले मन देते आणि त्याक्षणी भय, अस्वस्थता असा विकार जन्म घेतो. विकार निर्माण झाल्यावर स्वाभाविकपणे दोन घटना घडतात. एक म्हणजे आपल्या श्वासाची लय बिघडते, श्वासोच्छवासाची गती वाढते आणि आपल्या शरीरात जैवरासायनिक प्रक्रिया घडून परिणामत: शरीरावर संवेदना उमटू लागतात. (संवेदनांच्या उदय- लयाची प्रक्रिया सतत सुरू असतेच.) आपण जसेजसे अस्वस्थ होतो, घाबरतो तसतसे या संवेदनाही लाटांप्रमाणे उमटतच राहतात व आपल्याला अधिकाधिक अस्वस्थ करतात. निर्माण झालेली संवेदना अनित्य आहे, याचा प्रत्यक्ष अनुभव साधनेच्या सरावातून येतो. त्यामुळे भयादी विकार व त्यानुरूप संवेदना निर्माण झाल्यानंतर आपले सरावलेले अंतर्मन आता या संवेदना अनित्य आहेत, हे जाणू लागते आणि या संवेदना अनित्य व सतत बदलणाऱ्या असल्यामुळे 'माझ्या आहेत' असे म्हणत नाही. त्याप्रतीचा आसक्त भाव न धरता ते साक्षीभाव धारण करते. अनित्यतेचा, अनात्मतेचा प्रज्ञाबोध जागा होऊन आपण या संवेदनांचा स्वीकार करतो, तटस्थपणे विकारांकडे व संवेदनांकडे पाहू लागतो. त्यांना कोणतीही प्रतिक्रिया न दिल्याने हळूहळू त्या संवेदना द्विगुणीत न होता त्यांचे बळ कमी होत जाते. आणि त्या विरून जाताना पाहता येते. परिणामत: एरवीपेक्षा वेगाने आपण अस्वस्थ मनाच्या, भयव्याप्त मनाच्या स्थितीमधून बाहेर पडतो.

याप्रकारे, श्वास आणि संवेदनांना पाहताना आपण विकारांकडे तटस्थपणे पाहत असतो. हा तटस्थ भाव म्हणजे जगाच्या प्रश्नांप्रती उदासीनता, पलायन किंवा बेपर्वाई नसून सत्याला जसे आहे तसे पाहण्याची प्रज्ञा जागृत करणे होय. आपण अज्ञानामुळे प्रतिक्रिया करत राहतो. जेव्हा सत्याला जसे आहे तसे पाहण्याची प्रज्ञा जागृत होते तेव्हा आंधळी प्रतिक्रिया करणे आपण थांबवितो व खरी क्रिया करण्यालायक होतो. असे केलेले काम सकारात्मक तसेच सृजनात्मक, आत्महितकारी तसेच परहितकारी असते. विपश्यनेमध्ये तीन प्रकारच्या ध्यानसाधनांचा समावेश होतो. आनापान साधना, विपश्यना व मंगलमैत्रीची साधना. यांच्या नियमित सरावाने आंतरिक स्तरावर घडणाऱ्या घटनांमध्ये मन जसे संतुलन राखण्यास शिकते तसेच बाह्य घटना-प्रसंगांचा सामना करतानाही हे मन तटस्थ राहावयास शिकते. विकारांचा मार आता सहज आपल्या मनाचा कब्जा करू शकत नाही. पर्यायाने विकारांची शक्ती क्षीण होत जाते.मन शांततेचा अनुभव घेते.

'कोविड १९' या संसर्गजन्य रोगाच्या प्रादुर्भावास कारणीभूत कोरोना विषाणूचे संक्रमण रोखण्यासाठी आवश्यक काळजी म्हणजेच स्वच्छ हात धुणे, चेहऱ्याला सातत्याने हात न लावणे, तोंड झाकून घेणे, शारीरिक अंतर राखणे व प्रतिकारशक्ती वाढवणे, हे सर्व करण्यासाठी आपण स्वतःविषयी सतत जागृत असणे आवश्यक आहे. थोडक्यात 'सतर्कता व सकारात्मकता' या दोन गोष्टींद्वारे आपण या संसर्गापासून स्वतःचे व इतरांचे संरक्षण करू शकतो. आनापान साधनेच्या आधारे आपल्यातली जागृतता व सतर्कता

वाढू शकते. आनापान साधना म्हणजेच आपल्या शरीरात येत असलेला श्वास व जात असलेला श्वास याच्याविषयी जाणीव असणे व जागृत असणे. आपले मन हे कायम भूतकाळातील आठवणी किंवा भविष्याच्या चिंतेत रममाण असते. आपल्या श्वासाची जाणीव आपल्याला वर्तमानाशी बांधून ठेवण्यास मदत करते आणि म्हणूनच आनापान साधनेच्या सरावाने आपले मन एकाग्र होत जाते, तीक्ष्ण होत जाते. (विपश्यना साधना) समाजमाध्यमांवर असलेल्या अनेक लोकांच्या अनुभवातून याची आपण पडताळणी करू शकतो व म्हणूनच अनेक शाळांमधून देखील आनापान साधनेचे वर्ग देखील घेतले जातात. पुढे जाऊन हळूहळू आपल्या मनात असलेली अस्वस्थता कमी होऊन मन स्थिर होण्यास मदतही होते. वास्तविक हे गुण आपल्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी देखील अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे.

हा लेख लिहित असताना पूर्ण जगात सुमारे ३ लाख ४०,००० एवढ्या लोकांचे कोविड १९ या आजाराने बळी घेतलेले आहेत व अजूनही घेत आहे. तर जवळपास ५४ लाख इतक्या लोकांना त्याची लागण झालेली आहे. तर उरलेले सर्व तणावात आहेत. अशा या वैश्विक महामारीला समर्थपणे तोंड देणे आवश्यक आहे. संपूर्ण शासकीय व्यवस्था अहोरात्र कार्यरत असताना किमान आवश्यक ती काळजी घेणे, आपले मानसिक संतुलन राखणे तसेच समाजातील पिडीत लोक व व्यवस्थेला शक्यतोपरी मदत करणे हे आपले नागरी कर्तव्य आहे.

काही घटना, बातम्या वाचून मात्र मन सुन्न होते. उदाहरणार्थ, मुलगा पायी चालत आपल्या गावी गेला पण आईने त्याला घरात घेतले नाही. हृदयविकाराचा झटका आलेल्याला शेजाऱ्यांनी दवाखान्यात नेण्यासाठी मदतदेखील केली नाही. अशा प्रसंगांमधून फिजिकल डिस्टंसिंग हे खऱ्या अर्थाने सोशल डिस्टंसिंग ठरतेय.

आपल्याला हे लक्षात घ्यावे लागेल की टाळेबंदी संपल्यानंतर पुन्हा आपण समूहात जाणार आहोत पण तेव्हा बाहेर आपल्यासाठी सर्व स्वच्छ व आश्वासक नसेल. गेल्या दीड ते दोन महिन्यांच्या काळात आपल्यावर हेच बिंबविले गेले आहे की 'घर हीच सुरक्षित जागा आहे'. त्यामुळे बाहेरची प्रत्येक गोष्ट हाताळताना, घरी आलेले मदतनीस किंवा सहकार्यांबरोबर वावरताना व नंतरदेखील भीती ही राहणारच आहे. पण ही परिस्थिती व भीतीदेखील अनित्य आहे. हे ध्यानाच्या सरावाने आपण सहज स्वीकारू शकतो व स्वतःला पर्यायाने कुटुंबाला तसेच आपल्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकाला सावरण्यासाठी मदत करू शकतो. विपश्यनेचा नियमित अभ्यास करणारे स्वतःच्या दु:खांचा समर्थपणे सामना करतात. पण दुसऱ्यांच्या दुःखांप्रती अधिक संवेदनशील असतात. तसेच व्याकूळ न होता त्यांच्या दुःखांच्या निराकरणासाठी मैत्री, करुणाभावाने सहकार्यशील व प्रयत्नशील होतात. पुढे येणाऱ्या संकटांसाठी व नव-नवीन आव्हानांसाठी सक्षम होऊ शकतात.

थोडक्यात, आपल्याला असे म्हणता येईल की कोविड १९ या रोगाने संपूर्ण विश्वातील लोक शारीरिक व मानसिक स्तरावर दु:खी असताना नवी मूल्यांची जपणूक करीत सर्व परिस्थितीला समर्थपणे सामोरे जाणे आवश्यक आहे. मानसिक स्वास्थ्य व शांती मिळविणे व नागरिक आणि माणूस म्हणून आपल्या कर्तव्यांप्रती सकारात्म कृती करणे, यासाठी बुद्धांनी शिकविलेला विपश्यनेचा ध्यानमार्ग नक्कीच मदत करू शकतो. मानवी मूल्यांचे संवर्धन करीत केवळ आजच्या काळातीलच नव्हे, भावी काळातील समस्यांना तोंड देण्यासाठी मानसिकदृष्ट्या सबळ बनविण्यासाठी व कोणत्याही परिस्थितीशी समर्थपणे सामना करण्यासाठी हा मार्ग लाभदायक होऊ शकतो.

'कोविड १९'च्या प्रतिबंधात आज भारतातील नमस्काराची पद्धत, शारीरिक मानसिक ताण-तणावांवर उपाययोजनेसाठी हा ध्यानमार्ग दाखवून भारत जगाला मार्गदर्शन करू शकतो.

कोविड १९च्या या काळात आचार आणि विचारांनी बंदिस्त केलेल्या आपल्या मनाला शांत आणि संयमी राखणे, मनाच्या चिंताग्रस्त स्थितीचे अनित्य स्वरूप जाणून त्या स्थितीला त्याच्या नैसर्गिक धर्माप्रमाणे निवळू देणे महत्त्वाचे आहे. विपश्यना साधना हा त्यासाठीचा राजमार्ग होऊ शकतो, असे आवर्जून सांगावेसे वाटते.

टिपा :

१. बापट, पु. वि. (संपा) (२००१) : धम्मपद, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
'मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया'(१, यमकवग्गो)

२. भदंत कौसल्यायन, आनंद (२००३) : सच्च संगहो, बुद्धभूमी प्रकाशन, नागपूर.
'श्रेष्ठ ज्ञान,दृष्टी ,शांती,सजगता आणि निब्बाण(मुक्ती) देणारा हा मार्ग म्हणजेच आर्य अष्टांगिक मार्ग होय.'

संदर्भ :

मराठी

१. अग्रलेख (२०२०) : 'तो सुद्धा तसाच', लोकसत्ता, ११ एप्रिल, मुंबई आवृत्ती.

२. केळकर, संदीप (२०१८) : 'भावनावेग', महाराष्ट्र टाईम्स,१५ जुलै.
https://maharashtratimes.com/Maharashtra/thane-kokan-news/thane/emotions/articleshow/64988752.cms
(संकेतस्थळाला भेट १५ मे २०२०)

३. विपश्यना करण्याचे आरोग्यदायी फायदे!
https://www.thehealthsite.com/marathi/fitness/how-to-do-vipassana-and-its-benefits-r0617-498393/
(संकेतस्थळाला भेट १५ मे २०२०)

४. विपश्यना साधना https://www.dhamma.org/mr/about/vipassana
(संकेतस्थळाला भेट २५ एप्रिल २०२०)

इंग्रजी

1. Harari, Yuval Noah (2018) : 21 Lessons for the 21st Century, Penguin Random House, UK.

लढा कोरोना विरुद्ध...

मितेश घट्टे

पोलीस उपायुक्त,
विशेष शाखा, पुणे शहर
ghattemitesh@gmail.com

कोरोनाच्या संकटाने जगण्यातील सहजता निघून गेली. जशी सहजता निघून गेली तसेच जगणेही बदलून गेले. या बदललेल्या वातावरणात जगण्यासाठीची धडपड सुरू झाली. एरव्ही गुन्हेगारीवर वचक ठेवणारे पोलीस सर्वसामान्यांच्या सुरक्षेसाठी रस्त्यावर उभे ठाकले. गुन्हेगारांना धडा शिकवणारे पोलीस छुप्या कोरोनाला रोखण्यासाठी रात्रीचा दिवस करू लागले. जीवाची बाजी लावून प्राणपणाने लढू लागले. कर्तव्य बजावताना काही पोलीस अधिकारी, कर्मचारी कोरोनाचे बळी ठरले. पोलिसांचे हे बलिदान महाराष्ट्र नक्कीच विसरणार नाही.

कोरोना... (कोविड-१९) रोगाने महासत्ता असलेल्या अमेरिकेचे कंबरडे मोडले. जगातील बलाढ्य देश या रोगाचा सामना करताना अक्षरशः मेटाकुटीला आले. त्यामुळे भारत कोरोनाशी कसा लढा देणार याची चिंता होती. त्यातही लोकसंख्या अधिक असलेल्या महाराष्ट्रात काय परिस्थिती उद्भवणार याची चिंता प्रत्येकालाच होती. कारण कोरोनाचे संकट व्यवस्थेला आणि सर्वसामान्य माणसालाही नवीनच आहे. कोरोना हा संसर्गजन्य रोग असल्याने आरोग्य व्यवस्थेवर मोठी जबाबदारी पडणार हे स्पष्टच होते. बघता बघता कोरोनाने राज्यभर हातपाय पसरले. पुण्यासारख्या विस्तारलेल्या शहरातही कोरोना घुसला. पुण्या-मुंबईसह राज्यभरात लॉकडाऊन झाले. अचानक आलेल्या संकटाने माणसांना असतील त्या परिस्थितीत घरात होमक्वारंटाईन व्हावे लागले. लॉकडाऊनच्या कडक अंमलबजावणीसाठी प्रत्येक गल्लीत पोलीस बंदोबस्त लागला. कोरोनाचा रुग्ण सापडला की तो परिसर पूर्ण सील करायचा, तिथे दिवसरात्र खडा पहारा द्यायचा, तिथली एकही व्यक्ती घराबाहेर पडू नये याकरिता पोलिसांची धडपड सुरू झाली.

या काळात कोरोनाच्या संक्रमणशील व प्रतिबंध क्षेत्रात कोरोना प्रतिबंधक उपाययोजनांची काटेकोर

अंमलबजावणी करण्याची निकड निर्माण झाली आहे. उपलब्ध मनुष्यबळाला मदत होण्यासाठी महाराष्ट्र पोलीस अधिनियम १९५१च्या २१व्या कलमानुसार २० ते ५० वर्षे वयोगटातील पात्र व्यक्तींची विशेष पोलीस अधिकारी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली आहे. नियुक्त केलेल्या सर्व विशेष पोलीस अधिकाऱ्यांचे वेबिनारव्दारे प्रशिक्षण घेण्यात आले असून सर्वांना आरोग्य विभागाच्या निर्देशाप्रमाणे मास्क, हॅण्डग्लोव्हज, सॅनिटायजर यांचा अनिवार्य वापर करण्याबाबत सूचित करण्यात आले आहे. तसेच या सर्व सुविधा पोलीस स्टेशन स्तरावर उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत.

खालील कामकाजात विशेष पोलीस अधिकारी प्रशासनाला मदत करतात.

१. सामाजिक अंतर (Social Distancing) जनजागृती.

२. कोविड -१९ ने संसर्ग झालेल्या व्यक्तीच्या नातेवाईकांचे समुपदेशन.

३. कोरोना संसर्ग सदृश्य लक्षणे असलेल्या व्यक्तींना फ्ल्यू क्लिनिक येथे उपचारार्थ पाठवणे.

४. पुणे महानगरपालिकेने सुरू केलेल्या 'फ्ल्यू क्लिनिक' ची माहिती नागरिकांना देणे.

५. कोरोना रुग्णाच्या संपर्कातील सर्व व्यक्तींची माहिती संकलित करणे. (Contact Tracing)

६. सार्वजनिक व वैयक्तिक स्वच्छता, झोपडपट्टी परिसरातील सार्वजनिक स्वच्छतागृहांचे निर्जंतुकीकरण तसेच सॅनिटायजर, ग्लोव्हज व मास्क यांचा वापर करण्याबाबत जनतेमध्ये जागृती करणे इत्यादी अनेक बाबींवर पोलीस प्रशासनाने लक्ष केंद्रित केले आहे.

मानवी पद्धतीने वैद्यकीय सर्वेक्षणाद्वारे कोरोनाबाधित संशयितांचा शोध घेताना रुग्णालयात दाखल झालेल्या रुग्णांकडे प्रत्यक्ष चौकशी केली जाते. परंतु या रुग्णांकडून वस्तुस्थिती समजण्यास मर्यादा आहेत. त्यामुळे पोलिसांनी देऊ केलेली तांत्रिक मदत बाधितांचा शोध घेण्यास उपयोगी ठरते. गुन्हा शाखेकडून बाधित रुग्णांच्या माहितीचे तांत्रिक विश्लेषण करून त्याच्या निकट संपर्कातील व्यक्तींची माहिती गोळा केली जाते. तसेच कोरोनासदृश्य लक्षणांसाठी डॉक्टरांच्या प्रिस्क्रिप्शनशिवाय औषधं खरेदी करणाऱ्या ग्राहकांचीही दैनिक माहिती विशेष शाखेकडून संकलित करून मनपा आरोग्य विभागाला देण्यात येते. सदर दोन्ही पद्धतीने समोर आलेल्या माहितीच्या आधारे मनपा वैद्यकीय पथक संबंधितांची प्रत्यक्ष किंवा फोनवरून चौकशी करून उपचाराची पुढील दिशा ठरवते.

पुणे शहरातील कोरोना विषाणूच्या वाढत्या संसर्गाच्या विरोधात करावयाच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना शासनस्तरावरील विविध विभागांकडून राबविल्या जात आहेत. परस्पर संपर्कातून विषाणूचा संसर्ग वाढण्याची सर्वाधिक शक्यता असल्याने गृह मंत्रालय, भारत सरकार यांच्या निर्देशाप्रमाणे लॉकडाऊन स्थितीत नागरिकांच्या संचारावर व हालचालींवर बंधने घातल्याने व्यवहार व जनजीवन ठप्प झाले आहे.

अशा बिकट परिस्थितीत अल्प उत्पन्न असलेल्या रोजंदार मजुरांना संबंधित आस्थापना मालकांनी रोजगार वा मासिक पगार चालू ठेवावा असे निर्देश शासनाकडून वेळोवेळी देण्यात आले होते. परंतु त्याबाबत त्यांनी असमर्थता व्यक्त केल्याने कामगारवर्गावर आर्थिक अरिष्ट कोसळले. कोरोना विषाणूचे संकट कामगारांसाठी मानसिक व सामाजिक स्तरावर भीती निर्माण करणारे ठरले. त्यामुळे आपल्या मूळ गावी परत जाण्याविषयी कामगारांच्या मनात ओढ निर्माण झाली. वास्तविक पाहता, उदरनिर्वाहाचे साधन गमावलेल्या निराधारांना शासनस्तरावर सामाजिक संघटनांच्या मदतीने निवारा व भोजन व्यवस्था उपलब्ध करून दिली जात होती. असे असूनही कामगारांच्या मनामधील अस्वस्थता कमी होत नव्हती. सुरुवातीच्या निर्बंधांच्या कालावधीत प्रवासास मनाई असल्याने कामगारांमधील अस्वस्थता, कायदा व सुव्यवस्थेच्या प्रश्नाला आमंत्रण देणारी ठरू शकली असती. मात्र सोशल पोलिसिंग सेलच्या माध्यमातून कायम ठेवलेला संपर्क व समन्वयामुळे कामगारांच्या मनामधील अस्वस्थतेला बांध घालण्यात पुणे पोलिसांना यश आले.

पश्चिम महाराष्ट्राला महापुराच्या संकटाने वेढले होते तेव्हासुद्धा पोलिसांनीच बुडणाऱ्यांचे संसार आणि जीव वाचवले होते. मात्र महापुराचे संकट डोळ्यांनी दिसत होते. ते कसे येणार... कुठपर्यंत पसरणार याचाही अंदाज करता येत होता. त्यामुळे त्या संकटाचा सामना करताना पोलिसांनी जीवाची बाजी लावली. मात्र कोरोनाचे संकट दिसत नाही आणि ते कसे व कोणाच्या माध्यमातून येईल हेही सांगता येत नाही. या छुप्या संकटाचा सामना करण्यासाठी आयुक्त डॉ. के. वेंकटेशम आणि पोलीस सहआयुक्त डॉ. रवींद्र शिसवे यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे शहर पोलीस प्राणपणाने लढत आहेत. कोरोनाच्या संकटात लढणारे पोलीस दोन महिन्यांपासून घरी गेलेले नाहीत. कोणाच्या घरी लहान मुले आहेत तर कोणाचे वृद्ध आईवडील वेगवेगळ्या आजारांशी झुंजत आहेत. मात्र त्यांचा आधार असलेला कर्ता 'पोलीस' म्हणून कोरोनाशी लढत आहे... सामान्यांचा जीव वाचवण्यासाठी स्वतःचा जीव धोक्यात घालत आहे. परंतु प्रत्येकाच्या मनात एकच विश्वास आहे...

हम होंगे कामयाब...

‘कोविड १९’ पश्चात कलाजगत...

दीपक राजाध्यक्ष

प्रमुख,
कलर्स मराठी वाहिनी
directordeep789@gmail.com

आधुनिक आणि उत्तर आधुनिक काळात तंत्रज्ञानात होत जाणारे बदल व या बदलांच्या झपाट्याचा वेग इतका तीव्र आहे की तो पकडू जाईस्तो माणूस शिळा होऊन जातोय. विचार करायलाही उसंत देत नाहीत इतके हे बदल अतितीव्र!

रोजच्या जगण्यात नसलेली उसंत, विचाराशिवाय केवळ आहे तसे किंवा समोर येईल तसे जगत राहण्याची ही काळाची सक्ती मनुष्य प्राण्यासमोरचे एक जबरदस्त आव्हान आहे. Change is constant ही वस्तुस्थिती मान्य करूनही माणसाला या वेगाची झिंग चढली आहे आणि ही झिंग माणसाला पुन्हा पुन्हा आपल्या बुद्धीला चालना देत का होईना हतबल करते आहे.

यापूर्वीही जगभरात किंवा जगाच्या एखाद्या भूभागात नैसर्गिक प्रकोप, साथीचे आजार, युद्ध-महायुद्ध, आर्थिक, सामाजिक अशांतता इत्यादी निर्माण करणारे प्रश्न निर्माण झाले आहेतच. परंतु एकाच वेळी सगळे जग ठप्प पडल्याची ही सर्वार्थाने अद्भूत अपवादात्मक घटना मोजक्याच वेळी घडली असेल. सध्या आपण सर्वचजण या परिस्थितीचा अनुभव घेतो आहोत. जागतिक लॉकडाऊन, विकसित, विकसनशील, अविकसित देश, श्रीमंत, गरीब, जाती, धर्म, वंश, पंथ, आस्तिक, नास्तिक माणसाला त्याच्या मर्यादा दाखवणारी ही स्थिती आणि त्यावरील नेमका उपाय अद्याप न सापडल्याने येणारी अगतिकता सार्वत्रिक दिसून येते.

या विषाणूची निर्मिती आणि त्याचा प्रादुर्भाव हे संकट नैसर्गिक की मानवनिर्मित याचा ऊहापोह सुरू झाला आहे आणि होत राहील. असंख्य conspiracy theories मांडल्या जात आहेत आणि जात राहतील. यावर नेमके औषधही सापडेल. ही तिसऱ्या महायुद्धाची नांदी होती अथवा अन्य काही हे काळ ठरवेल.

पण एका विषाणूने अखिल मानव जातीला पर्यायाने जगाला आपल्या दहशतीने वेठीस धरले हे मात्र इतिहासात नक्की नोंदवले जाईल. अशा मानवी संकटाच्या वेळी जीवनाकडे सम्यक दृष्टीने पाहण्याची, काळाचा अन्वयार्थ समजून घेण्याची आणि हे पचवून नव्याने जीवनाला सामोरे जाण्याची प्रगल्भ दिशा साहित्य, संगीत, नृत्य, चित्रपट, नाटक, चित्रकला अशा विविध माध्यमांनी आजवर दिली आहे. सदर काळात उद्भवलेल्या परिस्थितीचा परिणाम त्या त्या कलेतील सादरीकरणावर (expression) झालाच आहे याबद्दल आपल्याला माहिती आहे.

'गरज ही शोधाची जननी असते.' जगणे सुसह्य व्हावे या कारणाने, जीवन जगत असताना सृष्टीची रचना आणि रहस्ये समजून घ्यावी, जगण्याचे तत्त्व शोधावे अशा नैमित्तिक अथवा तार्किक प्रश्नांची उकल करण्याच्या गरजेतून भाषा, वैज्ञानिक, तंत्रज्ञानात्मक शोध लागले. कलाही माणसाला त्यातूनच सापडली. किंबहुना तिला कलेचा दर्जा फार काळाने प्राप्त झाला. त्या वेळी मात्र जगण्याच्या निकडीतून सापडलेला उपाय होता, उदाहरणार्थ, चित्रकलेचा उगम. हा मानवाला जंगली श्वापदाच्या शिकारीसाठी आखायच्या नियोजनातून झाला असे इतिहास सांगतो. साधारणत: याच पार्श्वभूमीवर सादरीकरणाच्या कलेचाही उगम झाला असे दिसून येते.

समस्येवर उत्तर देणे हे कलेचे कार्य नसून कलावंत सदर परिस्थितीचा विचार करता प्रश्न उपस्थित करत, जीवनाचे सत्य शोधायचा प्रयत्न करत वाचक, रसिकाला विचार करायला भाग पाडत असतो. या प्रक्रियेत त्या कलावंताची निरीक्षणशक्ती, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण, सर्जनशीलता, एकाहून अधिक बिंदूंमधील साम्यभेदांचा अन्वयार्थ लावण्याची तार्किक तसेच भावनिक क्षमता अशा विविध घटकांनी एखादी कलाकृती घडते आणि जितका तादात्म्यभाव कमी किंवा अधिक सखोल तितकी ती कलाकृती काळाच्या कसोटीवर टिकते किंवा शिळी होते.

काळाच्या बदलत्या परिणामांमुळे सदर कलाकृतीचे संदर्भ काळानुरूप बदलतात हे जरी खरे असले तरी तिच्यातील तत्त्व, सत्त्व कालातीत असलेले जाणवत राहते.

दोन्ही महायुद्ध व हिरोशिमा-नागासाकीचे पडसाद जगभरातील सर्व गोष्टींवर सर्वार्थाने तीव्रतेने उमटले. त्याचबरोबर भारतात स्वातंत्र्यलढा, गांधीहत्या, चीनबरोबरचे युद्ध, पाकिस्तानबरोबरची युद्धे व त्यातील विजय, आणीबाणी, स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेसचा पराभव होऊन स्थापन झालेले जनता सरकार व त्याचे पतन, इंदिरा गांधींचे पुनरागमन, त्यांची हत्या, राजीव गांधीच्या काळातील माध्यम क्रांती, शहाबानो प्रकरण, राममंदिर रथयात्रा, मंडल आयोग आणि आरक्षण धोरण; तसेच महाराष्ट्रात राज्यस्थापना, त्यासाठी झालेले १०६ हुतात्म्यांचे बलिदान आणि मुंबईचा समावेश, जागतिक स्त्री पुरुष समानतेचे वारे, तत्कालीन

मराठवाडा विद्यापीठाचं नामांतर आंदोलन अशा अनेक घटनांचे पडसाद जगण्याच्या आणि म्हणून कलेच्या विविध प्रांतांत कमी अधिक तीव्रतेने उमटले आहेत. तंत्रज्ञानातील नावीन्याच्या वेगाने तर संपूर्ण जगाला बदलवून घ्यायला भाग पाडले आहे. सोय म्हणून येणारी वस्तू आपल्या इंद्रियाइतकी गरजेची होऊन राहते. ही मानवाच्या बुद्धीचे तेज आणि मर्यादा एकाच वेळी अधोरेखित करते.

अर्थातच तंत्रज्ञानामुळे सतत connected राहणे, कुठच्याही विषयावर एका click वर माहितीचा स्त्रोत २४तास उपलब्ध असणे, एकूणात कल्पनेपलीकडील अनंत exposureला माणूस तयार झाला आहे. माहिती प्रचंड आणि हवी तेव्हा हवी ती मिळत असूनही जगण्याच्या मूलभूत प्रश्नांच्या कटकटीतून सुटका नाही. त्यातून वाढत जाणारा हव्यास, त्यातून येणारी अपेक्षाभंगाची दु:खं, त्यातून सोडवणूकीसाठी मन रमवण्याची अन्य साधने अशा अस्वस्थ चक्रात माणूस गुंतला आहे.

या सगळ्या अवस्थेला भेदून जीवनाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न शास्त्रज्ञ, संशोधक, कलावंत सातत्याने करत आहेत. सार्वकालिक आणि अंतिम सत्य आजवर सापडले नाही. सत्य हे सापेक्षतेचा शाप घेऊन जन्माला येते. परंतु तत्कालीन परिस्थितीचे अर्थनिर्णयन अमुक एका पद्धतीने झाल्याचा संदर्भ पुढील पिढ्यांना निश्चित दिशादर्शक ठरत असतो. इतिहासाचे अन्वयार्थ बदलले जाण्याच्या, 'खोटं बोला पण रेटून बोला' म्हणजे कालांतराने तेच खरे म्हणून स्वीकारले जाते असे मानण्याच्या आजच्या काळाचे हे 'दिशादिग्दर्शन' ही आव्हान आहेच!

आजचा हा लॉकडाऊनचा काळ कधीतरी संपेल आणि कोरोनाच्या हातात हात घालून जनजीवन सुरळीत होईलही. माणसाने या विषाणूवर विजय मिळवल्याच्या कथा साभिमान इतिहास सांगेलही. प्रश्न असा की या काळाचा जीवनावर झालेल्या परिणामाचा, भीती, असुरक्षित वातावरणाने ढवळून निघालेल्या माणसाला आनंद आणि शांतता आपल्या आतच शोधून टिकवायला हवी हे समजेल का? की पुन्हा जगण्याच्या रहाटगाडग्यात तो वाहत जाईल? पूर्वीप्रमाणे तो नाटक, चित्रपट, दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी, social network आणि digital platforms वरून सादर होणाऱ्या मनोरंजनात मशगुल होईल की त्याच्या अपेक्षा आता बदललेल्या असतील?

गेली २०वर्षं मी नाटक आणि दूरचित्रवाणी माध्यमात काम करत असल्यामुळे त्याविषयी काही अंदाज व्यक्त करतो.

भारतीय आधुनिक नाटकात विशेषत: विजय तेंडुलकर, मोहन राकेश, डॉ. धर्मवीर भारती, गिरीश कार्नाड, मधु राय, बादल सरकार या नाटककारांनी बदलत्या सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक प्रवाहांमुळे मानवी

नातेसंबंधांवर होणाऱ्या तत्कालीन आणि दूरगामी परिणामाचे वेधक चित्रण आपल्या कलाकृतींमधून केले आहे. नाटकांचे पोत, रचना, घाट, कथावस्तू, मांडणी अशा अनेक अंगांनी त्यांच्या प्रगल्भ कलाकृतींनी पूर्वसुरींविरोधात प्रसंगी बंडाचा झेंडा हाती घेत नवा विचार मांडला आहे. हा वारसा पुढील पिढ्यांसाठी आश्वासक ठरला आणि तेव्हाची बिकटवाट ही पुढे काही प्रमाणात का होईना वहिवाट झाली. चित्रपटातही सातत्याने हे स्थित्यंतराचे पडसाद उमटत राहिले आहेत.

दूरचित्रवाणी हे माध्यम दुर्दैवाने मनोरंजनाच्या क्षेत्रात सकस माध्यम म्हणून ओळखले जात नाही. म्हटले तर हे माध्यम सगळ्यात सोपे पण त्याच वेळी सर्वात अवघड. सहज उपलब्ध असल्यामुळे टीका करून बडवायला तर अत्यंत सोपे! या माध्यमात सर्वार्थाने झालेले बदल प्रेक्षक, व्यावसायिक गणिते, मोजमापनाची पद्धत लक्षात न घेता स्वैर टीका करण्यात या क्षेत्रातील काही तथाकथित विचारवंतही अग्रस्थानी असतात तिथे इतरांबद्दल न बोललेलेच बरे!

काळानुरूप या माध्यमातही वेगवान बदल झाले. निरक्षरांनाही हे माध्यम आपले वाटते याचे कारण त्यांचा आणि समाजातील सर्व वयाच्या, सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक घटकांचे भावनिक परिपोष हे माध्यम पुरेपूर करते. उद्याचा दिवस आजच्यापेक्षा अधिक चांगला असेल असा आशावाद निर्माण करते. नाटक, चित्रपट पाहण्यासाठी माणसांना घरातून बाहेर पडावे लागते. पण दूरचित्रवाणी रोज आपल्या घरात प्रवेश करते. आपल्या नित्यनेमाने सुरू असलेल्या दिनचर्येत आपले लक्ष वेधून घेते.

भारतात कितीही आव्हाने आली तरी संयुक्त कुटुंबपद्धतीमुळे आणि जन्मापासून मृत्यूपर्यंत सर्व प्रसंग एकत्रित साजरे करण्याच्या मानसिकतेमुळे दूरचित्रवाणी हे माध्यम अमर आहे. घरटी एक दूरचित्रवाणीसंच असणारी घरांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे, संपूर्ण कुटुंब एकत्र येऊन या माध्यमाचा आस्वाद घेते. सुरुवातीला केवळ नेमक्या प्रतिष्ठीत घरांमध्ये असणारे संच आता आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घरांतून सर्रास दिसू लागले आणि या व्यवसायाची गणिते झपाट्याने बदलली. अभिजन वर्गाकडून प्रेक्षकांची सत्ता बहुजन वर्गाकडे आली आणि या माध्यमाची, व्यवसायाची समीकरणे बदलली. विषयांची निवड, story tellingची पद्धत या समीकरणाने तपासून बदलून घेत ताजीतवानी करत राहण्याची निकड निर्माण झाली. या प्रक्रियेतही काही ना काही प्रयोग होत राहिले आणि राहतील. हे माध्यम प्रत्यक्ष 'प्रेक्षक'शरण माध्यम आहे ज्यात प्रेक्षकांची गरज आणि सृजनशील कर्त्यांची निर्मिती यातील दुवा म्हणजे दूरचित्रवाणीत काम करणारी team.

COVID19 पश्चात प्रेक्षकांची अपेक्षा जाणून घेऊन त्या पद्धतीने कार्यक्रमांची आखणी करण्याची जबाबदारी या माध्यमावर आहेच आणि त्यासाठी माणसांच्या मनाचा तळ गाठावा लागेल. माणसांचे दु:ख हलके करत, येणारा दिवस अधिक चांगला आहे हा आशावाद नव्याने रोज निर्माण करत राहावे लागतेच, आता त्यात ही

आशा तीव्र करण्याची गरज असेल.

दूरचित्रवाणी हे माध्यम सर्जनप्रक्रियेच्या दृष्टीने कथावस्तुपेक्षाही व्यक्तीचित्रप्रधान माध्यम आहे. त्या व्यक्तिरेखा आपल्या घरातील माणसे आहेत असे वाटू लागणे हे त्यांचे यश असते. त्यांच्या प्रत्येक बारीकसारीक गोष्टींमध्ये, रोजच्या जगण्यात प्रेक्षक गुंतून जातात. त्यांना कळतनकळत follow करू लागतात. ही रोज घडणारी गोष्ट आहे. या माध्यमाचा प्रेक्षकांवर होणारा सखोल प्रभाव माध्यमकर्त्याची जबाबदारी जोखमीची आहे ही जाणीव तीव्र करतो.

येणाऱ्या काळात या आव्हानाचा सामना करण्याची तयारी आम्ही सर्व माध्यमकर्ते करत आहोत. सध्याच्या सार्वत्रिक अनिश्चिततेच्या काळात माध्यमे समाजाला सकारात्मकतेकडे नेण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न करतील यात शंका नाही. बदल काय आणि कसे होतील यावर आताच काही भाष्य करणे अवघड आहे. लॉकडाऊननंतर माणसे रोजचे जगणे सावरण्याला सर्वोच्च प्राधान्य देतील. या स्वाभाविक वास्तवाला धरून त्या तालात आम्हा सगळ्या वाहिन्यांना अलवार सहभागी व्हावे लागेल.

आताचे सगळे जाऊन सगळे नवीन आल्यानेच हे साध्य होईल असे म्हणणे हा भाबडेपणा ठरेल. घरात कुणाचे निधन झाल्यानंतरसुद्धा एका विशिष्ट काळाने काळाच्या रेट्यात बाकीचे सगळे हळूहळू आपले जगणे पूर्वपदावर आणतात. हे निसर्गाचं चक्र आहे. तद्वत COVID-19 पश्चातदेखील जग पूर्ववत होताना दूरचित्रवाणी माध्यम आपला सकारात्मकतेचा, धीर देण्याचा, आशेचा किरण आणण्याचा वसा उचलेल.

अस्लम परवेझ हे माझे नाटककार मित्र म्हणतात, “मोठे प्रश्न मोठी माणसे, छोटे प्रश्न खुजी माणसे जन्माला घालतात.” या विषाणूने निर्माण केलेली परिस्थिती माणूस कोणत्या अर्थाने घेतो यावरच त्याचे आणि कलेचे भवितव्य ठरेल!

कविता

सौमित्र (किशोर कदम)

कवी, अभिनेता
kiishorkadam@gmail. com

संधिकाल...

रस्ते सगळे मरून पडलेले साप
वाकडे तिकडे लांब आखूड प्रदीर्घ
दोरखंड कापून टाकलेले अस्ताव्यस्त
कुण्या वेड्याने असंबद्ध मारलेल्या रेघा
वारा सोडून गेलेली झाडं भररस्त्यात
पायथ्यांशी पडलेल्या निष्प्राण सावल्या
रांगारागांनी रस्त्यांवर रात्रंदिवस एकाकी
मुलं निघून गेलेली खेळण्यातली वाहनं
शहरं सोडून गावाकडे निघालेले रेल्वेरूळ
त्यावर धावणारे डबे यार्डायार्डात सुन्नं
गर्दी गोंधळ गदारोळ निसटले प्लॅटफॉर्म्स
हजारो पावलांचे आवाज आठवते पूल्स
विझल्या इमारती वितळत्या मेणबत्त्या
रचून ठेवलेले ठोकळे
खालचा पत्ता काढल्यावर कोसळून पडणारे बंगले
अतिरेक्यांची विमानं आदळून पोखरलेले ट्विन टॉवर्स जागच्या जागी खचून जाणारे
गल्ल्या भंगार कचरा डम्पिंग ग्राऊन्ड्ज
आकाशात अंगार ओकत लॉकडाऊन सूर्य
आक्खं शहर मधेच सोडून दिलेला डाव

संभ्रमित कावळ्यांची रस्त्याच्या मधोमध
गोंधळलेली बावरलेली स्तब्ध काव काव
भयाण भेसूर संधिकालीन चाहूल चकवा
आत्महत्येपूर्वीचा खूप मानसिक थकवा ...

या लॉकडाऊनच्या काळात

दूरपर्यंत पसरल्या टक्कं उन्हातल्या
निर्जन रस्त्यातून एक माणूस
हातात एक जाडजूड पुस्तक घेतलेला
कुणाशी काही घेणंदेणं नसल्यागत
संथपणे चालत जात होता पाठमोरा

मी धावत जाऊन हाक मारून
थांबवलं त्याला
जवळ जाऊन पाहातो तर काय
चक्क बाबासाहेब !

मी म्हटलं
“बाबासाहेब कुठे निघालाय्त
या निर्मनुष्य लॉकडाऊनमध्ये
एवढ्या भर उन्हात ?”

ते काहीच बोल्ले नाहीत
एकटक पाहात राहिले नुस्ते
मग पाठ वळवून चालू लागले सरळ
काहीच अंतरावर नाकेबंदी होती
बॅरिकेट्स होते पोलीस होते

रस्ता अडवून उभे

आता त्यांना अडवतील
आधार कार्ड विचारतील
ड्रायव्हिंग लायसंस निदान
पॅनकार्ड किंवा ओळख काहीतरी
हा विचार मनात येईपर्यंत
ते पोहोचले होते बॅरिकेट्सपर्यंत
मी पाहात होतो
पोलीस त्यांच्याशी बोलत होते
काही विचारत होते पुन्हा पुन्हा
काही वेळाने ते
बाबासाहेबांची झडती घेऊ लागले
खिसे तपासू लागले
बहुदा त्यांना काही सापडलं नसावं

शेवटी त्यांनी त्यांच्या हातातलं
जाडजूड पुस्तक हिसकावून
ते पुस्तक पोलीस चाळू लागले

कितीतरी वेळ ते पुस्तक चाळत होते
एकमेकांशी बोलत होते
फोनवर कुणाला तरी
काही सांगत होते हातवारे करत
बाबासाहेबांकडे पाहात होते पुन्हा
पुन्हा पुस्तक चाळत होते

नाकाबंदी कधी उठेल
ते जाडजूड पुस्तक
कधी चाळून संपेल ठाऊक नाही

चर्चा चालूच आहे अजूनही

बाबासाहेब बॅरिकेट पलीकडे

निघून गेलेत कधीचेच

रस्ता निर्जन आहे
अजून भयाण वाटतो आहे

आणि दूरवर
बाबासाहेबांची पाठमोरी आकृती
विरळ विरळ होत
दिसेनाशी होण्याच्या अलीकडे आहे

मी एकटाच चालतोय कधीचा

मी एकटाच चालतोय कधीचा
कुणीच कसली चाहूल देत नसलेलं
हे शहर माझं नाही निर्जन रितं रिकामं
माणसं कुठे निघून गेली सारी की आहेत तरी मलाच जाणवत नाहीत
की मीच दिसत नाही त्यांना
की वेळ थांबलीये माझ्यासाठी
की गोठून उभीये भयग्रस्त

हे खरं आहे की भास मी आहे की नाही
या इमारतींना स्पर्श केल्यास जाणवतील का हातांना स्पर्श
की हात भस्सकन शिरेल आत आभासाच्या
की मीही जाऊ शकेन आरपार या इमारतींच्या

मी चालतो आहे तो रस्ता तरी खरा आहे
की सावलीच चालते आहे जी
माझीच असेल याची खात्रीही

देता येत नाहीये मला या उन्हालाही
सावलीची खात्री उरली असेल असं
वाटत नसतांना मी का फिरतो आहे या
स्मशानशांततेतून की मी म्हणजेच ती
शांतता झालोय की माझा धूर म्हणजेच
माझी सावली आहे की हा सूर्यच खोटा
ही सावली खोटी मग हे शहर का आहे
अजूनही माझ्या डोळ्यांच्या बाहुल्यांत
मी चालतो आहे मी श्वास घेतो आहे मी
जिवंत आहे असं या निर्वात पोकळीतही
का वाटतं आहे का अंतर्धान पावत नाहीये
हे भवताल का हृदयात जाणवते धडधड
का अंगावर येते आहे स्तब्धता जिची मी
वाट पाहात होतो वर्षानुवर्ष का मला
नकोशी झालीय ती का मला आठवताहेत
बुद्ध महावीर सोतो रिंझाई ryokon
का वाटतं आहे संपावं सगळं एकदाच उजळून निघावं एखादं स्वप्नं साक्षात
का अजूनही वूहान चायना अमेरिका
रशिया जपान इझ्रायल पाकिस्तान आणि
दिसताहेत जगातली सगळी माणसं
आपापला चेहरा जगण्यासाठी लपवलेली

मी एकटाच चाललोय सावलीसोबत
जी कुणाचीय मला कळेना झालंय तरी
मी चालतो आहे चालतो आहे
चालणार आहे जोवर हा रस्ता
संपत नाही किंवा मी थांबत नाही

महारात्र

सरता न सरणारी ही
कुठली महारात्र आलीये
महानिर्वाणाआधीच्या या उत्तररात्री

कुत्री फिरताहेत निर्जन रस्त्यांवर
उंच इमारतींकडे निर्विकारपणे पाहात
मांजरी पिसाळल्यात मनातल्या मनात
खूप उंदीर मारल्याच्या आविर्भावात
रस्ते ओस उजाड भयग्रस्त पडलेले
काहीतरी भयानक होण्याच्या प्रतीक्षेत

हे कस्सलं गरम व्हायला लागलंय
हा कुठला धाराप्रवाह मानेवरून
मणक्यांमधून कुल्ल्यांच्या चिरेतून
मांड्यांवर ओघळून गुडघ्यांमागून
पोटऱ्यांवरून वाहत चाल्लाय उष्ण
माणूसपणा वितळवत रोजरोस
या संसर्गित शहराच्या गल्लीबोळांतून

ही सरता सरत नाहीये रात्र
दारू पिऊन झोपेच्या गोळ्या घेऊन
भण् भण् चालूये नुस्सती जड पापण्यांवर
कपाळापासून संपूर्ण कवटीमध्ये
अघोरी रौद्र राक्षसी अमानुष मुखवट्यांची थंडपणे दरडावत भण् भण् चालूये नुस्सती

पलीकडल्या खोलीत बायको मुलगा
फिरत असतील सतत न्यूज चॅनल्सच्या
भयावह दृश्यातून एकमेकांना बिलगून
कसलीतरी अवकृपा झाल्याच्या बेचैनीत
अधूनमधून झोपी जाण्याच्या प्रयत्नात
पांघरुणातल्या पांघरुणात पापण्यांच्या
भिरभिऱ्यांत भोवंडून जात असतील अनाथ

कधी लागणारेय शांत झोप त्यांना
कधी पडणारायत स्वप्नं त्यांना हवी ती
कुठल्याशा अदृश्य चाहुलीने अचानक
दार ठोठावल्याचा आभास न होणारी
गर्भरेशीम नीज कधी येणारेय त्यांना
माझाही भकास एकांत कधी संपणारेय

या माझ्या सुन्नं विस्तीर्णं खोलीतल्या
शेकडो पुस्तकातल्या हजारो व्यक्तिरेखा
पुस्तकापुस्तकांमधून निघून गर्दी करून
हातात व्हिस्की व्होडका रम बियर घेऊन
काय बोलताहेत कधीच्या कुणास ठाउक
मी जाऊ पाहतो त्यांच्याजवळ तर
ती सगळी गर्दी माझ्याकडे वळून
" सोशल डिस्टंसिंग प्लिज" असं ओरडून
मलाच हाकलतीये लांब तरी अजून

तीन वाजतात तेव्हा रात्र असते जिथून
पहाट दिसत असते चार पावलांवर तेव्हा
पाचपासून पक्षांचा एवढा चिवचिवाट जणू
माझंच बहिरेपण निघून गेलेलं अकस्मात
डोळ्यांदेखत हळूहळू उजळत गेलं झाड
बाल्कनी पुढल्या फांदीवरल्या हिरवेपणात
पहिल्यांदाच दिसताहेत कितीतरी पोपट
पानापानांतून भुर्ररकन उडून जाताना

समुद्राच्या किनाऱ्यावर डॉल्फिन उसळताहेत म्हणे निर्धास्तपणे
नद्यानद्यांमध्ये आभाळ पडलंय निळंशार
रस्त्यांवर काही नील गाई फिरताहेत निवांत
हरणं दुडदुडताहेत रस्त्यांवरून बिनघोर मोर उतरलेत पावसाळा नसताना कुठे कुठे
गरुड उडताहेत
विमानांच्या धावपट्ट्यांवरून बेफिकीरपणे
आभाळाचं मोजमाप काढत वाऱ्यासोबत

हे काय पाहाणं आलंय

अखंड मानवजातीच्या नशीबी
उंच उंच पिंजऱ्यांमधून
या आजारी शहरात
रस्त्यारस्त्यांवर उतरल्या सर्व पशुपक्षांनो
तुम्हाला तुमची
जंगलं मिळो आभाळ मिळो चारा मिळो
कुठल्याश्या अदृश्य विषाणूमुळे
भयकंपित झालेले
आमचे श्वास तुम्हाला कळो

आणि तुमच्या निर्भयी मोकळ्या
आकाशी पंखांपाशी आम्हाला
आमची गाढ गहिरी झोप मिळो.

पुस्तक परीक्षण

मराठी

पुस्तक परीक्षण:

हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताच्या कारभाराचा लेखाजोखा

वासंती दामले

माजी प्राध्यापक
इतिहास विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
vasdamle@gmail. com

(परीक्षित पुस्तक : *'चेझिंग द राग ड्रीम : अ लूक इंटू द वर्ल्ड ऑफ हिंदुस्तानी म्युझिक'*, लेखक : अनीश प्रधान, प्रकाशक : हार्पर कोलीन्स पब्लिशर्स इंडिया, पहिली आवृत्ती, २०१९, पृष्ठे- २४०, किंमत रु. ४९९)

चेझिंग द राग ड्रीम : अ लूक इंटू द वर्ल्ड ऑफ हिंदुस्तानी म्युझिक (Chasing the Raag dream : A LOOK INTO THE WORLD OF HINDUSTANI MUSIC) या पुस्तकाचे लेखक अनीश प्रधान हे इतिहास विषयातील पीएचडी आहेत. त्यांनी गुरू निखिल घोष यांच्याकडून तबलावादनाचे प्रशिक्षण घेतले असून ते व्यवसायाने यशस्वी तबलावादक आहेत. तसेच इतिहासाच्या अध्ययनामुळे 'संगीत' विषयाच्या इतिहासाचीही त्यांना उत्तम जाण आहे. त्यांची तबला : परफॉर्मर्स पर्स्पेक्टीव्ह, बाजा-गाजा: म्युझिकल इन्स्ट्रुमेंटस ऑफ इंडिया आणि हिंदुस्तानी म्युझिक इन कलोनिअल बॉम्बे ही तीन पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. हे सर्व लिहिण्याचे कारण म्हणजे आजच्या शास्त्रीय संगीताच्या कारभाराचा लेखाजोखा घेण्याची तयारी त्यांनी सिद्ध केली आहे. पुस्तक वाचताना त्याचा पदोपदी अनुभव येतो. त्यांनी या विषयासंबंधित मराठी, गुजराती व इंग्रजीतून प्रकाशित झालेल्या साहित्याचे वाचन केले आहे. महाजालावरील संकेतस्थळांचा विपुल वापर केला आहे व संगीताशी संबंधित लोकांशी वेळोवेळी चर्चा केली आहे. संगीताचा कारभार म्हणजे संगीत शिकणारे, शिकविणारे व श्रोतृवर्ग या सगळ्यांचा विचार यात केला आहे.

पुस्तकात एकूण सात प्रकरणे असून पहिल्या प्रकरणात (रायडींग द एअरवेज) आकाशवाणी व दूरदर्शन केंद्रांनी हिंदुस्तानी संगीतासंदर्भात बजावलेल्या भूमिकेविषयी चर्चा आली आहे. दुसऱ्या प्रकरणात (फ्रॉम फॅसिलिटेटिंग कल्चर टू गव्हर्निंग इट) संगीतादी कलांना उत्तेजन देण्यासाठी संस्थात्मक पातळीवर झालेल्या

प्रयत्नांची नोंद घेतली असून तिसऱ्या प्रकरणात (सिव्हील सोसायटी ॲण्ड कॉर्पोरेट पॅट्रोनेज) हिंदुस्तानी संगीत जगताला समाजाने कसा पाठिंबा दिला याचे चित्रण केले आहे. चौथ्या प्रकरणात (पर्सनलाईज्ड ॲण्ड इन्स्टिट्युशनलाईज्ड एज्युकेशन) गुरू-शिष्य यांच्या खाजगीतल्या शिकवण्यांपासून ते संगीतशाळांच्या निर्मितीपर्यंतचा म्हणजे संगीत शिक्षणपद्धतीत होत गेलेल्या बदलांचा प्रवास येतो तर पाचवे प्रकरण (टॅंजिबल रिसोर्सेस ॲण्ड क्रिएटिंग अवेअरनेस) हे जनसामान्यांपर्यंत हिंदुस्तानी संगीत नेण्याच्या प्रक्रियेविषयी आहे. सहाव्या प्रकरणात (न्यू फॉरमॅटस् फॉर डिसेमिनेशन) आधुनिक तंत्रज्ञानानुसार घडलेल्या नव्या संगीत साधनांच्या वापराची चर्चा येते आणि सातवे प्रकरण (हिंदुस्तानी म्युझिक ओव्हरसिज) हे हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताच्या परदेशातील प्रसाराविषयीचे आहे. या सात प्रकरणांसह आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ तीन परिशिष्टे, तसेच ग्रंथसूचीही दिलेली आहे. या लेखात प्रकरणवार पुस्तकाची चर्चा केलेली नसून पुस्तकाचे सार समजून घेण्याचा प्रयत्न आहे.

लेखकाचा विषय शास्त्रीय गायन असल्यामुळे इथे आपण त्याविषयीच चर्चा करणार आहोत. संगीत ही सादरीकरणाची कला असल्याने तिचा आस्वाद घेण्यासाठी श्रोते असावे लागतात. पूर्वी संगीत कलेस राजाश्रय असायचा, म्हणजे राजदरबारी अनेक गायक असायचे व ते राजाचे व दरबारी लोकांचे मनोरंजन करायचे. राजदरबारी असणाऱ्या गायकांमुळे, हे गाणे ऐकण्याची वा समजून घेण्याची संधी फक्त दरबारच्या अवतीभवती असणाऱ्या लोकांनाच मिळायची. शिवाय या दरबारी गायकांना कुठल्यातरी मंदिरात किंवा दर्ग्यात सेवा करण्याबद्दल वर्षासन असायचे. उदा. कोल्हापूरला महालक्ष्मी मंदिरात खाँसाहेब अल्लादियाखाँ यांची 'सेवा' असे, बडोद्याच्या कीर्तीमंदिरातील दत्तमंदिरात, दर गुरुवारी खाँसाहेब फैयाझखाँ 'सेवा' बजावत असत. यावेळी सामान्यजन या संगीताचा लाभ घेऊ शकत होते. ब्रिटीश साम्राज्य स्थिरावल्यानंतर, म्हणजे १९व्या व २०व्या शतकात, काही थोडी राज्ये अशी राहिली, जी अशा तऱ्हेचा आश्रय गायकांना देत होती. कोल्हापूर, बडोदा यांच्याव्यतिरिक्त हैदराबाद, मैसूर, रामपूर व लखनौ ही संस्थाने खालसा होईपर्यंत शास्त्रीय संगीताची आश्रयदाती होती. दक्षिणेकडे म्हणजे कोकण, गोवा, कर्नाटक, तामिळप्रांत व तेलगुप्रांतात देवालयांच्या आश्रयाने जगणाऱ्या 'कलावंत समूहा'त गाणे, नृत्य या कलाप्रकारांद्वारे देवाला व पर्यायाने सत्ताधारी वर्गाला रिझवण्याची पद्धत होती.

विसाव्या शतकात कलावंतांची कुटुंबे वाढली व देवालयाने दिलेली जमीन उदरनिर्वाहासाठी अपुरी पडू लागली. काहीतरी अन्य करण्याची गरज भासू लागली. गोव्यातील कलावंतिणींना मराठी, कन्नड भाषा व नृत्य आणि संगीत यांचे शिक्षण देण्यासाठी वेगवेगळे शिक्षक येत असत, असे माननीय स्व. मोगूबाई कुर्डीकर यांनी नोंदवून ठेवले आहे. १९व्या शतकाच्या शेवटी व २०व्या शतकाच्या सुरुवातीस बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांनी ग्वाल्हेरला जाऊन तेथील गायकी महाराष्ट्रात आणली. रामकृष्णबुवा वझे यांनी

गोव्याचा दौरा केला तेव्हा या गायकीने सगळ्या समाजाला आकृष्ट केले. यानंतर गोवा व कोकणात हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत शिकण्याची आस, या कलावंतिणींमध्ये रुजू लागली. याच काळात जयपूर अन्त्रोली घराण्याचे जनक अल्लादियाखाँसाहेब कोल्हापुरास येऊन वसले व अब्दुल करीमखाँसाहेब मिरजेस येऊन त्यांनी किराणा घराण्याची गायकी महाराष्ट्रात रुजू घातली. बडोदे हे संस्थान आग्रा घराण्याच्या गायकीचे केंद्र झाले. उत्तरेतून अनेक कलावंत मुंबईत आपल्या उपजीविकेचे साधन शोधायला आले. मुंबईत उत्तर कोकणातून व गोव्यातून आलेल्या कलावंतिणींना शिकविणे, हे मोठे साधन त्यांना उपलब्ध झाले. नवश्रीमंत व्यापारी वर्गाचा आधार कलावंतिणींना होता. त्यामुळे मुंबईतच भेंडीबाजार घराणे उदयास आले. या घराण्यांनी २०व्या शतकात फक्त महाराष्ट्रात नाही, परंतु संपूर्ण हिंदुस्तानात शास्त्रीय गायनाला एका उच्च स्तरावर नेऊन ठेवले. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेत या पुस्तकाचे वाचन केले पाहिजे.

पुस्तकात प्रारंभीच लेखक अनीश प्रधान यांनी ब्रिटीशकालीन आकाशवाणीने, शास्त्रीय संगीताच्या क्षेत्रात काय योगदान दिले याची नोंद घेतली आहे. १९३५ साली आकाशवाणी केंद्राची स्थापना झाली व सुरुवातीपासूनच शास्त्रीय संगीताचा प्रसार हे केंद्राचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होते. रेडिओ व ग्रामोफोन तबकड्यांमुळे महान गायिका, धारवाडच्या स्व. गंगुबाई हनगल याही हिंदुस्थानी संगीताकडे ओढल्या गेल्या. त्या काळी सर्वसाधारण लोकांना, संगीत ऐकण्याचे रेडिओ हे एकच साधन होते. त्यावरील संगीताने अनेक रसिकांना चांगल्या दर्जेदार संगीताची ओळख झाली. त्यातील काही कार्यक्रम जसे, शनिवारची ‘संगीतसभा’ व दिवाळीतील ‘संगीतोत्सव’ अजूनही चालू आहेत. लेखकाने आकाशवाणीतील काही वाद, जसे की हार्मोनियम उर्फ पेटीला आकाशवाणीवर मान्यता नसणे, कलाकारांसाठी सुरू केलेली ‘ग्रेड’ पद्धती व त्यासंदर्भात कलाकारांचा असंतोष याविषयी सविस्तर व कागदपत्रांसह लिहिले आहे. त्याकाळी अनेक कलाकारांना नियमित मिळकतीचे ते एक साधन होते व बैठकांचे मानधन फार नव्हते. काही थोड्या कलाकारांना बरे मानधन मिळायचे. लेखक लिहितो की आता बाहेरही कलाकारांना बऱ्यापैकी बिदागी अर्थात काही नाव झालेल्या कलाकारांनाच मिळू लागल्याने, ‘रेडिओ स्टार’ असण्याचे कौतुक ओसरले आहे. तरीही रेडिओचा लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा आवाका जास्त असल्याने, नवख्या कलाकारांना स्वतःचे गाणे व वादन दूरवर पोहोचवण्यासाठी निःसंशयपणे रेडिओची मोठी मदत होत आहे.

१९६५ पासून दिल्लीत व १९७३ पासून महाराष्ट्रात दूरदर्शनचे रोजचे प्रसारण सुरू झाले. ब्रिटीशकाळात व नंतरही जनतेपर्यंत पोहोचण्याचे साधन म्हणूनच रेडिओकडे बघितले गेले त्यामुळे नफ्या-तोट्याची व्यावहारिक गणिते फारशी मांडली गेली नाहीत. परंतु दूरदर्शनही जनशिक्षणाचे माध्यम जरी समजले गेले, तरी हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताच्या प्रसाराच्या दृष्टीने त्याची भूमिका तशी संदिग्धच राहिली. लेखक ‘दूरदर्शन भारती’चा उल्लेख ‘मैफिलीतली रेकोर्डिंग खरेदी करून प्रसारण करणारी वाहिनी’ म्हणून करतो.

तसेच 'राज्यसभा टिव्ही' बद्दलही त्यांच्या योगदानासंबंधीची नोंद घेतो तरीही या कालावधीत कर्नाटक संगीताच्या कालावधीपेक्षा हिंदुस्तानी संगीताला वेळ कमी मिळाल्याचेही नमूद करतो.

स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा गुरु-शिष्य परंपरा व संगीतशाळा दोन्ही होत्या. पण १९४८ साली संस्थाने खालसा झाल्यावर अनेक गवयांचा राजाश्रय गेला. समाजाचा सर्वांगीण विकास करण्याची नव्या राज्यकर्त्यांची इच्छा व योजना होती. त्यासाठी त्यांनी १९५२साली एक सांस्कृतिक धोरण प्रसिद्ध केले. त्यानुसार दिल्लीत 'संगीत नाटक अकादमी' ची स्थापना करण्यात आली व हळूहळू राज्यात त्याच्या शाखा उघडण्यात आल्या. त्याकाळचे शिक्षणमंत्री श्री. अबुल कलम आझाद हे संगीत शिकलेले व जाणकार होते. त्यांनी कलेला उत्तेजन देणे व त्याचे दस्तऐवजीकरण करणे अशी संगीत नाटक अकादमीची उद्दिष्टे निश्चित केली. त्यांनी केलेले काम, भरविलेली संगीत संमेलने याविषयी या पुस्तकात सविस्तर चर्चा केली आहे. सुरुवातीच्या काळात जेव्हा जाणकार व उत्साही लोक या संस्थांचे नेतृत्व करत होते, तोवर काम ठीक चालले होते. नंतरही, ज्यांना कलाप्रकारांबद्दल आस्था होती ते अकादमीच्या प्रमुखपदी आले तेव्हा कारभारावर टीका कमी झाली. परंतु नंतर सगळ्या सरकारी संस्थांचे होते तेच इथेही झालेले आढळते; म्हणजे पारदर्शकपणाचा अभाव व नोकरशाही. उदा. काही संगीत संमेलने किंवा वाराणसीला २०१४ ला झालेला उत्सव हे का झाले? कशासाठी झाले? याची उत्तरे मिळत नाहीत. फक्त संमेलने झाल्याच्या नोंदी आहेत, असे लेखक म्हणतो. दृश्य कलांसाठी १९८७ साली, 'इंदिरा गांधी दृश्य कला केंद्र' स्थापन झाले. लेखकाच्या म्हणण्याप्रमाणे हिंदुस्तानी संगीताशी संबंधित अनेक उपयुक्त व महत्त्वाची पुस्तके इथल्या लायब्ररीत आहेत. पण त्यांच्या कारभारावर टीका करताना लेखकाने वाराणसीतील सिद्धेश्वरीदेवी प्रकल्पाची माहिती दिली आहे. हा प्रकल्प वाराणसीतील काही शाळांमध्ये राबविला जातो. लेखकाने वाराणसीत जाऊन याचा पाठपुरावा केल्यावर त्याला आढळले की, या प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी असलेले संगीत शिक्षक हे पुरेसे प्रशिक्षित नसून फारच औपचारिक पद्धतीने ते हा प्रकल्प राबवितात. सांस्कृतिक विभागाच्या उच्चस्तरीय समितीची स्थापना झाल्यावर त्यांनी सांस्कृतिक विभागात काम करणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांना सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रशिक्षित करावे व काही अंतराने त्यांना उजळणी पाठ्यक्रमांना पाठवावे इत्यादी अनेक स्तुत्य सुधारणा सुचविल्या. परंतु त्या अमलात आणणे अवघड असल्याचे लेखक म्हणतो.

जोवर शिक्षण हे फक्त गुरुमुखातूनच होण्याचा प्रघात होता, तोपर्यंत गायन हे काही मुसलमान पिढीजात गायक कुटुंबे व कलावंत स्त्रिया यांच्यापुरतेच सीमित होते. त्यांचे गायनही राजे-महाराजे व दरबारी लोकांपुरते सीमित होते. यात स्त्रियांच्या शोषणाचा प्रयत्न व्हायचा किंवा पुरुषांना गुरूगृही राहून, त्याच्या घराची कामे करून विद्या मिळवायला लागायची. १९व्या शतकात इंग्रजांनी हिंदुस्तानी संगीताला एक आदर्श मानक नाही, त्यामुळे प्रत्येक घराण्याप्रमाणे प्रत्येक रागाचे कायदे बदलतात, अशी टीका केली. हे

संगीत लिहिता येत नाही असेही त्यांचे म्हणणे होते. हे अगदीच असत्य होते असेही नाही. म्हणून २०व्या शतकाच्या सुरुवातीला, विष्णू दिगंबर पलुस्कर व विष्णू नारायण भातखंडे यांनी, संगीत लिहिण्याचा म्हणजे नोटेशन करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. लेखक म्हणतो की हा हिंदू राष्ट्रवादाचा प्रतिसाद होता. पण हे फक्त काही अंशीच खरे असेल; कारण ही टीका पटून संगीतातील 'अनागोंदी' दूर करावी, असे या दोघांना वाटले व त्या दिशेने त्यांनी प्रयत्न सुरू केले. पलुस्कर स्वतः ग्वाल्हेर घराण्याचे गायक होते व त्यांचे शिष्यही अनेक होते. भातखंडे जरी शास्त्रोक्त गायन शिकलेले होते, तरी त्यांचा व्यवसाय वकिलीचा होता. त्यांनी विविध घराण्यांच्या अनेक उस्तादांशी चर्चा करून, संगीताच्या स्वरूपात एक मानक आणण्याचा प्रयत्न केला, तसेच बडोद्याच्या सयाजीराव महाराजांशीही ते आपल्या हेतूविषयी बोलले. त्यांना भातखंडे यांचे म्हणणे पटले व बडोद्याला सर्व घराण्याच्या गायकांची परिषद भरली. तिथे चर्चा करून हिंदुस्तानी संगीताच्या पद्धतीवर, सर्व गायकांचे काही प्रमाणात समान मत तयार झाले व नोटेशन करण्याचे सूत्रही तयार झाले. भातखंडे यांनी हिंदुस्तानी संगीत पद्धतीवर सहा खंड काढले व कोमल-तीव्र स्वरांसाठी चिह्ने तयार केली. पलुस्करांनीही स्वतःची पद्धत विकसित केली. भातखंड्यांच्या विचारांनुसार लखनौ व बडोद्यास 'संगीतशाळा' काढल्या गेल्या व लाहोरला पलुस्करांनी 'गंधर्व महाविद्यालय' काढले. संगीत हे खाजगी परिघातून सार्वजनिक परिघात आले. त्यामुळे या दोन्ही संस्थांमध्ये 'उच्चकुलीन' घरातील तरुण मुले-मुली हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताचे शिक्षण घेऊ लागली. याचे फायदे व तोटे या दोन्हींची चर्चा सविस्तरपणे पुस्तकात करण्यात आली आहे. लेखकाचा सूर मात्र गुरु-शिष्य परंपरेच्या बाजूने वाटतो. गंधर्व महाविद्यालयाने आता मोठे व सुव्यवस्थित रूप धारण केले आहे व त्याच्याशी निगडित संस्थांनी संगीत शिक्षण अगदी 'विद्यावाचस्पती' (पीएचडी) पदवी अभ्यासक्रमापर्यंत नेले आहे. तरीही ज्यांना शास्त्रीय संगीतात आपली कारकिर्द घडवायची आहे, त्यांना आजही गुरू-शिष्य परंपरेला व कठोर मेहनतीला पर्याय नाही, असे त्याचे मत आहे. सर्वसामान्य माणसाला संगीतशिक्षण घ्यावेसे वाटले तर त्याची सोय या शाळा व संगीत विद्यालयांद्वारे होते. यातून 'तानसेन जरी झाले नाहीत तरी कानसेन निर्माण होतील,' असे या शाळांच्या समर्थकांचे म्हणणे असून ते खरे असल्याचे लेखक म्हणतो. २०व्या शतकात अजून एक बदल झाला तो म्हणजे आता शिष्याला गुरूच्या घरी राहून सेवा करण्याची पद्धत बंद झाली. रोख फी गुरूला द्यायची व गुरूच्या घरी किंवा शिष्याच्या घरी शिक्षण घ्यायचे. ज्येष्ठ शिष्याकडून गुरू फी घेतही नाहीत पण रियाजाच्या वेळी अथवा मैफिलीत साथसंगत करण्यासाठी हे ज्येष्ठ शिष्य हजर राहतात. हे एक प्रकारे मैफिलीचे प्रशिक्षण असते, असे लेखक म्हणतो.

१९ व्या व २०व्या शतकात निरनिराळ्या 'म्युझिक क्लबची' स्थापना होऊन, शास्त्रीय संगीताचे सादरीकरण दरबारातून व श्रीमंतांच्या खाजगी दिवाणखान्यातून बाहेर पडून त्याचे 'लोकशाहीकरण' झाले. 'पारशी गायन उत्तेजक समाजा'पासून ते 'ट्रिनिटी क्लब', 'बॉबे म्युझिक सर्कल' अशा देशभरात अनेक संघटना उदयास

आल्या. तसेच पंडित पलुस्कर व अब्दुल करीमखाँसाहेब यांनी, सर्वप्रथम तिकीट लावून स्वतःचे कार्यक्रम करण्यास सुरुवात केली. तसेच या क्लबचे सभासद होऊ इच्छिणाऱ्यांच्या संगीत साक्षरतेची परीक्षा घेतली जायची अशी माहितीही लेखकाने नोंदविली आहे.

लेखकाने स्वातंत्र्योत्तर परिस्थितीवर अधिक भाष्य केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर पहिली काही वर्षे कलाकारांचे सादरीकरण म्युझिक क्लब व संगीत महोत्सवात होत असे. त्यावेळी त्यांची बिदागी फार नसे, पण श्रोते जाणकार असत. कलाकाराला स्वतःचे सादरीकरण मनःपूत करायला व प्रयोग करायला वाव असे. जालन्दरचे 'हरिवल्लभ संगीत संमेलन' हे १८७५ साली धार्मिक संमेलन म्हणून सुरू झाले. तेच १९०८ पासून आजवर चालू असलेले सर्वात जुने संमेलन आहे. त्यानंतर अनेक संमेलने देशभरात होऊ लागली. आपल्याला ज्ञात असलेले पुण्यातील सवाई गंधर्व व भीमसेन संमेलनही यात आले. कोलकात्याच्या 'आयटीसी संगीत सभे'नेही आपले स्थान कलाकारांच्या मनात निर्माण केले आहे. या संमेलनात बोलावले जाणे हे कलाकार सन्मानाचे समजतात. हळूहळू कलाकारांच्या बिदागीत वाढ होऊ लागली. तरीही जाणकार श्रोत्यांच्या बैठकीसाठी जाताना, किती बिदागी घ्यावी हे ठरविणे, हे कलाकारांच्या हातात अजूनही आहे. परंतु २०व्या शतकाच्या शेवटी-शेवटी, मोठ्या कार्यक्रमांचे स्वरूप बदलल्याचे लेखक सांगतो. नावाजलेल्या कलाकारांना ऐकण्यासाठी जाणारे अर्ध-जाणकार श्रोते व त्यांना कळावे म्हणून किंवा त्यांना आवडावे म्हणून कलाकारांनी त्याप्रमाणे केलेले गायन वा वादन, ही बऱ्याचदा मोठ्या संमेलनाची अवस्था असते. चार-पाच तासाच्या मैफिलीत तीन-चार कलाकार आपला रियाज नीट मांडूही शकत नाहीत. पुस्तकात गायक कलाकारांनी यावर केलेले भाष्य मुळातूनच वाचावे. अशा परिस्थितीत वाढलेल्या बिदागीसाठी प्रायोजक शोधणे व कार्यक्रम तयार करणे, यातून कॉर्पोरेट संस्कृतीचा उदय होऊन एकाच कार्यक्रमात अनेक कलाकार, काही उत्तम काही असेतसे, असे प्रकार सुरू झाले. यातून 'इव्हेंट मॅनेजमेंट' सारखे प्रकार उदयाला आल्याचे लेखक नोंदवितो.

वास्तविक हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीताचे ज्ञान मौखिकच जास्त होते. तरीही जुन्या काळापासून काही लिखित ग्रंथ होतेच. शास्त्रीय संगीताचे स्वरूपही बदलत गेले. हे लिखाण अनेक भाषांतून उपलब्ध आहे. याचा आढावा लेखकाने घेतला आहे. शास्त्रीय संगीताच्या प्रसारासाठी अनेक प्रयत्न झाले. लेखकाने यात अनेक संस्थांचा उल्लेख केला आहे. त्यात अग्रगण्य अशा स्पीकमॅकेच्या कामाचा ऊहापोह आहे. आणखी एका महत्त्वाच्या बाबीकडे लेखकाने लक्ष वेधले आहे; ते म्हणजे संगीतकर्मी अनेक वर्षांच्या साधनेने आपल्या क्षेत्रात सिद्धी प्राप्त करतात व रसिकांसमोर पेश करतात. अशा वेळी कलाकारांच्या अनुमतिशिवाय त्यांचे सादरीकरण मुद्रित (रेकॉर्ड) करून त्याचा प्रसार करणे म्हणजे गायकांच्या हक्कांचा (ज्याला आपण कॉपीराईट म्हणतो) बिनदिक्कत भंग करणे होय. पूर्वी निदान वैयक्तिक स्तरावर ऐकण्यासाठी त्याचे खाजगी

वितरण होत असे, त्यामुळे त्याचे स्वरूप मर्यादित होते. परंतु आता महाजालामुळे एका क्लिकच्या जोरावर तुम्हाला हवे ते संगीत यु-ट्युबवर उपलब्ध असते त्यामुळे संगीताच्या रेकॉर्ड्स, कॅसेट्स, सीडीज तयार करणारी दुकाने आता बंद पडली आहेत. उदा: मुंबईतील काळा घोडा येथील शंभर वर्षांहून जुने 'रिदम हाउस!'

यु- ट्युबवर गाणे कोणी केव्हा अपलोड केले याची नोंद असते, पण ते अधिकृत की अनधिकृत हे कळण्याची सोय नसते. नवे व अत्यंत झपाट्याने फैलावलेले हे साधन असल्याने यासंबंधी काही कायदे नाहीत किंवा कधीकधी त्याचा आवाजही नीट नसतो. अवैध किंवा चोरून केलेल्या रेकोर्डिंगमुळे गुणवत्तेत फरक पडत असावा. लेखकाचे म्हणणे असे की केवळ पैशाच्या लोभामुळे नाही, तर निरागसपणे व अनवधानानेही हे होत असेल, पण वाचकांनी व संबंधित लोकांनी हे लक्षात घ्यायला हवे. कारण यात कलाकारांच्या हक्काचा भंग होत असतो. लेखकाच्या या म्हणण्याशी सहमत व्हावेच लागेल. परदेशात हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत सध्या मोठ्या प्रमाणावर ऐकले जाते व तिकडेही संगीत शिकविणाऱ्या संस्था आहेत. इतरांच्या व स्वानुभवावर आधारित तेथील गमतीदार अनुभव, परदेशातील कार्यक्रमाबद्दल काही भ्रम व काही सत्य परिस्थिती, घडणारे किस्से लेखकाने दिले आहेत.

पुस्तकाची भाषा सोपी आहे. संगीताच्या क्षेत्रात काय चालले आहे त्याचा सर्वांगीण लेखाजोखा लेखकाने या पुस्तकात घेतला आहे. कुतूहल असणाऱ्या वाचकाचे समाधान याने नक्की होईल.

आदरांजली

मराठी

रत्नाकर मतकरी : परिघावरच्या लोकांना चळवळींचे भान देणारे साहित्यिक-कलावंत

लता प्रतिभा मधुकर

लेखिका, संशोधक व सामाजिक कार्यकर्त्या
Pmlata1958@gmail.com

Sambhāṣaṇ Volume 1 : Issue 02, June 2020 | संभाषण वर्ष ०१: अंक ०२, जून २०२०

१८ मे २०२०ला रत्नाकर मतकरी गेले. त्यांच्या नाटक, कादंबऱ्या, गूढकथा, ललित लेखन यांवर मराठी मध्यमवर्गीय लोकांनी विशेष प्रेम केले. तसेच त्यांच्यावर परिवर्तनवादी सामाजिक चळवळीतील लोकांनीही भरपूर प्रेम केले.

मध्यमवर्गीय विश्वासाठी व त्या विश्वाचे चित्रण करणारे लोकप्रिय लेखक अशी मतकरींची प्रतिमा महाराष्ट्रात तयार झाली होती. त्यांच्या *लोककथा ७८* या नाटकाने ही प्रतिमा बदलली. हे नाटक आल्यानंतर मतकरींबद्दल सामाजिक विषयांची आस्था असणारे साहित्यिक अशी प्रतिमा तयार झाली. तसेच या नाटकामुळे भारतीय रंगभूमीवर मतकरींची तुलना बादल सरकार, विजय तेंडुलकर, गिरीश कार्नाड यांच्याशी होऊ लागली. खरे तर १९८०च्या काळात दलित रंगभूमी व दलित साहित्याने, स्त्रीवादी साहित्याने, आदिवासींच्या स्वतंत्र अभिव्यक्तीने मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहाला प्रश्न विचारायला सुरुवात केली होती. पुरोगामी व संस्कृतिनिष्ठ असे उभे द्वंद्व घडत होते. अशा वेळी मुख्य साहित्यप्रवाहात दलितांवर, आदिवासींवर व स्त्रियांवर होणारे अत्याचार या विषयावर लिहिणारे लेखक खूप कमी होते. शिवाय त्यांनी काय व कशी भूमिका घेतली, कणवेपोटी, दयेपोटी लिहिले की फॅशन म्हणून? असे पोस्टमार्टम होत होते. याबाबत त्यांना समीक्षकांची व चळवळीतील कार्यकर्त्यांची टीका ऐकावी, वाचावी लागत होती. कलात्मकता, साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र आणि सामाजिक विषय वा बांधिलकी या परस्परभिन्न गोष्टी आहेत की परस्परानुरूप आहेत, व्यक्तिनिष्ठ की समाजनिष्ठ असे वाद त्या काळात गाजत होते. त्यावेळी तेंडुलकरांचा एक बुद्धिनिष्ठ प्रवाह मानला गेला आणि मतकरींचा एक प्रवाह. २०००पर्यंत या दोन्ही प्रवाहांमध्ये

सतत होणारी तुलना नंतर मागे पडली व मराठी साहित्यातील मतकरी व तेंडुलकर हे दोन साहित्यिक विशेषत: सामाजिक, विद्रोही, लेखकांचे अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही मूल्यांच्या बाबतीत भूमिका घेऊन उभे राहाणारे म्हणून विद्रोही अवकाशात सर्वमान्य झाले. त्यांनी हिंसा, अत्याचार, जात, वर्ग व उठाव याबद्दल घेतलेल्या भूमिकेबद्दल एकीकडे विद्रोही साहित्यविश्वात समीक्षकांकडून त्यांच्यावर टीका झाली आणि मराठी साहित्याच्या मुख्य प्रवाहामध्ये केलेल्या चित्रणामुळे त्यांनी सामाजिक बांधिलकीच्या वाट्याला का जावे असे प्रश्न विचारले गेले आहेत. पण आपल्या आजूबाजूला उभ्या राहाणाऱ्या चळवळी, त्यांनी उचललेले मुद्दे, सामाजिक बांधिलकी याबद्दल ते दोघेही जागरूक होते. कार्यकर्त्यांशी संवाद साधावा लागतो, भूमिका घ्यावी लागते आणि प्रसंगी ती घेऊन लोकांसोबत ठामपणे उभे राहता येते असे सांगणारे दोन भिन्न प्रकृती व प्रवाहाचे साहित्यातील प्रतिनिधित्व म्हणून समीक्षकांनी मतकरी आणि तेंडुलकर या दोघांची तुलनाच केली. १९७०च्या उत्तरार्धात सुरू झालेल्या या युगाचे एक प्रवर्तक तेंडुलकर आधीच गेले आणि मतकरींच्या जाण्याने या युगाची अखेर झाली.

आता चळवळींचे स्वरूप पार बदलले. लोकांमधून नेतृत्व येऊ लागले आहे. जनवकालतीसाठी महान व्यक्ती ॲम्बेसेडर बनते. चळवळीत जे सोसत आहेत ते बोलू लागल्याने या अशा ॲम्बेसेडर्सची भूमिका बदलली आहे. आता पाठिंबा एका ई-मेलने व्यक्त करता येतो. रस्त्यावर उतरणे गरजेचे राहिले नाही. रस्त्यावर उतरून लोकांच्या बरोबरीने चालणाऱ्या या व्यक्तींना आपल्या डोळ्यांदेखत इतिहासात जमा केले गेले आहे. त्यामुळे अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा खरा इतिहास डिजिटलाईझ करून ठेवण्यासंबंधीची आपली जबाबदारी वाढली आहे.

लोकेशन, स्टॅन्ड पॉईंट व एजंसी

प्रत्यक्ष भक्तभोगींचे मध्यमवर्गीय लोकेशनमधून दलितांवरील, शहरी वस्त्यांमध्ये राहाणाऱ्या गरीब, कामगार, स्त्री-पुरुषांचे विश्व जसे दिसले, तसे ठेवण्याचा धाडसी प्रयत्न मतकरींनी केला. त्यांनी व प्रतिभाताई यांनी वस्त्यांमधून, शाळा-कॉलेजांमधून तसेच कामगारांसाठी बालनाट्य, युवानाट्य व प्रायोगिकनाट्य शिबिरे घेतली. त्यातून अनेक युवक-युवती तयार झाले. माध्यमकर्मी बनले. रवी भिलाणे, सुनील बोडके, अनिल इंगळे अशी कितीतरी नावे आहेत, ज्यांनी माध्यमांमध्ये आज आपला वेगळा ठसा उमटवला आहे, ते बालपणी मतकरींच्या अशा शिबिरांमधून किंवा त्यांची बालनाट्ये पाहून मोठे झालेत. माध्यमात येण्यामागची एक प्रेरणा 'मतकरी' आहेत असे मानणारा अनेक वस्त्यांमधील होतकरू कलाकार तरुणवर्ग आहे आणि जो मतकरींच्या अशा शिबिरात घडला आहे.

१९९२च्या सुमारास माझा रत्नाकर मतकरी व प्रतिभाताई मतकरी यांच्याशी परिचय झाला. १९९२ ते २००४ या काळात मी सातत्याने या दोघांनाही भेटत होते.

गर्भलिंग निदान व निवडविरोधी चळवळ, माझे नारी केंद्रातील काम हे सर्व समजून घेण्यासाठी प्रतिभाताई दादरवरून कळव्याला आमच्या घरी आल्या होत्या. 'नर्मदा बचाओ' आंदोलनाच्या काळात मी महाराष्ट्रातील अनेक साहित्यिक, कलावंत, कवी, चित्रकार यांचा सहयोगी गट तयार करीत होते. भारतात स्वातंत्र्य चळवळीपासून असे दिसते की, त्यात कवी, चित्रकर, नाटककार यांचा मोठा सहभाग होता. स्वातंत्र्यानंतर लेखक, कवी हे प्रत्यक्ष चळवळीत कमी होते. सफदर हाशमी, दुष्यंतकुमार, महाश्वेतादेवी यांचा अपवाद. त्यामुळे १९७०नंतर ज्या अस्तित्व आणि अस्मितेच्या चळवळी उभ्या राहिल्या, त्यांच्यासोबत व्यक्तिगत जीवनात उभे राहणारे लेखक, कलावंत, कवी यांचे महत्त्व वाढले. चळवळीच्या मागण्या सरकारदरबारी पोहोचविण्यासाठी जनवकालत करणारे, चळवळींना आपली स्वाक्षरी देऊन समर्थन देणारेही होते.

दादरला छबिलदासमध्ये आमच्या मिटींग्स व्हायच्या. तत्कालीन परिस्थिती समजून रणनीती ठरविण्यासाठी व त्यांचा सल्ला घेण्यासाठी लेखक, साहित्यिक व कलावंत यांच्या स्वतंत्र मिंटीग्स आयोजित करायचे. त्यात काही मोजक्या लेखक, प्रकाशक, चित्रकारांचा नियमित सहभाग होता. त्यात मतकरींसोबत सागर सरहदी, रामदास भटकळ, पुष्पा भावे, उषा मेहेता, शशी मेहेता, किशोर व वर्षा रणदिवे आदी मंडळी जवळपास प्रत्येक मिटींगला हजर असत. मेधा पाटकर मुंबईला आल्या की खूप लोक हजर असत. पण आंदोलनाच्या मिटींग्सना स्थानिक कार्यकर्त्यांबरोबर वेळ काढून नियमित येणारे साहित्यिक व कलावंत दुर्मीळ. नाटकाच्या प्रयोगाला वेळेवर हजर राहावे तसे हे सर्व छबिलदाससमोर वेळेवर पोहोचलेले असायचे.

मतकरींना आपल्या चाहत्या वर्गाच्या मर्यादा व सामर्थ्य दोन्ही माहीत होते. त्यामुळे चळवळ मध्यमवर्गापर्यंत पोहोचविण्यासाठी त्यांनी कल्पकतेने कार्यक्रमाचे नियोजन केले. स्वत:हून काही जबाबदाऱ्या आपल्या खांद्यावर घेतल्या. परिघावर असणारे नेहमीच तळ्यात-मळ्यात असतात. सामाजिक विषयावर भूमिका घेण्यात त्यांना धोका वाटतो, तर दुसरीकडे आपल्याला समाजासाठी काहीतरी करायला हवे, असे वाटत राहाते. त्यांच्यामध्ये असणारा अपराधभाव व समाजासाठी काहीतरी केले पाहिजे, ही सुप्त इच्छा याचे सामाजिक बांधिलकीत व शक्य झाले तर प्रत्यक्ष योगदानात रूपांतर करता आले तर?

मतकरींनी ही गोष्ट मनावर घेतली. आपली भूमिका कार्यकर्ता म्हणून नाही तर आपण लेखक व कलावंत म्हणून सहयोग नक्कीच देऊ शकतो हे त्यांनी ओळखले. त्यामुळे फक्त 'नर्मदा बचाओ

आंदोलना'तच नव्हे तर परित्यक्तांचा मोर्चा असो, एनरॉनविरोधी अंदोलन असो, कोकण वा रायगड वाचवण्याची मोहीम असो की निर्भय बनो आंदोलन असो. जनआंदोलनांचे समर्थन म्हणजे काय, हे त्यांनी समर्पक पद्धतीने दाखवून दिले.

माझ्या आठवणीतील मतकरी

अशा वेळी भावना व्यक्त करायला हिंदी गाणी मदतीला येतात.

तुम चले जाओगे तो सोचेंगे, हमने क्या खोया, हम ने क्या पाया...

या दोघांच्या बरोबर काम करत असताना मला नेहमीच खूप उत्साही, आनंदी वाटले आणि सहज गोष्टीतही सौंदर्य कसे शोधायचे हे मी, रत्नाकर मतकरी व प्रतिभाताईंच्या अल्पशा सहवासात शिकले. म्हणजे मला या नात्यातून बरेच काही मिळाले आहे.

एकदा विल्सन कॉलेजमध्ये कार्यक्रम होता. हॉल गच्च भरला होता.
अरुंधती रॉयच्या बहुजनहिताय या निबंधातील काही भागाचे अभिवाचन आणि त्यावर प्रश्नोत्तरे व शेवटी आंदोलनात कसे सहभागी होता येईल, असे अपील या स्वरूपाचा एक ते दीड तासाचा कार्यक्रम विविध महाविद्यालयांमधून करावा असे त्यांनी ठरवले. अभिवाचन स्वत: मतकरी करीत आणि आंदोलनासंदर्भातील प्रश्नोत्तरे व संवादात अनेक ठिकाणी मी किंवा संजय मं. गो. त्यांच्यासोबत असायचो.

कधी कधी काही भाग मीसुद्धा वाचायचे.
अरुंधतीचे हे लेखन नाटकी न वाटता त्यातील नाट्य नेमकेपणे वाचनातून कसे पोहोचवायचे हे मला शिकायला मिळाले. त्यांचा भारदस्त आवाज, नेमक्या जागी पॉज, कठीण विषय असल्याने तो लोकांच्या डोक्यावरून न जाता डोक्यात गेला पाहिजे हे भान ते सतत ठेवायचे. बाबा आमटेंनी अरुंधतीच्या पुस्तकाबद्दल एक वाक्य लिहिले आहे - "या पुस्तकामुळे बौद्धिक जगताच्या आतला आत्मा जागा होईल... "

अरुंधतीचा हा निबंध खऱ्या अर्थाने बौद्धिक जगाच्या आतला आत्मा जागवण्यासाठी मतकरी आम्हाला सोबत घेऊन हा कार्यक्रम करीत होते. लोकांच्या सद्सद्विवेक बुद्धीला आम्ही आवाहन करीत होतो.
खूप छान व्हायचा हा कार्यक्रम.
या निबंधात पृष्ठ क्र. ३ वर एक परिच्छेद असा होता -
"माझ्या पहिल्या साध्या साध्या प्रश्नांवरून लक्षात आलं की नर्मदेच्या खोऱ्यात खरंच काय चाललय ते जवळजवळ कोणालाच माहिती नव्हतं. ज्या कोणाला माहिती होतं त्यांना खूपच माहिती होतं. बहुतेकांना काहीच माहिती नव्हतं. आणि तरीही जवळजवळ प्रत्येकाला स्वत:चं उत्कट मत आहे. कोणीही तटस्थ नाही. मला लवकरच कळून चुकलं की मी जागोजागी सुरुंग पेरलेल्या प्रदेशातून भटकते आहे..."

त्या दिवशी विल्सन कॉलेजमध्ये मतकरींनी हा परिच्छेद प्रश्नोत्तरांच्या आधी पुन्हा एकदा वाचला... एरवी ते पुनरावृत्ती करायचे नाहीत... तशीही खूप चर्चा रंगायची... पण त्या दिवशी केलेल्या या पुनरावृत्तीने एक अपेक्षित परिणाम झाला की मोठी धरणे बांधली पाहिजेत, हीसुद्धा तटस्थ भूमिका नाही... आणि धरणाला विरोध म्हणजे देशद्रोह नाही, हे छान पटवून देता आले.

मतकरी प्रयोगाच्या आधी स्पष्ट करायचे की “मला हा निबंध या काळातील साहित्याचा उत्कृष्ट नमुना वाटतो. हे पुस्तक अरुंधती रॉय यांचे आहे. ‘नर्मदा बचाओ’ आंदोलनातील कार्यकर्ते तुम्हाला तेथील परिस्थितीची जाणीव करून देतील, तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे देतील.” अतिशय सहजपणे आणि सन्मानाने ते कार्यकर्त्यांची सविस्तर ओळख करून देत. कार्यकर्त्यांचा अभ्यास, त्यांचे जगणे, कामात झोकून देणे, त्यांच्यातील इतर गुण याचे त्यांना अप्रूप होते. *मनाच्या कोपऱ्यात तिच्यासाठी* या माझ्या कथासंग्रहाला त्यांनी २००१मध्ये एक दीर्घ प्रस्तावना लिहिली. सतत म्हणायचे तू लेखनावर लक्ष केंद्रित कर. तू वेगळे लिहितेस. ‘एक लिंबू झेलू बाई’, या माझ्या कथेवर ‘कॉन्फरन्स’ नावाचा एक चित्रपट बनवावा, असेही त्यांच्या डोक्यात होते.

मतकरींनी कार्यकर्त्यांवर एक पुस्तक लिहिले, त्यात माझ्याबद्दलही लिहिले आहे.

मी, १९९५-९७ या काळात एनरॉनविरोधी आंदोलनाची मुख्य संयोजक होते. गुहागरला दोन वर्षे राहिले होते. १९९६ मध्ये पोलिसांचा मार, माणगाव ते येरवडा पोलीसकोठडी, मानव अधिकार आयोगातर्फे चौकशी या सर्वात मी आकंठ बुडाले होते. या सुमारास मी एक लेख लिहिला होता. मराठी साहित्यातून मला कोकण कसे समजले व अशा कोकणावर प्रत्यक्षात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे आक्रमण कसे होते आहे, ते कसे बदलते आहे याबाबत या लेखात चर्चा केली होती. तो लेख त्यांना आवडला होता. काही ठिकाणी त्या लेखाचे वाचन आवर्जून त्यांनी मला करायला लावले होते.

१९९७ नंतर एनरॉनविरोधी आंदोलनाचा दुसरा टप्पा सुरू झाला होता. निखिल वागळे व युवराज मोहिते यांच्यावर केसेस दाखल झाल्या होत्या. तेव्हा रत्नागिरी, चिपळूण, गुहागर अशा सभा झाल्या होत्या. तिथे सर्वत्र मतकरी आवर्जून उपस्थित होते. या तिघांबरोबर मीही या दौऱ्यात एक वक्ता म्हणून सहभागी होते. युवराजच्या घरी त्याच्या आईने केलेली नाचणीची भाकरी व रस्सा त्यांना आवडला होता. निघताना त्यांनी आवर्जून स्वयंपाक घरात जाऊन सांगितल्याचे मला आठवते.

अशा अनेक सभांमध्ये मला जाणवले ते असे... . मतकरींच्या नावाला एक वेगळे वलय होते. त्यांच्या व्यक्तित्वाची व आवाजाची मध्यमवर्गीय मराठी श्रोत्यांवर छाप पडायची. कोकणात जिथे जिथे आम्ही जायचो तिथे तिथे मला

आंदोलनातील कार्यामुळे बरेच स्थानिक लोक ओळखायचे. घरी बोलवायचे, लगेच संवाद सुरू व्हायचा याचे त्यांना कौतुक वाटायचे. पूर्णवेळ कार्यकर्ता म्हणून जेव्हा तुम्ही चळवळीत काम करता, तुमचे संशोधन, लेखन बाजूला ठेवता, तुमचे मूल, संसार सर्व पणाला लावता, विशेषत: स्त्री कार्यकर्त्या जेव्हा बाहेर पडतात तेव्हा त्यांची कसोटी लागत असते. अशा वेळी कौतुकाची अपवादात्मक थापसुद्धा टवटवी आणते. आवर्जून ते मनस्विनीची (माझ्या मुलीची) चौकशी करायचे. ती नवे काय लिहितेय असे विचारायचे. माझ्या बहिणीकडे प्रतिभाताई वर्ध्याला उतरल्या होत्या.

आजूबाजूला नाती संकुचित करत जाणारे आत्मकेंद्री गर्विष्ठ लेखक व कलावंत इतके आहेत की असा नात्यांचा विस्तार करणारे मतकरी कुटुंब बघता endangered species मध्येच त्यांची गणना करायला हवी. मी २००६पासून पुणे, हैद्राबाद, विजापूर असे संशोधन व अभ्यासाच्या निमित्ताने विविध राज्यात राहिले. त्या काळात मुंबईत येणे कमी झाले आणि माझ्या या दोघांशी भेटी कमी झाल्या.

आता मनाला सतत टोचणी राहणार, भेट न झाल्याची...

आंदोलनावर जे आरोप केले जात किंवा सरकारसमोर जे युक्तिवाद आंदोलन ठेवत होते, ते सहज लोकांना कळावे म्हणून अभिरूप न्यायालयाचा एक प्रयोग मतकरींनी करायचा ठरवला. मेधा पाटकरची भूमिका मेधाच करणार होती. मी आंदोलनाची वकील म्हणून भूमिका करणार होते तर अविनाश कदम सरकारी वकिलाची आणि मतकरी स्वत: न्यायाधिशाची भूमिका करीत होते. प्रतिभाताईंचे मंच व मंचामागील व्यवस्थापन, दिग्दर्शन व मतकरींचे (प्रमुख कलाकाराचे) मूड सांभाळण्याची कसरत व मल्टीटास्किंगचे कौशल्य मी त्यादिवशी प्रत्यक्ष अनुभवले.

या नाटकाचे लेखनही प्रयोगशील होते. आमच्याजवळ सलग पूर्ण स्क्रिप्ट नव्हती. आम्हाला न्यायाधिशांनी वा प्रतिपक्षाने जे प्रश्न विचारायचे होते, ते आणि त्याची उत्तरे आम्हाला माहिती होती. ती फक्त तीन मिनिटात स्वत:च बसवायची होती. अर्थातच मेधावरच सर्वाधिक आरोप होते व तिच्या बोलण्यातून जमलेल्या लोकांना आंदोलनाची बाजू कळावी असा उद्देश होता. सरकारीपक्षाचे प्रश्नही अतिशय टोकदारपणे मतकरींनी अविनाशसोबत तयार केले होते. के. सी. कॉलेजमध्ये या प्रयोगाचा परिणाम खूप चांगला झाला. कारण आंदोलन मंदावल्याच्या काळात केलेल्या अशा प्रयोगांनी पुन्हा एकदा उभारी आली. 'निर्भय बनो' आंदोलनात तर निखिल वागळेंनी मतकरींवर नेतृत्वाची जबाबदारीच टाकली होती.

आंदोलनाचे सौंदर्यशास्त्र व जिवंत माणसांचा संग्रह

आंदोलनांसाठी काढलेली मतकरींची चित्रे हा एक स्वतंत्र विषय आहे. त्यांनी 'नर्मदा आंदोलन व रायगड... ' अशी चित्रकथी तयार केली. आजही ही चित्रप्रदर्शने आंदोलनाची पार्श्वभूमी व भूमिका स्पष्ट करतात. प्रत्येक पेंटिंग एक कथा आहे आणि या सर्वात एक सूत्र आहे. चित्रांच्या माध्यमातून त्यांनी जागतिकीकरण व विकासनीती या दोन अतिशय गंभीर प्रश्नांच्याबाबत मध्यमवर्गांशी संवाद केला. चित्रातून त्यांनी या प्रश्नांकडे बघण्याची एक दृष्टी दिली. मतकरी व मध्यप्रदेशातील छायाचित्रकार रजनीकांताजी यांनी आंदोलनाचे एक सौंदर्यशास्त्रच उभे केले असे मला बऱ्याचदा वाटते.

एवढे व्याप असूनही मतकरींचे ललित लेखन कधीच थांबले नव्हते. सतत डोक्यात फुलपाखरे असायचीच. अशा अनेक आघाड्या सांभाळणारा हा कलावंत. अनेक सुंदर वस्तू, पुस्तके, गाणी, चित्रपट यांचा संग्राहक होताच पण हाडामांसाच्या जिवंत माणसांचासुद्धा संग्राहक होता.

साहित्याच्या वा कलेच्या मुख्य प्रवाहात लेखकाची सामाजिक बांधिलकी असावी का, शासनविरोधी भूमिका घ्यावी का हे प्रश्न अभिव्यक्तिस्वातंत्र्य व लोकशाही मूल्ये यांच्याबाबतीत सनातन प्रश्न म्हणून कायम असणारच आहेत. आता तर ज्या काळात संविधानातील मानवी अधिकारांची, सर्व मूल्यांची कसोटी आहे, तिथे फार कमी लेखक, पत्रकार पोपटपंची करायचे नाकारत आहेत. असे जे मोजके निर्भय, बुलंद आणि प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वतंत्र अभिव्यक्तीला जात, धर्म, लिंगभाव, रंग, वंश, अशा सर्व भेदांच्या पलीकडे जाऊन समजून घेणारे दुर्मीळ लोक आहेत. त्यातील एक ज्येष्ठ मित्र कोरोनामुळे आपण गमावला, हे खूप वेदनादायी आहे. लेखकाचे क्षितिज किती विस्तारले जाऊ शकते आणि त्याने लेखकाच्या कलात्मक मूल्यात किती भर पडते, त्याचा परिवार कसा वाढतो आणि जगण्याची समज कशी व्यापक होत जाते, हे मतकरीनी जगून दाखवले आहे. परिघावरच्या माणसाला तटस्थ राहता येणार नाही; भूमिका घ्यावीच लागेल. हे सांगणाऱ्या मध्यमवर्गीय माणसाच्या मनात चळवळीचे बीज पेरणाऱ्या या कलावंताला मनापासून आदरांजली!

शाहीर छगन चौगुले :
कुलदैवत खंडोबाचे उपासक

गणेश चंदनशिवे

साहाय्यक प्राध्यापक
लोककला अकादमी, मुंबई विद्यापीठ
ganesh.chandan20@gmail.com

मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीची स्थापना १२ ऑगस्ट २००४ रोजी डॉ. भालचंद्र मुणगेकर (तत्कालीन कुलगुरू मुंबई विद्यापीठ) यांच्या संकल्पनेतून झाली. या प्रयोगात्मक लोककलेच्या विभागात विद्यार्थ्यांना तमाशा, भारूड, दशावतार, पोवाडा, खडीगंमत, शाहिरी या प्रयोगात्मक लोककलांचे प्रात्यक्षिकासह सादरीकरण आणि शास्त्रोक्त प्रशिक्षण दिले जाते.

महाराष्ट्राच्या लोकसंस्कृतीची पाळेमुळे येथील जनमानसात अतिशय खोलवर रुजलेली असून लोकरंगभूमीवरील विधिनाट्य, भक्तिनाट्य, रंजनप्रधान नाट्य समाजात प्रबोधन घडवून लोकशिक्षण देण्याचे काम करतात. भजन, अभंग, कीर्तन, ओव्या, भलरीगीते, शाहिरी, भेदीक - आध्यात्मिक रचना, शृंगारिक कवन, अशी लोकपरंपरेची वेगवेगळी दालने आपणास प्रत्येक बारा कोसावर पाहावयास मिळतात. महाराष्ट्रात प्रत्येक बारा कोसावर भाषा बदलते. जशी भाषा बदलते तसा भाषेचा लहेजाही बदलतो, जसा भाषेचा लहेजा बदलतो तशा इथल्या यात्रा, जत्रा, उत्सव, महोत्सव बदलताना दिसतात. लोकसाहित्य, लोककलावंत आणि लोकरंगभूमी या त्रिसूत्रीच्या माध्यमातून लोककला अकादमीची बैठक भक्कम होताना दिसते. विद्यार्थ्यांमध्ये प्रयोगात्मक लोककलांबरोबरच संशोधनाच्या माध्यमातून लोकसाहित्य आणि लोककला यांचे जतन, संवर्धन, संकलन आणि संशोधन व्हावे म्हणून या विभागाची स्थापना मुंबई विद्यापीठात झाली आहे. भारतातील हा एकमेव असा विभाग आहे की ज्यामध्ये प्रयोगात्मक लोककला शिकविल्या जातात.

तसा मी मुंबईत नवखा, मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीत साहाय्यक प्राध्यापक म्हणून १० जानेवारी २००६ रोजी रुजू झालो.

लोककला अकादमीची सैद्धान्तिक बैठक लोककलावंत आणि लोकसाहित्यिकांच्या विचारांवर आधारलेली आहे. महाराष्ट्रभूषण शाहीर फरांदे, महाराष्ट्र शाहीर कृष्णराव साबळे, शाहीर आत्माराम पाटील, शाहीर विठ्ठल उमप, शाहीर लीलाधर हेगडे, शाहीर कृष्णकांत जाधव, शाहीर साहेबराव नांदवळकर, लक्ष्मीबाई कोल्हापूरकर, पद्मश्री यमुनाबाई वाईकर, लावणीसम्राज्ञी शकुंतला नगरकर, राजश्री नगरकर, सुरेखा पुणेकर, छाया-माया खुटेगावकर, रेश्मा-वर्षा परितेकर, रघुवीर खेडकर, आतांबर शिरढोणकर, विश्वास बापू पिंपरीकर, मंगला बनसोडे, भारुडसम्राज्ञी चंदाताई तिवारी, निरंजन भाकरे, शाहीर देवानंद माळी, शाहीर सुरेश जाधव, शाहीर आदिनाथ विभूते, डॉ. जब्बार पटेल, प्रा. कमलाकर सोनटक्के, डॉ. विश्वनाथ शिंदे, डॉ. ताराबाई भवाळकर, डॉ. अरुणा ढेरे, डॉ. प्रभाकर मांडे, डॉ. अनिल सहस्त्रबुद्धे, डॉ. यशवंत पाठक, डॉ. शत्रुघ्न फड, डॉ. रुस्तुम अचलखांब, वामनदादा होवाळ या आणि अशा प्रतिभावंत लोकसाहित्यिक, लोककलावंत, आणि अभ्यासकांचा सहवास मला लाभला. या संपूर्ण अकादमीची धुरा विद्यापीठाने जर कुणाच्या खांद्यावर दिली असेल तर ते एकमेव नाव होते लोकसाहित्याचे गाढे अभ्यासक डॉ. प्रकाश खांडगे.

डॉ. खांडगेचा सहवास आणि उपरोक्त मंडळींबरोबरचे असलेले जिव्हाळ्याचे संबंध हे मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीच्या प्रगतीसाठी महत्त्वाचे ठरले. त्यामुळे लोकसाहित्य आणि लोककलेत योगदान देणारे लोकसाहित्यिक आणि लोककलावंत अकादमीशी जोडल्या गेले.

"भूवैकुंठ पंढरी, तशीच जेजुरी" या स्फुटपदाप्रमाणे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय जसा पांडुरंगाचे दर्शन घेण्यासाठी पंढरीला जातो तसाच घराण्याचा कुळाचार पाळण्यासाठी कुलदैवत खंडोबाला साकडे घालण्यासाठी सर्वसामान्यपणे बहुजन समाजातील माणूस जेजुरीला जातो. 'खंडोबा' हे कुलदैवत फक्त महाराष्ट्राशीच निगडित नाही तर या देवतेची उपासना करणारे उपासक कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, तेलंगणा, या परराज्यातसुद्धा दिसतात. महाराष्ट्रात जेजुरी, कडेपठार, नळदुर्ग, धामणी, निमगाव, अणदूर, कोरथन, माळेगाव, इत्यादी ठिकाणी खंडोबा देवतेचे अधिष्ठान असलेले पाहावयास मिळते. ज्यांच्या घराण्याचे कुलदैवत खंडोबा आहे, अशी यजमान मंडळी खंडोबाची उपासना करतात. घरात आनंददायी प्रसंगी मंगलकार्य संपन्न झाले असेल तर जागरण किंवा गोंधळ घालण्याची प्रथा महाराष्ट्रात सर्वदूर आहे.

खंडोबा किंवा शक्तिदेवता यांची उपासना करणारे डवरी, गोंधळी, भराडी, भुत्ये, वाघ्या-मुरळी आदी लोकउपासक उपासना करताना दिसतात. त्यांच्यापैकीच शाहीर छगन चौगुले हे एक होत. शाहीर छगन चौगुले यांचा जन्म सोलापूर जिल्ह्यातील माळशिरस तालुक्यातील कारुंडे

गावात डवरी गोसावी समाजात १८ सप्टेंबर १९५६ रोजी रामचंद्र चौगुले यांच्या घराण्यात झाला. एक प्रतिभावंत कलावंत सोलापूर ते मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीपर्यंत येऊन आपला नावलौकिक मिळवतो, ही घटनाच मोठी आहे. सोलापूर जिल्हा तसा संत, तंत, आणि पंतांचा. जिथे पांडुरंगाच्या पंढरपुरात वारकरी माऊलीच्या भजन-कीर्तनात दंग राहातात, तिथेच रुख्मिणीची सेवा करणारे ज्ञानोबा उत्पात लावणीचे धडे गावगाड्याबाहेरच्या कलावंतांना देतात. याच मंगळवेढ्याच्या भूमीतील शाहीर प्रल्हाद शिंदे यांनी ग्रामजनांची पहाट मंगलमय करण्यात खूप मोठे योगदान दिले.

'मुंबईसह महाराष्ट्र', 'मराठी एकभाषिक राज्य झाले पाहिजे', अशी शाहिरी गर्जना करणारे लोकशाहीर अमरशेख हेसुद्धा बार्शी सोलापूरचेच. अशा पवित्र राष्ट्रहित, समाजहित बाळगणाऱ्या सोलापूर जिल्ह्यातील एक हिरा म्हणजे शाहीर छगन चौगुले. छगनरावांच्या घरची आर्थिक परिस्थिती तशी नाजूक, छगनरावांच्या वडिलांचे उदरनिर्वाहाचे वडिलोपार्जित साधन म्हणजे माधुकरी करून पोट भरणे होय. सोलापूर जिल्ह्याची तत्कालीन परिस्थिती अतिशय वाईट होती. कधी या जिल्ह्यावर दुष्काळाचे सावट असायचे तर कधी प्लेग, मलेरिया, मानमोडी, पटकी, हगवणीची महामारी असायची आणि म्हणूनच ग्रामीण भागातला कष्टकरी, शेतकरी, भटकाविमुक्त मागासवर्गीय समाज पोटाची खळगी भरण्यासाठी शहराच्या दिशेने निघाला. यातच रामचंद्ररावांनीसुद्धा आपला कुटुंबकबिला मुंबईच्या दिशेने वळविला.

मुबंईत बाहेरून आलेली मंडळी कल्याणच्या कोळसेवाडीमध्ये आपला डेरा जमवायची, नसता घाटकोपर, घोडपदेव, किंवा माटुंग्याच्या लेबर कॅम्पमध्ये येऊन थांबायची. हे ठिकाण म्हणजे कष्टकरी, मिलमजदूर, भटक्या विमुक्तांसाठी जणू आपले माहेरघरच आहे, असे समजून ते राहायचे. परंतु रामचंद्रराव याला अपवाद होते. त्यांनी आपल्या एकुलत्या एका मुलाला घेऊन पत्नीसमवेत नातेवाईकांच्या सहाऱ्याने अंधेरी पूर्वेकडील भाईदास मिल कंपाउंडच्या आवारात संसार थाटला. खंडोबा, यल्लमा, अंबाबाई, आराधी भराड्यांची पदे गाऊन माधुकरीवर उदरनिर्वाह करू लागले. याच काळात छगनराव दिवसेंदिवस वयाने वाढत होते. लहानपणापासूनच छगनराव खेळकर आणि चंचल बुद्धिमत्तेचे होते. कृष्णवर्ण, नाक तरतरीत, कुरळ्या केसांचा सडपातळ बांधा, आवाज मात्र किनरा. एकदा आळवणी केली की माणसाच्या मनाला भुरळ घालणारा हा माणूस दिवसेंदिवस वडिलांच्या पाठीमागे भिक्षुकी करत गोंधळाची गायकी आत्मसात करत होता. शंकरराव जाधव धामनीकर, छबाबाई जेजुरीकर, रोशनबाई सातारकर, कमलबाई शिंदे, मारोती शिंदे, माणिकबाई रेणके या कलावंतांचे सान्निध्य लाभल्यामुळे छगनराव प्रसिद्धीच्या शिखरावर जाऊन पोहोचले. ऐंशीचे दशक सुरू झाले आणि टेपरेकॉर्डरच्या कॅसेटचे युग आले. 'कुणाल

कॅसेट कंपनी', 'टी-सिरीज', 'सरगम', 'व्हीनस' इत्यादी कॅसेट कंपन्यांनी लोककलावंतांना जणू काही दत्तकच घेतले.

शाहीर विठ्ठल उमप यांची लोकगीते, कोळिगीते, शाहीर प्रल्हाद शिंदे, कृष्णा शिंदे, विठ्ठल शिंदे यांची भक्तिगीते, भीमगीते, लोकगीते महाराष्ट्रातल्या तमाम मराठी भाषिकांचे मनोरंजन, प्रबोधन, उद्बोधन करीत होती. अशातच व्हीनस एंटरटेनमेंट कॅसेट कंपनीने छगन चौगुलेंसारखा कोहिनूर हिरा आपल्या पदरी असावा म्हणून गाठ बांधली. याचे कारणही तसेच, खंडोबाच्या जागरण-गोंधळाच्या कॅसेट रेकॉर्डिंगसाठी त्याकाळी नावारूपाला आलेल्या एका मोठ्या संचास व्हीनसने निमंत्रित केले. त्या जागरण- गोंधळ पार्टी मध्ये छगनराव कोरस साथीदार म्हणून संबळ वाजवायला गेले होते. लाईव्ह रेकॉर्डिंगचा अनुभव नसल्यामुळे ती जागरण- गोंधळ पार्टी काही तास रेकॉर्डिंग झाल्यानंतर थांबली. कंपनी मालकाला काय करावे आणि काय नाही हे सुचनासे झाले, तेवढ्यात संबळावर कडाकण्या वाजवणारे छगनराव पुढे येऊन 'ही कथा मी पूर्ण करतो', असे उद्गारले.

कंपनी मालकाचा विश्वास बसत नव्हता पण 'प्रयत्नांती परमेश्वर' या उक्तीनुसार छगनराव यांच्यासारखा प्रतिभावंत - कलावंत या महाराष्ट्राला लाभला. 'गार डोंगराची हवा', 'तुळजापूरच्या घाटात', 'दोन बायकांची चाल पाडली देवानं', 'चांगुनाची कथा', 'कथा भाऊ बहिणीची', 'देव मल्हारी रुसून काल घोड्यावर बसून आला', 'आराध्याचा गोंधळ', 'भगवान बुद्धाची कथा', 'कथा भीमरायाची', 'चिल्या बाळ', 'श्रावणबाळ', 'राजा हरिश्चंद्र' या आणि अशा कित्येक पदांनी ही लोकरंगभूमी छगन चौगुले यांनी समृद्ध केली. त्यातच भर पडली 'नवरी नटली-सुपारी फुटली' या गीताची. या गाण्यामुळे छगन चौगुलेंचा नावलौकिक जगभरात पसरला.

छगन चौगुलेंच्या जागरण गोंधळाचे सादरीकरण पाहणे ही एक पर्वणीच असायची. नव्या-जुन्याचा संगम त्यांनी आपल्या कलाकृतीत घडवून आणला. शाब्दिक कोट्या, मार्मिक विनोद, आधुनिक समाजाची जडणघडण यावर चौगुले आपल्या कार्यक्रमांमधून भाष्य करायचे. शाहीर चौगुलेंचा लोकरंगभूमीवरचा झंझावात कधी थांबता थांबला नाही. कितीही संकटे आली आणि गेली पण न डगमगता त्या संकटांचा सामना त्यांनी केला. अगदी नवरात्रीमध्ये नऊ दिवस देवीचा घट मांडून रात्रभर जागरण-गोंधळ करीत लोकांना आनंद दिला. आवाज बसलेला असतानासुद्धा छगनरावांना चैन पडत नसे. मी या देवाचा उपासक आहे, माझ्यावर प्रेम करणारा 'लोकसमूह' हेच माझे दैवत आहे, या सामाजिक जाणिवेतून त्यांनी आपले कार्य अविरतपणे चालू ठेवले.

अशातच मुंबई विद्यापीठाच्या लोककला अकादमीत लोककलेच्या पदव्युत्तर पदवीचे

प्रशिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना छगन चौगुले जागरण-गोंधळाच्या कार्यशाळेत प्रात्यक्षिकासह प्रशिक्षण देऊ लागले. अतिशय नम्र, मनमिळाऊ, प्रतिभावंत पण तेवढेच सामाजिक भान असणारे छगनराव कोरोनाच्या सावटामध्ये गोरगरिबांना अन्नधान्य वाटण्यासाठी गेले आणि बाधित झाले. या पंधरा दिवसात माझे कुटुंब आणि मी सतत त्यांच्या संपर्कात होतो. दिनांक २० मे २०२० रोजी त्यांचा मुलगा सुनील याचा मला फोन आला. तो म्हणाला, "बाबांची तब्येत खालावत चालली आहे व्हेंटिलेटरची त्यांना गरज आहे डॉक्टरांशी बोला. मी लीलावती हॉस्पिटलमधील माझे मित्र डॉ. सचिन खरात यांना बोलून छगनरावांना सेवन हिल्स हॉस्पिटलमधील आठवा माळा, वॉर्ड क्रमांक एकच्या आयसीयूमध्ये त्वरीत दाखल केले. पण नियतीला ते मान्य नव्हते. लोकपरंपरेतील एक यशस्वी प्रतिभासंपन्न लोककलावंत आमच्यापासून हिरावून नेला. लोककलेच्या क्षेत्रात ही निर्माण झालेली मोठी पोकळी आता भरून येणे शक्य नाही. "आपण सर्वांनी आपल्या घरातच राहावे सुरक्षित राहावे" ही नम्र विनंती.

शाहीर छगन चौगुले यांना विनम्र अभिवादन !

उत्तम बंडू तुपे :
तीव्र समाजभान असणारे लेखक

प्रदीप बबनराव मोहिते

मराठी विभागप्रमुख
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, करमाळा, जि. सोलापूर
pradeepmohite555@gmail.com

२०१९च्या डिसेंबर महिन्यात व्हॉटस्‌ॲपवर ख्यातनाम साहित्यिक *झुलवाकार* उत्तम बंडू तुपे यांना उपचारासाठी आर्थिक मदत करण्यासंदर्भात आवाहन करणारी पोस्ट वाचून मन कासावीस झाले.

१९८५ ते ९०च्या काळात आम्ही फर्ग्युसनचे निवडक साहित्यप्रेमी मित्र बालगंधर्वच्या कॅफेटेरियामध्ये नियमितपणे उत्तम बंडू तुपे यांना भेटत असू. तेव्हाचे बंडखोर विचारांच्या ऊर्जेने रसरसलेले, तावातावाने आपला मुद्दा पटवून देणारे, आक्रमक, मध्यम चणीचे, डोळ्यात बंडखोरीची चमक आणि छातीत शोषकांविरुद्ध दोन हात करण्याची धमक असलेले उत्तम बंडू तुपे मनःचक्षूंसमोर उभे राहिले. अशा हिंमतवान लेखकावर आजारपणात एकाकी पडून मदतीची याचना करण्याची वेळ यावी? त्यांच्या आवाहनाला त्वरेने प्रतिसाद दिला. अनेक मदतीचे हात पुढे आले. फोनवर त्यांच्याशी बोललो. त्यांचा क्षीण झालेला आवाज ऐकवेना. ‘आप्पा काळजी करू नका’, असे म्हणून फोन ठेवला. २६ एप्रिल २०२०ला त्यांचे निर्वाण झाले. मराठी साहित्यरसिक हळहळले.

ज्या झुलवाने मराठी साहित्य आणि नाट्यक्षेत्राला आपल्या अनोख्या रंगरूपाने अक्षरशः झुलवत ठेवले, काट्यावरच्या पोटातली विद्रोहाची आग किती दाहक असते, हे ज्यांनी दाखवून दिले त्या उत्तम बंडू तुपे यांचा जन्म मांग या उपेक्षित आणि सर्वहारा जातीत झाला. दोर-केरसुणी तयार करून पोट भरण्याची धडपड करणाऱ्या मांग जातीचे वास्तव *काट्यावरची पोटं* या त्यांच्या आत्मकथनामध्ये त्यांनी प्रभावीपणे मांडले आहे. प्रस्तुत आत्मकथनाच्या शीर्षकाचा बारकाईने विचार केला असता त्यामध्ये पोट या शब्दाचे 'पोटं' हे अनेकवचनी रूप वापरून

तुपे यांनी त्यास मांग जातीच्या प्रातिनिधिक स्वरूपात पेश केल्याचे लक्षात येते. म्हणजे हे आत्मकथन जितके तुपे यांचे आहे तितकेच ते मांग या जातीचेसुद्धा आहे आणि म्हणून हे आत्मकथन समाजविज्ञान, सांस्कृतिक इतिहास, मानवशास्त्र इत्यादी विषयांच्या अभ्यासकांसाठी संदर्भमूल्य असलेले आत्मकथन आहे. कथनातील प्रांजळपणा, गावरान व रांगडी भाषा, त्यांच्या साहित्यकृतींच्या शीर्षकांवरून एक ओझरता कटाक्ष टाकला तरी *इजाळ, झावळ, कोबारा, नाक्षारी किंबहुना माती आणि माणसं, लांबलेल्या सावल्या, पिंड, शेवंती आणि संतू* या शीर्षकांव्यतिरिक्त त्यांच्या सर्व साहित्यकृतींची शीर्षके ग्रामीण बोलीतील असल्याचे जाणवते. कुठलाही आडपडदा न ठेवता लैंगिक-वैवाहिक जीवनांगांवरसुद्धा मनमोकळेपणाने लेखकाने वाचकांशी साधलेला संवाद पाहून इतके कडू-गोड जीवनानुभव पचवलेले, अल्पशिक्षित उत्तम बंडू तुपे यांचे व्यक्तित्व चिंतनशील, बंडखोर आणि अनुभवांना प्रमाण मानणारे होते हे लक्षात येते. तुपे यांनी ऐंशीच्या दशकात लेखनास प्रारंभ केला. तोपर्यंत ते बिकट परिस्थितीशी दोन हात करत पोटासाठी भटकत होते. असेच भटकत भटकत ते पुण्यात आले. मुळारोडवरील झोपडपट्टीत राहून संपूर्ण पुणे-पिंपरी-चिंचवड परिसरात मिळेल ती हलकीसलकी कामे करू लागले. अशातच त्यांच्या जीवनात देशपांडे हे गृहस्थ आले. त्यांच्यामुळे तुपे वाचनाकडे आकृष्ट झाले. अण्णा भाऊंचे साहित्य त्यांनी अधाशासारखे वाचून काढले. अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनाचा तुपे यांच्यावर कमालीचा प्रभाव पडला आणि त्या प्रभावातून उत्तम बंडू तुपे या लेखकाचा जन्म झाला. जरी त्यांच्यावर अण्णा भाऊंचा प्रभाव पडला तरी तुपे यांच्या लेखनशैलीवर मात्र अण्णा भाऊंचा प्रभाव दिसून येत नाही, हे तुपे यांच्या साहित्याचे वेगळेपण आहे. त्यांच्या साहित्याची पृथगात्मता झुलवा या कादंबरीमध्ये ठळकपणे जाणवते. देवदासी, जोगतीण, झुलवा लावणे या अनिष्ट रूढींच्या विरूद्ध उभी राहिलेली जगन जोगतीण किंबहुना एकूणच कादंबरी कथानक आणि वास्तवाच्या दृष्टीने जितकी गंभीर आणि परिणामकारक आहे तितकीच नाट्यमय आहे. 'झुलवा'मधील नाट्यवत्तेकडे वामन केंद्रेंसारख्या मर्मज्ञ दिग्दर्शकाचे लक्ष गेले, चेतन दातारांनी मूळ कादंबरीतील केमिस्ट्रीला डायल्यूट न करता कादंबरीचे नाटक लिहून संहितात्मक माध्यमांतर केले आणि मग मराठी रंगभूमीवर *झुलवा* या नाट्यप्रयोगाने इतिहास घडवला. उत्तम बंडू तुपे यांना झुलवाकार उत्तम बंडू तुपे अशी नवी ‘ओळख’ मिळाली. *झुलवामुळे* सुकन्या कुलकर्णी यांची अभिनय कारकिर्द भरभराटीला आली.

तुपे यांनी तेरा कादंबऱ्या, चार लघुकथासंग्रह आणि एक आत्मकथन अशी विपुल वाङ्मयनिर्मिती केली. त्यांच्या लघुकथा अण्णा भाऊ साठे, शंकरराव खरात, बाबुराव बागूल, केशव मेश्राम यांच्या कथांच्या तोडीस तोड आहेत, असे विधान केल्यास अनुचित ठरू नये.

समाजातील भटके-विमुक्त, दलित, पीडित, शोषित, श्रमिक, शेतकरी आणि व्यवस्थेकडून शोषणाला बळी पडणाऱ्या स्त्रिया हे त्यांच्या साहित्याचे विषय होते. परिघाबाहेरचे हे वंचित समाजघटक साहित्याच्या केंद्रस्थानी आणणारे उत्तम बंडू तुपे हे अण्णा भाऊ साठे आणि बाबूराव बागूल यांच्यानंतरचे महत्त्वाचे असे भारतीय साहित्याचे निर्माते आहेत.

तर असे हे अस्सल वाङ्मयीन गुणवत्ता असलेले आणि उत्तम लेखक असलेले उत्तम बंडू तुपे जन्माला आले दारिद्र्यात, आयुष्यभर जगले दारिद्र्यात आणि गेलेसुद्धा दारिद्र्यात. त्यांच्या या दुरावस्थेला बऱ्याच अंशी आपण रसिक तर जबाबदार नाही ना, असा प्रश्न मनामध्ये उभा राहतो. मिर्झा गालिब, बालगंधर्व, गजानन माधव मुक्तिबोध, अण्णा भाऊ साठे या महामानवांनी आपल्या साहित्य आणि कलेच्या माध्यमातून रसिकांना तृप्त केले, श्रीमंत केले. मग अशा कलावंतांना त्यांच्या पडत्या काळात मदतीचा हात देऊन त्यांचे जीवन सुखी करण्यात आपण कमी पडतो हे वास्तव आहे. आजारपणात मदत करणे हे जितके महान आहे त्यापेक्षा कलावंताला सुखात ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील राहणे अधिक महान आहे.

हे साहित्यिक कलावंत जर रसिकांना 'मायबाप' म्हणत असतील तर त्यांना सुखात ठेवण्याची नैतिक जबाबदारी निश्चितच रसिकांची आहे.

तेव्हा आपल्या रसिकतेला मानवतेची जोड देऊन, जी वेळ उत्तम बंडू तुपे यांच्यावर आली ती इथून पुढे कोणत्याही लेखक - कलावंतावर येणार नाही, अशी खुणगाठ आपल्या रसिकमनाशी बांधणे, हीच त्यांना खरी श्रद्धांजली ठरेल !

Contributors [English]

Divya Balan is Assistant Professor at FLAME University, Pune, India. She received her Doctoral Degree in European Studies from Jawaharlal Nehru University, New Delhi. Her thesis was on "The Indian Immigrants Incorporation in Britain". Dr. Balan has also served as a visiting fellow of the Institute for European Global Studies at University of Basel, Switzerland. Her research and teaching interests include international and domestic migration, migration governance, Indian diaspora, identity and transnationalism, as well as, global Malayali diaspora.

Rajni Bakshi is a Mumbai-based author and speaker. Her books include: Bazaars, Conversations and Freedom: for a market culture beyond greed and fear; Bapu Kuti: Journeys in Rediscovery of Gandhi and Long Haul: the Bombay Textile Workers Strike 1982-83. Ms. Bakshi was awarded the Homi Bhabha Fellowship in 2000.

Kingshuk Chatterjee is Professor in the Department of History, Calcutta University and an adjunct faculty at the Institute of Foreign Policy Studies, Calcutta University. He has also served as Deputy Director, Centre for Pakistan and West Asian Studies, Calcutta University. He has served as a Founding Professor in the Department of History, School of Humanities and Social Sciences at Shiv Nadar University and as Fellow at the Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies. He was a Fulbright Scholar-in-Residence at the United States Naval Academy in Annapolis, Maryland. His area of expertise is Middle Eastern politics and Political Islam in the Modern World. He authored Ali Shari'ati and the Shaping of Political Islam in Iran, and A Split in the Middle: The Making of the Political Centre in Iran (1987-2004). He has edited India and the Middle East: Problems and Prospects; Pakistan and Afghanistan: the (In)Security Factor in India's Neighbourhood; and Arab Spring: Significance of the New Arab Awakening; The Dilemma of Popular Sovereignty in the Middle East: Power from or to the People?

Ragavendra Gidadhubli worked at the National Council for Applied Economic Research New Delhi. He holds a PhD from Peoples' Friendship University Moscow. He was Professor and Director at Center for Soviet Studies, University of Mumbai. He has published four books and over two hundred research papers in various journals, edited volumes and participated in conferences in India, Russia, USA, UK etc on former Soviet Union and India Russia relations. He also served as an adjunct faculty in Mumbai University and JNU, New Delhi after retirement.

Avkash Jadhav is Head and Associate Professor at the Department of History, St. Xavier's College (Mumbai). His PhD has the Labour Movement as its focus. He was awarded the "The Asiatic Fellowship" from The Asiatic Society, Mumbai, to research on Gandhian Philosophy. He is Scientific Director for GKA and on the editorial board of various national and international journals. He has made over 30 documentaries on socio-political issues. He has received awards for social work, heritage, environment and human rights activism and environment. Dr. Jadhav has received the REX Fellowship Award of "Karamveer Chakra" from the International Confederation of N.G.Os (ICONGO) an allied body of the United Nations. At present he is working on a major project of the Indian Council of Historical Research on the workers of Mumbai.

M.T. Joseph is Assistant Professor of Sociology at University of Mumbai. He completed his doctoral studies at the University of Delhi on the thesis titled A sociological inquiry into the theory and practice of Buddhism: Ambedkarites in Maharashtra. Recently, he has co-edited an anthology with Dr. Gita Chadha on Reimagining Sociology in India: Feminist Perspectives (Routledge, 2018). He has contributed a chapters to edited volumes analysing both, the interpretative intervention of Babasaheb Ambedkar and the plurality of perspectives in Ambedkarite Buddhism in both theory and practice, drawing from field work he conducted in Aurangabad.

Sanhita Joshi is an Assistant Professor at Department of Civics and Politics, University of Mumbai since 2012. She has published her PhD thesis entitled "Rethinking Panchayati Raj". Her research interests are Local Governance (Rural and Urban), Smart Cities and Smart Villages, Public Policy, Development and Ancient Indian Political Thought. She also translates socio-political themes and ideas into Hindi poetry.

Mr. R. Kannan is heading the Corporate Performance Monitoring and Research Function at the Hinduja Group. He is an expert in Finance and Strategy with more than 30 years of experience. As a management consultant and a key member of various corporate head quarters (TCS / PWC Hinduja Group) he carried out assignments on corporate finance, business development and management, among others. Mr. Kannan is a member of FICCI/CII/ Bombay Chamber of Commerce and Industry and Indian Merchant Chamber on Committees relating to areas such as private equity and industry. He has delivered guest lectures on management including management development programmes to executives and senior bankers from India and abroad.

Jagran Karade is Professor, Head, and Co-Ordinator, of UGC-SAP-DRS-Phase – III, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur and Director, Center of Social Exclusion and Inclusive Policy. He is a Fellow of the ICSSR, New Delhi. He has authored 4 books and edited 7 volumes. His articles have been published in reputed journals and edited books. Dr. Karade has undertaken various research projects, two of which were funded by the UGC and ICSSR. Dr. Karade is a member of WG-05, Famine and Society and International Sociological Association. He is Secretary, Indian Sociological Society, New Delhi and ex-president of the Maharashtra Sociological Society.

Sharad Kumar is the Dean at Durgadevi Saraf Institute of Management Studies (DSIMS). Dr Kumar has served as Adviser (CGM) with RBI for 28 years at senior positions. He has done his MSc (Stats) at IIT Kanpur, MA (Psychology) at Kanpur University, MBA-FMS at Delhi University and Ph.D at the University of Mumbai. He has been trained at Cambridge University and has also conducted many training programmes in Tanzania and Kenya. He has published 40 research papers and was member of many committees constituted by RBI.

Bharti Mahlyan is a research scholar at Jawaharlal Nehru University, New Delhi. She is pursuing MPhil/Ph.D. in South Asian Studies. Her research focuses on gender and sexuality issues in India and Pakistan. She worked as a sub-editor at SSY Media and published several articles for their online publications.

Jerry Pinto has written Em and the Big Hoom, a much-awarded novel that won him the Sahitya Akademi Award, the Windham-Campbell Award from the Beinecke Library at Yale, the Crossword Award for Fiction and the Hindu Lit for Life Award. He translates from Marathi and Hindi. He is on the board of MelJol, an NGO that works in the sphere of child rights. He is a trustee of the People's Free Reading Room and Library.

Bharati Puri teaches Philosophy at the Indian Institute of Technology. Her areas of interest include Intellectual History, Religion, Literature, Political Philosophy, Philosophy of Culture and History. She also teaches courses such as Ethics, Buddhism and Environment. In the past, she has researched in Ladakh and Kinnaur, Taiwan and Dharamsala.

Amit Ranjan is a Research Fellow at the Institute of South Asian Studies, National University of Singapore. He has authored India-Bangladesh Border Disputes: History and Post-LBA Dynamics. He edited 3 books, namely, Partition of India: Postcolonial Legacies, India in South Asia: Challenges and Management and Water Issues in Himalayan South Asia: Internal Challenges, Disputes and Transboundary Tensions. His papers have been published in Asian Affairs, Economic & Political Weekly, India Quarterly, Indian Journal of Public Administration, Studies in Indian Politics, Social Change. He has also published short pieces in The Citizen, The Friday Times and The Wire.

Anju Singh is Assistant Professor of Law at SVKM's Pravin Gandhi College of Law, Mumbai. Her areas of teaching are Environmental Laws, Law & Medicine and Labour Laws. Ms. Singh pursued LL. B and LL.M from the Campus Law Centre, University of Delhi. She is a rank holder for her LL.M with a specialization in Constitutional Law for LL.M. She is currently a Ph.D. research scholar at the Department of Law, University of Mumbai. Her area of Ph.D. research is Environmental Criminology. Ms. Singh has completed two UGC minor research projects for University of Mumbai in 2019 in the areas of environmental law and disability laws. She is a Member of the Ethics Committee of Haffkine Research Institute. She is also a Member of the International Legal Alliance.

Madhuri Tikam is Chief Librarian at the H R College of Commerce & Economics, Mumbai. She is a guest lecturer and PhD guide at University of Mumbai. She received the "Best Teacher Award for Outstanding Contribution to Teaching & Education" from "Higher Education Forum". She has received a scholarship from the "American Library Association" and a nomination from "SAARC Documentation Center". She has authored a book Measuring Value of Academic Library. She offers information literacy programmes and NAAC consultancy to many institutions.

Rajeshri N. Varhadi is Professor and Head of the Department of Law, University of Mumbai. She is a research guide for MPhil and PhD. She was a Director at University of Mumbai Law Academy, University of Mumbai, and a member of Maharashtra State Consumer Commission, Mumbai. She has represented India at the International Visitor Programme on "Humanitarian Responses to Crises and Disasters" organized by the Department of States, Washington D.C., U.S.A. She has published over 40 research papers and articles in reputed legal journals. She is a member of the Executive Council at the Damodaram Sanjivayya National Law University, Vishakhapatnam. She is a member of the Academic Council and Chairperson (Board of Studies) of the SNDT University, Mumbai. She is Member, Board of Studies, Faculty of Law, University of Mumbai and the Research and Recognition Committee at the Maharashtra National Law University, Mumbai and the SNDT University.

Cchavi Vasisht is a Research Associate at Vivekananda International Foundation, New Delhi. She has pursued her M.Phil. and PhD from Jawaharlal Nehru University at the Centre for South Asian Studies, School of International Studies., Her PhD focused on entrepreneurship from a gendered lens in Kathmandu and Rautahat (Nepal). Her M.Phil. examined international surrogacy from the sociological perspective within South-Asia. She completed her Master of Arts in Sociology from the same university.

Contributors [Marathi]

Ganesh Sampatrao Chandanshive is Assistant Professor of Performing Folk Arts at University of Mumbai. He holds M.A. in Dramatics (Folk Theatre), PhD in Marathi Tamasha. Prof. Chandanshive received training from Dr Rustum Achalkhamb and Shri Shahir Sahebrao Nandwalkar. He has directed many Marathi and Hindi plays and conducted Tamasha folk theatre workshops in collaboration with the Government of Maharashtra, the Lokkala Academy, the University of Mumbai, and the National School of Drama, New Delhi. He has been rewarded for his talent with the State Level Kalaratna Puraskar from Kanthank Sevabhai Saunstha and Ustad Bismillah Khan Yuva Puraskar of Sangeet Natak Akademi for the year 2012 for his contribution in the field of Folk Music of Maharashtra.

Vasanti Damale has teaching experience of twenty-five years in the Department of History and five years as a Research Associate in the Centre for Russian and Soviet Studies, University of Mumbai. She is a member and a trustee of Granthali:A Readers' Movement which publishes books in Marathi and promotes activities around reading and culture. Dr. Damale is also a member of "striuvach" a group which publishes an annual journal. She has been a regular columnist for Marathi dailies like Lokasatta and Maharashtra Times. In 2010, she also authored biography of Comrade S. A. Dange and is currently translating a book "Torch Bearers of Deccan Blazing the Northern Skies" in Marathi.

Mitesh Ghatte, DCP, (Special Branch, Pune City) pursued BE (Mechanical) from Rajarambapu Institute of Technology, Islampur, Sangli, (MS). He has teaching experience of 10 years at RIT, Rajaramnagar, DYP, Akurdi, and MESCoE, (Wadia College) in Pune. In 2008, he was directly appointed as DySP in Maharashtra Police Service by MPSC. He was is promoted as DCP/SP in 2016 as Adl. SP Ratnagiri.

He has served in Thane Rural, Chiplun (Ratnagiri) and Karad (Satara). Ghatte has many achievements to his credit like Passport verification period being reduced to five days, reduced period of Ganesh Chaturthi procession in less than 24 hours in Pune and well-maintained law and order during the critical agitation by farmers led by then MP Raju Shetty at Karad in 2013.

Prachi Gurjarpadhye is a former Fellow of the Indian Institute of Advanced Study (IIAS), Shimla. Her postdoctoral research in comparative literature is published in the form of a bilingual book titled Bringing Modernity Home: Marathi Literary Theory in the Nineteenth Century (Along with an Anthology) by the IIAS in 2014. Her comparative study of Western and Marathi literary and critical theories between 1860 and 1960 was accepted for a PhD by Mumbai University in 2004. She is the author of Narayan Surve (Makers of Indian Literature Series, Sahitya Akademi, 2017), a monograph in English. Her critical essays on Marathi literary historiography, Partition literature, Women's writing and on the theme of literature as cultural critique have been published in prestigious anthologies and academic journals, in both, English and Marathi. Prachi is also a translator and translates from Marathi into English and from (or via) English into Marathi.

Anjali Joshi is a practicing counseling psychologist. She is Associate Dean and Professor of Human Resources, at Welingkar Institute of Management Development and Research, Mumbai. She holds an M.Phil. in Geriatric counseling and a Ph.D. in REBT psychotherapy. Prof. Joshi has spent an extensive tenure working in the field of education. She provides services as a 'Consulting Psychologist' and 'HR consultant' to many organizations. She is a recipient of several awards such as 'Young Doctoral Fellowship' by ICSSR, Linnaeus-Palme scholarship, Sweden, 'Best Academic Performance',' Best Mentor', 'Outstanding Achievement', 'Best Literature Award' by Maharashtra Foundation and Maharashtra Sahitya Parishad amongst them. She has written seven books till date, both fiction and non-fiction. She is the author of the bestselling Marathi Book Mi Albert Elis. She has published over hundred research papers in reputed magazines and journals.

Kishor Kadam is a theatre and cinema actor; well known to the literary circle and the masses by his pen name 'Saumitra'. He is known for his title songs for Marathi serials and award-winning poetry collection Tarihi. He recently published poetry collection Baaul. Kadam trained under Pt. Satyadev Dubey for twelve years. His passion for acting, and the skilled training brought him up to the professional avenue of performances in more than thirty plays in Marathi, Hindi; several serials and over sixty movies.

Amol Ramsing Kolhe is an actor, producer, director in Indian Film Industry and a politician. He represents Shirur constituency in the Parliament. He was born in Narayangaon, Taluka Junnar, District Pune and a brilliant student since his childhood, ranked 12th in SSC and 10th in HSC Examinations, respectively. He earned MBBS Degree from Seth GS Medical College, Mumbai. He is well-known for playing roles of Chhatrapati Shivaji Maharaj (in the serial Raja Shiva Chhatrapati) and Chhatrapati Sambhaji Maharaj (in the serial Swarajya Rakshak Sambhaji).

Supriya Devasthali-Kolte (Indian Civil Accounts Service, 2001) is Director in Department for Promotion of Industry and Internal Trade, Govt of India, New Delhi. She pursued BA (Psychology) from D.G. Ruparel College, Mumbai and MA in Industrial and Organizational Psychology, Dept of Applied Psychology, University of Mumbai. She also completed her MBA in Finance from Maharshi Dayanand University, Rohtak, Haryana and Post Graduate Diploma in Public Policy and Management, Indian Institute of Management, Bangalore.

Lata Pratibha Madhukar is the Research and Documentation Officer for Women's Museum, KSAWU, Vijaypur, Karnataka and has worked as Co-ordinator for OBC Research Project, Hyderabad in 2015-2017. She has done her Doctorate in Women's Studies, (TISS, Hyderabad). She worked as Feminist Counselor in Women's Centre, Training Program Coordinator Avehi, Mumbai, Gender training expert for WASH and violence against women; project coordinator Halo Medical Foundation, Program Coordinator NCAS, PUNE. With background of JP Movement as coordinator, CYSV (Chhatra Yuva Sangharsh Vahini) 1978-1982, in Nagpur, Founder of Stree Kathi a forum of Dalit-Bahujan Women's writers, Founder of Awargi a cultural forum for youth. Lata has coordinated Narmada

Bachao Andolan, 1992-2002, National Convener for NAPM, 1995- 2004, National Coordinator for movement against Enron President of Vikas Sahyog Pratisgthan, Mumbai (for two terms). She was also a Fellow of New leadership in Rutgers University, New Jersey, 1991 and attended Media workshop Lahore in 1988. Recently, she received 'Mee Buddhist Award' 2016.

Vidya Arun Mane is in services of Municipal Corporation Greater Mumbai, since the last twenty-six years and at present is Medical Superintendent, Hindurhidaysamrat Balasaheb Thackeray Trauma Care Centre, Municipal Hospital, Jogeshwari, Mumbai. HBT Trauma Care Hospital is declared as 'Dedicated Covid Hospital' and she has been working devotedly since last 70 days as Head of Hospital Administrator. She is MBBS, MD (OBGY) from Seth G.S. Medical college and KEM Hospital. She is gold medalist in Diploma in Hospital Administration from Tata Institute of Social Science and also completed her Diploma in Public Health from College Of Physician and Surgeon, Mumbai.

Pradip Babanrao Mohite is Head, Department of Marathi at Yashwantrao Chavan College, Karmala, Solapur. He has actively participated in Dr Ganesh Devi's "People's Linguistic Survey of India" in which he has contributed research paper on Paroashi Mang. Simultaneously, he is also working on the dialectics of the Mang community. He has presented and contributed many research papers on life and literature by Shahir Annabhau Sathe in national and state seminars and workshops. He is also known for writing scripts and presenting street plays on the Phule – Ambedkar movement. He is currently researching on the vocabulary of drivers, cleaners and fitters and those who are engaged in transport sector.

Sanjay Nahar is the found of Sarhad that works for the women and children in India's troubled zones such as Kashmir. It undertakes initiatives like the Know India Tours for the young Kashmiri children to expand their vision, AAASHA (meaning Hope) project to offer poor Kashmiri women a way to respectfully earn livelihood through traditional art and helping the bright Kashmiri youths get access to safe, higher and uninterrupted education in reputed educational institutions in Maharashtra and thereby an opportunity to seek good careers. Sarhad also incepted the yearly Kashmir Cultural Festival of dance and music in Pune in 2008 to promote and showcase Kashmiri music and dance. In 1984, he founded Vande Mataram, a social

organization dedicated to the cause of national integration and started his peace efforts in Punjab by establishing people-to-people contact with those affected by violence there.

Deepak Rajadhyaksha is a theatre director. He trained under Pt. Satyadeo Dubey. He has been associated with a fifty year old Theatre Institute, Awishkar since 1995. He has directed and adapted plays, conducted theatre workshops, designed playwright workshop and involved in creative as well as administrative side of Awishkar. Rajadhyaksha has been working in the television industry for a couple of decades, and has been a part of Zee group for fourteen years (Zee Marathi for twelve and Zee TV Hindi for two years); he is currently working with Viacom18 group (Colors Marathi).

Bharati Atmaram Torane has obtained her MA and M.Phil. in Political Science from Department of Civics and Politics, University of Mumbai. She currently teaches Political Science in Annasaheb Vartak Junior College, Vasai Road, Palghar since 1997. Her M.Phil. Dissertation is on 'Role of Maldives in SAARC' and is pursuing her Doctoral research on 'Foreign Policy of Maldives'. She has been a Vipassana practitioner for over five years.

Style Guide [English]

Citation Style: Author-Date Referencing System of *The Chicago Manual of Style* (Chapter 15, 17th edition)

Authors should adopt the in-text parenthetical Author-Date citation system from Chapter 15 of the *Chicago Manual of Style* (17th edition).

Some examples are listed below

1) BOOKS

REFERENCE LIST ENTRY:

Book references should be listed at the end of the paper as "Works Cited" in alphabetical order.

Single Author

Carson, Rachel. 2002. *Silent Spring*. New York: HMH Books.

Dual Authors

Adorno, Theodor, and Max Horkheimer. 1997. *Dialectic of Enlightenment*. London: Verso.

Multiple Authors

Berkman, Alexander, Henry Bauer, and Carl Nold. 2011. *Prison Blossoms: Anarchist Voices from the American Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Anthologies

Petra Ramet, Sabrina, ed. 1993. *Religious Policy in the Soviet Union*. New York: Cambridge University Press

IN-TEXT CITATION:

References to the specific pages of the books should be made in parenthesis within the text as follows:

(Carson 2002, 15)
(Adorno and Horkheimer 1997, 23)
(Berkman, Bauer, and Nold 2011, 100-102)
(Sabrina 1993, 122-135)

Please refer to 15.40–45 of *The Chicago Manual of Style* for further details.

2) CHAPTERS FROM ANTHOLOGIES

REFERENCE LIST ENTRY:

Chapters should be listed in “Works Cited” in alphabetical order as follows:

Single Author

Dunstan, John. 1993. “Soviet schools, atheism and religion.” In *Religious Policy in the Soviet Union*, edited by Sabrina Petra Ramet, 158–86. New York: Cambridge University Press

Multiple Authors

Kinlger, Samual A., and Paul H. De Vries. 1993. “The Ten Commandments as values in Soviet people’s consciousness.” In *Religious Policy in the Soviet Union*, edited by Sabrina Petra Ramet, 187–205. New York: Cambridge University Press

IN-TEXT CITATION:

(Dunstan 1993, 158–86)

(Kingler and De Vries 1993, 190)

Please see 15.36 and 15.42 of *The Chicago Manual of Style* for further details.

3) E-BOOK

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order. The URL or the name of the database should be included in the reference list. Titles of chapters can be used instead of page numbers.

Borel, Brooke. 2016. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press. ProQuest Ebrary.

Hodgkin, Thomas. 1897. *Theodoric the Goth: The Barbarian Champion of Civilisation*. New York: Knickerbocker Press. Project Gutenberg. http://www.gutenberg.org/files/20063/20063-h/20063-h.htm

Maalouf, Amin. 1991. *The Gardens of Light*. Hachette Digital. Kindle.

IN-TEXT CITATION:

(Borel 2016, 92)

(Hodgkin 1897, chap. 7)

(Maalouf 1991, chap. 3)

4) JOURNAL ARTICLE

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order and mention the page range of the published article. The URL or name of the database should be included for online articles referenced.

Anheier, Helmut K., Jurgen Gerhards, and Frank P. Romo. 1995. "Forms of Capital and Social Structure in Cultural Fields: Examining Bourdieu's Social Topography." *American Journal of Sociology* 100, no. 4 (January): 859–903.

Ayers, Lewis. 2000. "John Caputo and the 'Faith' of Soft-Postmodernism." *Irish Theological Quarterly* 65, no. 1 (March): 13–31. https://doi.org/10.1177/002114000006500102

Dawson, Doyne. 2002. "The Marriage of Marx and Darwin?" *History and Theory* 41, no. 1 (February): 43–59.

IN-TEXT CITATION:

Specific page numbers must be included for the parenthetical references within texts

(Anheier, Gerhards, and Romo 1995, 864)

(Ayers 2000, 25-31)

(Dawson 2002, 47-57)

For further details please see 15.46–49 of *The Chicago Manual of Style*.

5) NEWS OR MAGAZINE ARTICLE

REFERENCE LIST ENTRY:

List should follow alphabetical order and need not mention the page numbers or range. The URL or name of the database should be included for online articles referenced.

Hitchens, Christopher. 1996. "Steal This Article." *Vanity Fair*, May 13, 1996 https://www.vanityfair.com/culture/1996/05/christopher-htichens-plagiarism-musings

Khan, Saeed. 2020. "1918 Spanish Flu cure ordered by doctors was contraindicated in Gandhiji's Principles". *Times of India*, April 14, 2020. http://timesofindia.indiatimes.com/articleshow/75130706.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=text&utm_campaign=cppst

Klein, Ezra. 2020. "Elizabeth Warren has a plan for this too." *Vox*, April 6, 2020. https://www.vox.com/policy-and-politics/2020/4/6/21207338/elizabeth-warren-coronavirus-covid-19-recession-depression-presidency-trump.

IN-TEXT CITATION:

(Hitchens 1996)

(Khan 2020)
(Klein 2020)

See 15.49 (newspapers and magazines) and 15.51 (blogs) in *The Chicago Manual of Style* for further details

6) BOOK REVIEW

REFERENCE LIST ENTRY:

Methven, Steven. 2019. "Parricide: On Irad Kimhi's Thinking and Being." Review of *Thinking and Being*, by Irad Kimhi. *The Point Magazine*, October 8, 2019

IN-TEXT CITATION:

(Methven 2019)

7) INTERVIEW

REFERENCE LIST ENTRY:

West, Cornel. 2019. "Cornel West on Bernie, Trump, and Racism." Interview by Mehdi Hassan. *Deconstructed*, The Intercept, March 7, 2019. https://theintercept.com/2019/03/07/cornel-west-on-bernie-trump-and-racism/

IN-TEXT CITATION:

(West 2019)

8) THESIS AND DISSERTATION

REFERENCE LIST ENTRY:

Rustom, Mohammed. 2009. "Quranic Exegesis in Later Islamic Philosophy: Mulla Sadra's *Tafsir Surat al-Fatiha*." PhD diss., University of Toronto.

IN-TEXT CITATION:

(Rustom 2009, 68-85)

9) WEBSITE CONTENT

REFERENCE LIST ENTRY:

Website content can be restricted to in-text citation as follows: "As of May 1, 2017, Yale's home page listed . . .". But it can also be listed in the reference list alphabetically as follows. The date of access can be mentioned if the date of publication is not available.

Anthony Appiah, Kwame. 2014. "Is Religion Good or Bad?" Filmed May 2014 at TEDSalon, New York. https://www.ted.com/talks/kwame_anthony_appiah_is_religion_good_or_bad_this_is_a_trick_question

Yale University. n.d. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts.

IN-TEXT CITATION:

(Anthony Appiah 2014)
(Yale University, n.d.)

For more examples, see 15.50–52 in *The Chicago Manual of Style*. For multimedia, including live performances, see 15.57.

9) SOCIAL MEDIA CONTENT

REFERENCE LIST ENTRY:

Social media content can be restricted to in-text citation without being mentioned in the reference list as follows:

Conan O'Brien's tweet was characteristically deadpan: "In honor of Earth Day, I'm recycling my tweets" (@ConanOBrien, April 22, 2015).

It could also be cited formally by being included in the reference list as follows:

Chicago Manual of Style. 2015. "Is the world ready for singular they? We thought so back in 1993." Facebook, April 17, 2015. https://www.facebook.com/ChicagoManual/posts/10152906193679151.

Souza, Pete (@petesouza). 2016. "President Obama bids farewell to President Xi of China at the conclusion of the Nuclear Security Summit." Instagram photo, April 1, 2016. https://www.instagram.com/p/BDrmfXTtNCt/.

IN-TEXT CITATION:

(Chicago Manual of Style 2015)
(Souza 2016)

9) PERSONAL COMMUNICATION

REFERENCE LIST ENTRY:

The expression "personal communication" covers email, phone text messages and social media (such as Facebook and WhatsApp) messages. These are typically cited in parenthetical in-text citation and are not mentioned in the reference list.

IN-TEXT CITATION:

(Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017)

Notes should preferably be listed as endnotes, followed by a works cited/references column.

संदर्भ देण्याविषयीच्या मार्गदर्शक सूचना

'संभाषण' मासिकासाठी शोधनिबंध लिहिताना शोधनिबंधकाराने **In Text parenthetical Author-Date citation** या संदर्भ पद्धतीचा अवलंब करणे अनिवार्य आहे.

In Text parenthetical Author-Date Citation ही संदर्भ देण्याची अधिक सुटसुटीत पद्धत आहे. या पद्धतीनुसार प्रत्यक्ष लेखातील मजकुरामध्ये वा विवेचनामध्ये संदर्भांचे आधार देणे अभिप्रेत असते. या पद्धतीने संदर्भ देताना लेखकाचे आडनाव, संदर्भग्रंथाचे प्रकाशनवर्ष आणि उद्धृत संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक नोंदविणे आवश्यक असते.

उदाहरणार्थ,

(रेगे २००४ : ७५)

सदर संदर्भग्रंथाविषयीचे अन्य तपशील लेखाच्या शेवटी जोडलेल्या संदर्भांच्या यादीमध्ये समाविष्ट केले जातात.

उदाहरणार्थ,

रेगे, मे. पुं. (२००४) **:** *विवेकवाद, विज्ञान आणि श्रद्धा,* लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.

शोधनिबंधाच्या शेवटी संदर्भसाधने नमूद करताना मराठी आणि इंग्रजी भाषेतील संदर्भांची स्वतंत्र नोंद करावी. तसेच ही माहिती देताना ग्रंथ (स्वतंत्र, संपादित इत्यादी), नियतकालिक, वर्तमानपत्र, अप्रकाशित प्रबंध, प्रबंधिका, संकेतस्थळ आणि समाजमाध्यम हा क्रम पाळावा.

संदर्भ देताना ग्रंथकाराच्या,/संपादकाच्या आडनावाने प्रारंभ करून आडनावानुक्रमे नोंद करणे आवश्यक आहे.

उदाहरणार्थ,

मतकरी, रत्नाकर (१९८३) : *स्पर्श अमृताचा*, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई.

मनोहर, श्याम (१९८३) : *हे ईश्वरराव...हे पुरुषोत्तमराव...*, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

एकाच लेखकाच्या एकाहून अधिक पुस्तकांचे संदर्भ येत असतील तर वर्षानुक्रम पाळावा.

उदाहरणार्थ,

नेमाडे, भालचंद्र (१९८७) : *साहित्याची भाषा*, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद .

नेमाडे, भालचंद्र (१९९०) : *टीकास्वयंवर*, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.

एका लेखकाच्या एकाच वर्षातील एकाहून अधिक ग्रंथांचा, लेखांचा संदर्भ येत असेल तर पुढीलप्रमाणे लिहावे.

उदाहरणार्थ,

पाटील, गंगाधर (१९९१ अ) : 'चिन्हमीमांसा', *अनुष्टुभ*, मार्च –एप्रिल, पृ. ३-६.

पाटील, गंगाधर (१९९१ आ) : 'कथनमीमांसा', *अनुष्टुभ*, दिवाळी अंक, पृ. ८६ -१२७.

एकाच साधनाचा संदर्भ लागोपाठ येतो तेव्हा 'तत्रैव' शब्द वापरून पृष्ठ क्रमांक द्यावा. उदाहरणार्थ, लेखात एखाद्या पुस्तकाचा संदर्भ पहिल्यांदा येत असेल तर तो (मुक्तिबोध १९९७ : ३१) अशा पद्धतीने नोंदवावा. हाच संदर्भ सलग आल्यास (तत्रैव, पृ. ४९) असे लिहावे.

लेखाच्या शेवटी देण्यात येणाऱ्या विविध प्रकारच्या संदर्भसाधनांच्या नोंदींची प्रातिनिधिक उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत. ही उदाहरणे देत असताना IN- TEXT-CITATION पद्धतीनुसार प्रत्यक्ष विवेचनात संदर्भ कसे द्यायचे यासंबंधीचे नमुनेही देण्यात आले आहेत.

ग्रंथ (book)

एक लेखक

रेगे, मे. पुं. (२००४) : *विवेकवाद, विज्ञान आणि श्रद्धा,* लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.

IN- TEXT-CITATION

(रेगे २००४ : २५)

दोन लेखक

मालशे, मिलिंद व जोशी अशोक (२००७) : *आधुनिक समीक्षा सिद्धांत*, मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ व मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.

IN- TEXT-CITATION

(मालशे व जोशी २००७ : ७८)

संपादक (एक)

जोशी, महादेवशास्त्री (संपा.) (१९६२) : *भारतीय संस्कृतिकोश- खंड १*, भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ, पुणे.

IN-TEXT-CITATION

(जोशी १९६२ : ६०)

संपादक (दोन)

भोळे, भा. ल. व बेडकिहाळ किशोर (संपा.) (२००३) : *बदलता महाराष्ट्र*, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अकादमी, सातारा.

IN-TEXT-CITATION

(भोळे व बेडकिहाळ २००३ : ३६)

संपादक (दोनापेक्षा अधिक असल्यास)

नाईक, राजीव व इतर (संपा.) (१९८८) : *रंङ्गनायक,* आविष्कार प्रकाशन, मुंबई.

IN-TEXT-**CITATION**

(नाईक व इतर १९८८ : ५९)

संपादित ग्रंथातील लेखाचा संदर्भ

केळकर, अशोक (१९८१) : 'भाषावैज्ञानिक संशोधनाच्या नव्या दिशा', *भाषा व साहित्य : संशोधन,* वसंत जोशी (संपा.) , महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, पृ. ४७-६८.

IN-TEXT-**CITATION**

(केळकर १९८१ : ५०)

अनुवादित

आंबेडकर, बाबासाहेब (२००५) : दु. आ., *जातिव्यवस्थेचे विध्वंसन*, गौतम शिंदे (अनु.), सुगावा प्रकाशन, पुणे.

IN-TEXT-**CITATION**

(आंबेडकर २००५ : ३८)

संपादित आणि अनुवादित ग्रंथ

बापट, पु. वि. (संपा.) (२००१) : *धम्मपद,* पु. मं. लाड (अनु.), महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

IN-TEXT-**CITATION**

(बापट २००१ : १५)

नियतकालिकातील लेख

चौसाळकर, अशोक (२०१९) : 'चिनी क्रांतीची ७० वर्षे', *समाज प्रबोधन पत्रिका,* ऑक्टोबर-डिसेंबर, पृ. ३-११.

पळशीकर, सुहास (२०२०) : 'नागरिकत्वविषयक दुरुस्तीचे वास्तव', *परिवर्तनाचा वाटसरू*, १६ ते २९ फेब्रुवारी, पृ. १८ -२४.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(चौसाळकर २०१९ : ७)

(पळशीकर २०२० : २१)

वर्तमानपत्रातील लेख

नाडकर्णी, कमलाकर (२०२०) : 'होय, बालरंगभूमीही 'प्रायोगिक' होती!', *लोकसत्ता*, २४ मे, पृ. १२.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(नाडकर्णी २०२० : १२)

ग्रंथपरिचय

फडके, अनंत (२०२०) : 'विकासनीतीची कठोर चिकित्सा (पूर्वार्ध)' अच्युत गोडबोले यांच्या *अन्वर्थ - विकासनीती : सर्वनाशाच्या उंबरठ्यावर?* या पुस्तकाचे परीक्षण, *परिवर्तनाचा वाटसरू*, १६ ते २९ फेब्रुवारी, पृ. ४६-४९.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(फडके २०२० : ४८)

मुलाखत

केतकर, कुमार (२०१७) : 'मार्क्स : प्रभाव आणि परिणाम' शेखर देशमुख (मुलाखतकार), *साधना*, मे, पृ. २२-२३.

महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(केतकर २०१७ : २२)

भाषण

दरेकर, प्रविण (२०१४) : 'चांगल्या शैक्षणिक धोरणाची राज्याला आवश्यकता आहे!', *विधिमंडळातील राजगर्जना,* नवता प्रकाशन, मुंबई, पृ. ५४-५७.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(दरेकर २०१४ : ५५)

अप्रकाशित प्रबंध आणि प्रबंधिका

नाईक, कृष्णा बाबली (२०१६) : 'रत्नाकर मतकरींच्या गूढकथा : स्वरूप आणि अभ्यास', अप्रकाशित प्रबंध, मुंबई विद्यापीठ.
महाजालावरून (इंटरनेट) संदर्भ घेतला असेल तर संकेतस्थळाचे (वेबसाईट) नाव.

IN-TEXT-**CITATION**

(नाईक २०१६ : ८७)

वेबसाईट संदर्भ

संकेतस्थळावरील परीक्षण

आळवेकर, एकनाथ (२०१८) : 'रिंगाण **:** उत्क्रांतीची नवी दिशा देणारी कादंबरी', पीडीएफ**.**

http://vivekresearchjournal.org/current_issue.html

(संकेतस्थळाला भेट २७ फेब्रुवारी २०१९)

IN-TEXT-**CITATION**

(आळवेकर २०१८)

संकेतस्थळावरील लेख

कुलकर्णी, हेरंब (२०२०) : 'शिक्षणाची कक्षा आणि कक्षेचे शिक्षण'
http://herambkulkarniarticles.blogspot.com/2020/01/blog-post_4html?m=1
(संकेतस्थळाला भेट २८ मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(कुलकर्णी २०२०)

संकेतस्थळावरील पुस्तक

मनोहर, यशवंत (२०१२) : *विचारसत्ता*, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर.
http://yashwantmanohar.com/pdf/Bauddha%20Sanskruti%20Ani%20Sahitya.pdf
(संकेतस्थळाला भेट १५ मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(मनोहर २०१२)

संकेतस्थळावरील वर्तमानपत्र

हेमाडे, श्रीनिवास (२०२०) : 'परीक्षा - विद्यार्थ्यांची आणि अस्तित्वाची'
https:// www.esakal.com/sampadakiy/shrinivas-hemade-article-about-student-299349
(संकेतस्थळाला भेट ३० मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(हेमाडे २०२०)

समाजमाध्यम

बोरगावे, दीपक (२०२०) : 'रोमान याकोबसन आणि भाषांतर अभ्यास'
http://www.facebook.com/story.php?story_fbid=1873166136153212&id=100003795320490&scmts=scwspsdd&extid=englH9e5sIPtPaD4v
(संकेतस्थळाला भेट २४ मे २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(बोरगावे २०२०)

चव्हाण, दिलीप (२०१६) : 'आंबेडकरवाद : समकालीन संदर्भ' या विषयावरील विशेष व्याख्यान.
https://youtu.be/RZiJjcvNEFc
(संकेतस्थळाला भेट ३० एप्रिल २०२०)

IN-TEXT-**CITATION**
(चव्हाण २०१६)

व्यक्तिगत संज्ञापन

(ईमेल, भ्रमणध्वनीवरील **Text messages**, फेसबुक किंवा व्हाट्स ॲपवरील संदेश)
व्यक्तिगत संज्ञापनाशी संबंधित असलेले संदर्भ संदर्भसूचीमध्ये देऊ नयेत. लेखामध्ये जेथे हे संदर्भ देणे आवश्यक असेल तेथे त्याची नोंद करावी.
(व्यक्तीचे नाव, आडनाव, माध्यमाचे स्वरूप, दिनांक, महिना व वर्ष)

टिपा

संशोधकाने आवश्यकता असल्यास शोधनिबंधाच्या शेवटी टिपा (**Endnotes**) द्याव्यात.
उदाहरणार्थ,

१. देरिदाने म्हटले आहे, **"To deconstruct the opposition, first of all, is to overturn the hierarchy at a given moment. To overlook this phase of overturning is to forget the conflictual and subordinationg structure of opposition.''**
Jaques Derrida, *Positions*, op.cit.,p.41.

२. **Fredric Jameson, The Political Unconscious, Methuen, London, 1981, p.99.**
फ्रेडरिक जेमसनने रूप ही संकल्पना साहित्यप्रकारात्मक वैशिष्ट्यांचा समावेश करून अधिक व्यापक स्वरूपात वापरलेली आहे. या ग्रंथात त्याने मार्क्सवाद, मनोविश्लेषण आणि संरचनावाद या तिन्ही गोष्टीना एकत्र आणून अत्यंत अपारंपरिक, तथापि साहित्यव्यवहारावर मनोज्ञ प्रकाश टाकणारे विवेचन केले आहे, ते मुळातून पाहण्यासारखे आहे.

३. कांटच्या **Critique of Judgment** या ग्रंथातील **Second Moment** पाहावा. कांटची सौंदर्यमीमांसा (१९७७) हे रा. भा. पाटणकर यांचे मराठीतील भाष्यही पाहावे.

४. या संदर्भात **Diana Laurenson, Alan Swingewood** यांचे **The Sociology of Literature, MacGibbon & Kee, London, 1972** हे पुस्तक महत्त्वाचे आहे. त्यातील लुकाच ते गोल्डमान या मार्क्सवादी परंपरेतील विचारवंतांबद्दलचे विवेचन समाज आणि साहित्य यांच्या संबंधातील यांत्रिक कार्यकारणसंबंध नाकारून साहित्याच्या समाजशास्त्राला पलीकडे घेऊन जाण्याचे प्रयत्न कसे घडत होते, याचे दर्शन घडवते. या पुस्तकात विशेष उल्लेख नसलेले, तथापि मार्क्सवादी परंपरेतलेच थिओडोर ॲडोर्नो आणि फ्रेडरिक जेमसन यांचा या संदर्भात विशेष उल्लेख करावा लागतो.

Office of the Dean of Humanities, University of Mumbai, Ambedkar Bhavan, Kalina Campus, Vidyanagari, Mumbai-400098

अधिष्ठाता, मानव्यविद्याशाखा यांचे कार्यालय, मुंबई विद्यापीठ, आंबेडकर भवन, कलिना कॅम्पस, विद्यानगरी, मुंबई – ४०००९८.

© No part of Sambhāṣaṇ / संभाषण a free open access peer-reviewed bilingual interdisciplinary journal can be reproduced without prior permission.

All contributions should be electronically sent to the following emails:
editor.sambhashan@mu.ac.in with a cc to **coeditor.sambhashan@mu.ac.in**

मराठीतील लेख पुढील इ-पत्त्यावर (Email) पाठवावेत : **marathi.sambhashan@mu.ac.in**